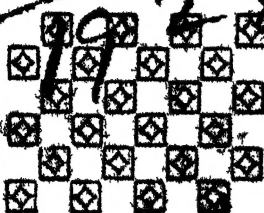

अगतो नवाय

TH

O. T.
6 AUG 1928
R. N. 13

पेल्लु वृद्धाश्रम श्री. मल्लिकार्जुन

HOME DEPARTMENT

(Political)

No. 2142

Date 2-10-28

महोदय
निदेशिका श्री. श्री.
वृद्धाश्रम, श्री. मल्लिकार्जुन

RECEIVED

2142

2-10-28

2142

2-10-28

2142

2-10-28

2142

2-10-28

2142

2-10-28

2142

2-10-28

2222

महोदय श्री. श्री. मल्लिकार्जुन

वृद्धाश्रम, श्री. मल्लिकार्जुन

નિર્વેદન.

‘જગતો નવાખ’ વાર્તા બાહ્ય વર્ણસુદ્ધા સી. મોખિનની
 લખેલી છે જે આત્માર આગમન ‘દીન’ પત્રના હઝારો વાંચકો
 નાણી સુદ્ધા છે. કેમકે તેમણે ‘દીન’ પત્રમાં મહીનાઓ સુધી
 આ વાર્તાનો આનંદ ઉઠાવ્યો છે. ‘દીન’ પત્રમાં પુણ્ય થયા
 બાદ પુરતકે રૂપે પ્રગટ થવાની આગામી આગમન છે.

આ પહેલી આવૃત્તિ પુણ્ય ચતાં મન્દાઅસ્લાહ બીજી
 આવૃત્તિ સુધારા વધારા સ.થે બહાર પાડવામાં આવશે.

નિઝામુદ્દીન ફરેશી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૧-૭ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ જ્ઞાતો નવાજ

વિષય ૬-૩

1928

એક કાલ્પનિક નવલકથા.

જાગતો નવાખ

પ્રકરણ ૧ લું.

તકીશાહને તકીયા.

“રાજ્યમાં અંધેર કહેવાતું હોય, પ્રજામાં બેદિલી પ્રસંગી હોય, નાણાની ભીડ ચાલતી હોય એવા વંચતે તમને રાત દિવસ શિકારમાં રહેવાનું ગમે છે એની મને તાબુખી થાય છે. આંકી તકીયા (ખાન-કાદ-મદ) માં મને જે સમાચારો મળે છે તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે તમારી પ્રજામાં ઘણો અસંતોષ છે. પ્રથમ તે તમે લખી લાંખી મુસાફરીઓમાં રહ્યા, મુસાફરીથી આવ્યા ત્યાં શિકારમાં રહ્યા એટલે પ્રજા કંટાળી છે. લાકિંમોનો ધર્મ પ્રજાને પાળવા પોષવા અને રક્ષવાનો છે. આગકો દુખી હોય, પીડાતા હોય, ત્યાં માથાપ ચેન હોવાના ફરે એ ક્યાંની રીત ?..... પણ વિચિત્ર જમાનો આવ્યો છે, જે ન અને અને ન અમલું જોઈએ તેવું બનતું અને થતું મારી વૃદ્ધ આંખો જોઈ રહી છે મને એક વૃદ્ધ તરીકે, તમારા હિતેચ્છુ અને ગુરુ (મુરશદ) તરીકે, તમારા પિતાશ્રીના મિત્ર અને મંત્રિ તરીકે રહેવાનો હક છે એટલે આટલું કહું છું. ઇસ્લામે પણ નેહાની આજા (અમ્મ ખિશ મઅરફ) અને બદીની બનાઈ (નેહી અનિલ મુનકર) કરવાને આવરયક (લાઝિમ) ડરાવેલ છે. એ વડે તો સમાજ સચવાય છે.”

૪૬ ફકીર તકીશાહ પોતાના જાકીયાતી મુલાકાતે આવેલા ખેરાયાદના યુવાન નવાખ સઆદતખાનને ઉપર પ્રમાણે બોધ કરી રહ્યા હતા. તકીશાહ ત્રીસ ચાલીસ વર્ષ પૂર્વે ખેરાયાદના દીવાન પદે હતા. મરહૂમ નવાખ સાહેબ તેમને ઘણું ચાહતા હતા અને તેમનું ઘણું માન જળવતા હતા. મનમાં કાંઈ વૈરાગ આવવાથી તેઓએ ફકીરી લીધી અને ખેરાયાદની બહાર જંગલમાં તકીયો બાંધીને રહેવા લાગ્યા. ખેરાયાદના હાલના નવાખ સઆદતખાં તકીશાહના શિષ્ય હતા. તેમની ધાર્મિક (દીની) કેળવણી તકીશાહની પાસે થઈ હતી. નવાખ સઆદતખાંની કેળવણીની શરૂઆત દીની કેળવણીથી થઈ હતી. ખુદાના માણસો ઉપરના હક—(જે હકકુલ્લાહ કહેવાય છે)— માણસોના માંહેા માંહેાના અન્યોઅન્ય એક બીજાના હક—(જે હકકુલ ઇબાદ કહેવાય છે) હાકિમ અને રૈયત વચ્ચેના સંબંધ, પરસ્પરના હક, જશ (નેકનામી) અપજશ (ખદનામી) થી થતી લાલ લાનિ, ખુદાનો ડર, કર્તવ્ય (ફરજ) ઇત્યાદીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ તકીશાહે તેમને આપ્યું હતું. અને તેથી નવાખ સાહેબ સ્વભાવે અતિ નેક ભક્ત અને સમજુ હતા. પણ પાછળથી તકીશાહનો પરિચય ઓછા થતાં શિકારની ક્ષતે ચઢી ગયા હતા. આજે શિકારમાંથી પાછા ફરતાં તકીશાહની મુલાકાતે આવ્યા હતા. નવાખ સાહેબ તકીશાહનું ઘણુંજ માન જળવતા હતા, તકીશાહની રૂબરૂ તેઓ શબ્દે ઉચ્ચારી શકતા ન હતા. આજે ઉપર પ્રમાણેની નસીહત સાંભળી તેઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા, માત્ર શીશ નમાવી બેસી રહ્યાં, તેમની સાથે તેમનો એક મુસાદિય હતા તેનાથી ચૂપ બેસી રહેવાયું નહીં, તેથી તેણે હાથ જોડી કહ્યું:—

“ શાહ સાહેબ ! કેટલાંક અસંતુષ્ટ લોકોને બદગોઈની ટેવ પડી ગઈ હોય છે. દરેક પ્રકારનું મુખ હોય, કાંઈ વ્યાધિ ઉપાધિ ન હોય છતાં અવળું બોલવું અને નિંદા કરવી એ તેમની પ્રકૃતિ થઈ ગઈ હોય છે. રાજ્યમાં આપ કહો છો તેવું કરુંએ નથી સહ

પુણ્ય અમન ચમનમાં છે; બેશક વરસાદની તંગીના કારણે વરસો ઉપરા ઉપર ખરાબ આવવાથી લોકોને કંઈ ખમવું પડ્યું હશે પણ એ કુદરતી આદત છે. એના માટે નવાળ સાહેબ જવાબદાર હોય નહીં. શાહ સાહેબ ! હું બેઅદબીની માફી માંગી કહું છું કે આપ સાંભળેલી વાત કહી જાણો, પણ અમે રાત દિવસ હજુરમાં રહેનાર હોવાથી છાતી ઠોકી કહી શકીએ છીએ કે અમારા નવાળ સાહેબ જેવી દયાળુ અને ગરીબ પરવર હસ્તી આટલા દેશમાંતો શું બીજે ક્યાંએ નથી.”

નવાળ સાહેબને બદલે મુસાહિબને ઉત્તર દેતાં સાંભળી તકીશાહ બોલ્યા:—

“તમારા માલિક પ્રત્યે તમારા જેવા ખ્યાલ હોવા જોઈએ તેવા સાંભળી ખુશી થાય છે. પણ તેમની પુંક પાછળ તેમના વિષે હું એવું સાંભળું એ મ્હારી ખાસ ઈચ્છા છે. અને તેથીજ એવા અણ-ગમતા વિષયની ચર્ચા મેં આંહી કીધી છે. દુષ્કાળ મરહુમ નવાળ સાહેબના વખતમાં પણ આવતા હતા, શિકાર તેઓ પણ કરતા હતા પણ રૈયત પ્રતિનો ખ્યાર આપ્યાદ હતો. આજે એવો ‘ખ્યાર’ જેવા મ્હારી આંખો તક્કસે છે. શું તમે કહી શકો છો કે હાલ એ બન્નેમાં એવોજ ખ્યાર હયાત છે ?”

મુસાહિબ—“નવાળ સાહેબ પોતાની રૈયત પ્રતિ એવોજ ખ્યાર ધરાવે છે એ હું હિમ્મતથી કહી શકું છું. રૈયતના મનમાં એવો ખ્યાર છે કે નહિ એ કહી શકું નહીં,” પણ એમાં નવાળ સાહેબનો કસુર નથી:—

તકીશાહ—“રૈયતના મનમાં એવો ખ્યાર કેમ ન હોય ! લોહચુંબક લોખંડને ખેંચી ન શકે તો એ લોહચુંબકનો કસુર નહીં ?”

મુસાહિબ—“લોખંડમાં જો ભેજ થઈ જશે હોય તો એ લોહચુંબકથી ખેંચાય નહીં એમ પણ બને.”

તકીશાહ—“હા, એમ બને. પણ જ્યારે લોહચુંબકની ખામી અથવા કસુર સિદ્ધ થઈ જાયો હોય ત્યારે એનો દોષ લોખંડને દેવાય

નહીં. નવાળ સાહેબને રૈયત તરફ લક્ષ્ય દેવાનો વખતજ ક્યાં છે ? લાંબો કાળ મુસાફરીઓમાં રહ્યા અને પછી શિકારે ચઢ્યા ! જુઓ રાજની ખુશામદની હદ હોય છે. જે ખુશામદથી પોતાના માલિકનું અગ્રેય થતું હોય તેવી ખુશામદ અનિષ્ટ છે. વાર કહો જોઈએ, આ વખતે નવાળ સાહેબે કેટલી અરજીઓ સાંભળી છે ? કેટલાંને દાદ આપી છે ? કેટલાંના દુઃખ નિવારણ કરી તેમની આંતરડી દારી છે ? ”

મુસાલિખ ચૂપ થઈ જાય છે. નવાળ સાહેબ કહે છે :—
“ સત્ય છે. મુસાફરીમાંથી આવ્યા પછીનો મ્હારો સઘળો વખત શિકાર-માંજ પસાર થયો છે. પણ મ્હારા શિકારમાં રહેવાથી રૈયતને ખમવું પડ્યું હોય એવું હું સમજતો ન હતો. મેં દરેક કાર્યના માટે ઉંચા માં ઉંચી કેળવણી પામેલા સંસ્કારી અમલદારો ગોઠવી દીધાં છે. સર્વ કારભાર મેં તેમને સોંપી દીધો છે. મને તેમના ઉપર પુર્ણ વિશ્વાસ છે. રૈયતના મુખના માટે મને જે કાળજી હોય તે કાળજી તેમને છે એમ હું માનું છું. હું આપ આગળ જીવું બોલી શકું નહીં. કામમાં મ્હારો જીવ લાગતો નથી—ચિત્ત ચોટતું નથી એટલે શિકાર વડે મન રંજન કરું છું. સહુ આનંદોમાં શિકાર નિર્દોષ આનંદ છે એમ હું માનું છું. જો હું શિકારમાં વખત ન ગાળું તો કરું શું ? ‘નવરો એકો નખખોદ વાળે’ એ કહેવત કાંઈ જુદી નથી. ”

તકીશાહ—“ નવરા શામાટે રહેવું ? રૈયતની સેવાના કામ ક્યાં આજાં છે ? સેવાના કામમાં આનંદ લેતાં શીખો, જે માછલી પાણીમાં આનંદ માનવાને જદલે પૃથ્વી ઉપરના આનંદ લેવાની લાલસા કરે તે પોતાના મોતને આમંત્રણ કરે છે. પૃથ્વી ઉપરનું ‘પ્રાણિ પાણીની અંદરના આનંદની ચાહના કરે તો તે પણ પોતાના મોતને નોતરે છે. એવી રીતે રાજનો આનંદ રૈયતની સેવામાં રહ્યાં છે, કારણકે પરવર દિગારે રાજને એટલાજ માટે પેદા કર્યો છે. માટે જો રાજ એમાં આનંદ માનવાને જદલે અન્ય સ્થળે આનંદ શોધે તો તે પોતાની પડતીને પાસે બોલાવે છે. જે કામ જાતે કરવાના હોય તે

ખીજને સોંપાયાથી શ્રેય થાય નહીં. રૈયત ખીજઓના હાથે લાભ પામવાને બદલે પોતાના રાજના હાથે થયેલું નુકશાન ઉપાડવા વધારે રાજ હોય છે.....શિકાર કરો, શિકારની ના નથી, પણ શિકાર બેકારોની કામગીરી છે એટલું યાદ રાખો. નવરાસના વખતે શિકાર કરવામાં બેશક હરકત નથી, પણ કામગીરીને શિકાર પાછળ કુરખાન કરવી ન ધટે, એટલેજ મારો ભાવાર્થ છે. હું સાંભળું છું કે તમારી દેખરેખની ખામીને લીધે રાજ્યના અધિકારીઓ સ્વતંત્ર અને સ્વચ્છંદી બન્યા છે, જેમ આવે તેમ વર્તે છે અને તેથી રૈયત હેરાન થાય છે.”

નવાખ સાહેબ—“ મહારા અધિકારીઓ પોતાનું કર્તવ્ય ભુલે એવા હોય તો ખરેખર એ નવાઈની વાત છે, ઉંચામાં ઉંચી કેળવણી લીધેલા અધિકારીઓને મેં જુમ્હેદારીના કામ સોંપ્યા છે. એવાઓમાં એવી ખરાબી માનતાં હું અચકાઉં છું.”

તકીશાહ—“ તમે પણ ઉંચામાં ઉંચી કેળવણી લીધી છે, પોતાના કર્તવ્યને સમજો છો, છતાં જેને તમે પોતાનો આનંદ માન્યો છે, એની ખાતર પોતાની ફરજને ચુકા છો. ત્યારે ખીજઓ પોતાની ફરજ ચુકે તો એમાં શું નવાઈ જેવું છે ? ”

નવાખ સાહેબ—“ પણ એવું કશું મહારે કાને આવ્યું નથી.”

તકીશાહ—“ તમે જોવા સાંભળવાને તૈયાર હો ત્યારે આવે ને ? માટે જાતે જુઓ અને ઇન્સાફ કરો. મેં જે સાંભળ્યું હતું તે સંભળાવી દીધું છે. તમારી ગેરહાજરીમાં છાપાઓ ઉપર જખ્તા મુકાયા છે, કેમ્લાકના જમીન લેવાયા છે, સ્વતંત્ર ટીકાઓ કરનારા ભણેલા ગણેલા લોકોને પરહેજ કરવામાં આવ્યા છે અને તેથી હોહોકાર વધી ગયો છે. છાપાઓ કે ભાષણ કર્તાઓ જો ખોટી ટીકા કરતા હોય તો તેમને કરવા દ્યો. વખત-સમય તેમનું ખોટાપણું સાબીત કરશે. જો તેમની ટીકાઓ ખરી હોય તો તે ઉપર ધ્યાન દ્યો, પણ ધરણામે જે “ અમ્ર ખિલ મઅરફ ” (નેકીની આશા) અને “ નેહી અનિલ મુનકર ” (બદીની મનાઈ) નો દરવાજો ખોલ્યો છે તેને બંધ ન

કરો, એતો ઉલટાં તમારા સ્થાયક છે. તેમને દાખી દેવામાં લાલ નથી. છાપાઓની સ્વતંત્રતા હીનવી લેવાથી અથવા બોલવાની છુટ ઉપર અંકુશ મુકવાથી બદનામી વધે છે, માટે એ બધું જાતે જુવો.”

નવાબ સાહેબને ધર્મના સંસ્કાર ન્હાનપણથી પાડવામાં આવ્યા હતા, સ્વભાવે નેક હતા, તકીશાહ ઉપર તેમને આસ્થા હતી એટલે તુરત તેમને ગળે આ નસીહત ઉતરી અને તેથી બોલ્યા.

“આપ મહારા ગુરૂ છો. આપની આજ્ઞા પાળવી મહારી ફરજ છે. મરહુમ પીતાશ્રીએ મર્ણુ પથારીએ મહારો હાથ આપનેજ સોંપ્યો છે. આપ થકી મને સદ્બોધનીજ આશા છે, એટલે હવેથી હું આપની નસીહત પ્રમાણે વર્તવાની, જાતે કામ કરવાની અને જાતે જોવાની ટેવ પાડીશ. શિકારની રમત ઓછી કરી નાંખીશ. આપ મહારા માટે દોઆ કરશે કે ખુદા મહારી નેક મુરાદને પુરી પાડે.”

તકીશાહ—“શાઆશ છે. મને પણ તમારાથી એવીજ આશા હતી. તમારાથી હું કદી નિરાશ થયો નથી. જે રસ્તે ચઢવા માંગે છે તેને હમેશાં ખુદા રસ્તો બતાવે છે અને તેના દરેક કાર્યમાં તેને સ્થાય આપે છે.” પછી નવાબ સાહેબ તકીશાહની હજુરમાં બે હજરના નોટ નજરાણું ધરે છે તકીશાહ લેવાની ના પાડે છે:- “તમે મહારા શિષ્ય છો. મે તમને બોધ કર્યો છે અને હજુ કરવો છે માટે હું એ રકમ નહીં કચ્છું, કારણ કે જે લુગડાને મધ વળગ્યું હોય તે લુગડું માંખો ઉરાડી શકતું નથી. પણ હા જો તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે તે રકમ કુવા ગળાવવાના કામમાં વાપરો. હાલ કુવાના પાણી ઉંડા ગયા છે, પાણીની તંગીનો લોકોમાં ત્રાસ છે, અનેક નવા કુવાઓ બોદાવવાની જરૂર છે માટે એ કામમાં ખરચો જેથી લોકોને પાણીની રાહત મળે અને તમને સવાબ પહોંચે. ઇસ્લામમાં તેમ દરેક ધર્મમાં એ કામનો સવાબ (પુન્ય) ધણો રહેલો છે.”

નવાબ સાહેબ—“ધણી ખુશીથી ગમે તેટલું ખરચ થશે તોપણ હવે હું એ સર્વ કામ હાથ ધરીશ. હવેથી ઇન્શાઅલ્લાહ મહારી ગફલત વિષે આપ કશું સાંભળશો નહીં.”

તકીશાહ—“ શાખાશ છે. ખુદા કુરઆને શરીફમાં ફરમાવે છે કે ખુદા નેકી કરનારા અજર (ખદલા) ને બરઆત કરતો નથી.”

પછી નવાખ સાહેબ નમસ્કાર કરી ત્યાંથી વિદાય થાય છે અને રાજ્ય મહેલમાં પધારે છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

દીવાન સાહેબ સાથે મસલેહત.

“ મહારા રાજ્યમાં અંધેર કહેવાય છે, પણ અંધેર શાથી કહેવાય છે એ કાંઈ સમજતું નથી. મેં કાંઈ નવા કર વેરા નાંખ્યા નથી, મરહૂમ પિતાશ્રીના વખતના રાજ્ય અંધારણમાં કાંઈ ફેરફાર કર્યો નથી છતાં પ્રજામાં બેદિલી શાથી પ્રસરેલી હશે ? મહારા માનવા પ્રમાણે પ્રજા દરેક રીતે સુખી છે, કાંઈને કાંઈ રંગત નથી છતાં શાહ સાહેબે એ પ્રમાણે શા માટે કહ્યું હશે ? વરસાદની તંગીના કારણે નાણાંની બીડ છે. તોપણ રાજ્યની સારી સીલક બેન્કમાં અનામત પડેલી છે. રાજ્યમાં હિંચામાં હિંચી કેળવણીના અધિકારીઓ ગોઠવી દીધા છે તોપણ અંધેર ! એ તાજુખીની વાત છે, કદાચ હું મુસાફરીઓમાં અને શિકારમાં રહ્યો એ ઉપરથી એવું વાતાવરણ બંધાયું હોય.”

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતાં નવાખ સાહેબ મહેલમાં બેઠા હતા. કે દીવાન સાહેબ પધાર્યા, નવાખ સાહેબે દીવાન સાહેબને તકીશાહ સાથેની મુલાકાતની હકીકત કહી; મુસાલિય દીવાન સાહેબને એ હકીકત કહી આવ્યો હતો તેથી દીવાન સાહેબ વાકેફ હતા પણ તેઓએ પોતાની વાકેફગારી છુપાવી નવાખ સાહેબને નીચે પ્રમાણે ઉત્તર દીધો.

“ નામદાર સાહેબ ! અંધેર વિષે આપ જોટલા અજાણ્યા છો તેટલો હું અજાણ્યો છું. કારણ કે અંધેર જેવું કાંઈ આ રાજ્યમાં

છેજ નહીં. વાનપ્રસ્થ થએલાં તથા ધર્મધ્યાનમાં લીન રહેનારા તકી-
શાહ જેવા ફકીર ત્યાગીને કાન સુધી એવી હકીકત જાણ અને અમે
અજાણ રહીએ એવું તો ન બની શકે. બેશક કેટલાક છાપાંઓ વાળા
દાસાં દાસાં ઉદાપોહ કરી રહ્યા હતા. પણ તે એટલા માટે નહીં કે
રાજ્યમાં અંધેર હતું. એવા ઉદાપોહથી તેમનો સ્વાર્થ સંધાય છે.
કેટલાક બે દરકાર ઉદ્ધામ જવાનીયાઓ અયોગ્ય શિક્ષણના કારણે
ધાંધલીયા માર્ગે ચઢ્યા હતા, તેઓ આંહી ત્યાંહી ફરિયાદીના ખ્યાલી
કારણો ઉભા કરી ધાંધલ મચાવતા હતા. જ્યારે તેવાઓને દાખી
દેવા રાજ્ય તરફથી આપતા ઉપાયો લેવાયા ત્યારે કેટલાંક તેમનો પક્ષ
કરી રાજ્યને વગોવવાનો ધંધો આદરી બેઠા. જ્યાં જ્યાં અસંતોષ
અને અશાંતિ હોવાનું કહેવાય છે ત્યાં ત્યાં ખરી રીતે અસંતોષ અને
અશાંતિ હોતાં નથી પણ ઉદ્ધામ છાપાંઓ એવું હોવાનું જાહેર કરી
લોકોને અવળે માર્ગે ચઢાવે છે. પરંતુ આપણા રાજ્યમાં તો હવે
એમાંનું કશું નથી. મેં છાપાંઓ ઉપર સખત જાપતા મુકાવ્યા છે,
છાપાંઓ બંધ કરાવ્યાં છે, કેટલાંક છાપાંના અધિપતીઓનાં જામીન
લેવરાવ્યાં છે અને ઘણા ખરા ધાંધલીયાઓને ખાસ ઘડેલા કાયદાની
ડગે પરજેજ કરાવ્યાં છે. હવે જે છુટા છવાયા બચી ગયા છે તે
અંધેર અંધેરની ખૂંચો મારે છે તેમજ આપણી હદ બહારના છાપાંઓ
એ વિશે સુથણા સુથે છે અને આપણી વગોવણી કરે છે. એવી
કાઠી હકીકત શાહ સાહેબને કાને આવી હશે તે ઉપરથી તેઓએ
આપ નામદારને એ પ્રમાણે કહ્યું હશે. બાકી એથી વિશેષ એમાં કાંઈ
વળતૂ જેવું નથી.”

નવાબ સાહેબ—“ત્યારે શું આપણા રાજ્યમાં છાપાંઓ
તદ્દન પ્રગટ થતાંજ નથી ?

દીવાન સાહેબ—“એવું હોય નામદાર ? જે છાપાંઓ રાજ્ય-
પક્ષિ છે અને પ્રેસ એક્ટને અનુસરે છે તે બરાબર પ્રગટ થાય છે.
માત્ર પ્રજાપક્ષિ છાપાંઓ બંધ થયા છે અને તેથી સર્વત્ર શાંતિ છે.”

નવાખ સાહેબ—“ પ્રજાપક્ષિ છાપાંઓ જે બંધ કરાવવામાં આવ્યાં છે અને જે ઉદ્ધામ ધાંધલીયાઓને પરહેજ કરવામાં આવ્યાં છે તેઓ રાજ્ય વિશે શું અને કેવા પ્રકારની ટીકાઓ કરતા હતા ? મહારા તો એ જાણવામાંજ આવ્યું નથી ! ! ”

દીવાન સાહેબ—“ મને આપ નામદારની રૂબરૂ એ નિવેદન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ન હતો. પણ એ સર્વ મેં એક લેખિત રીપોર્ટથી રેશન કીધેલું છે. તે રીપોર્ટ આપ નામદારના વાંચવામાં આવ્યો હોય એવું લાગતું નથી. તેઓ કશી મુદ્દાની કે સિદ્ધાંતની ટીકા કરતા ન હતા. તેઓ તો આપ નામદારની જાત ઉપર હુમલા કરતા, અને બિન પાયાદાર સાધારણ બીનાઓને અવળું સવળું રૂપ આપી અસંતોષ ઉત્પન્ન કરી અરાજકતા પ્રસારવા માંગતા. અરાજકતાનું પરિણામ કેટલું ભયંકર આવે એ આપ નામદાર સારી પેઠે સમજે છો. ”

નવાખ સાહેબ—“ મહારી જાત ઉપર શું હુમલાઓ કરતા ? ”

દીવાન સાહેબ—“ એ સર્વ માલ વગરની વાત છે. આપ નામદારે રસ લેવા જેવી નથી, અમે તેવાઓને પુરેપુરાં પહેંચી શકીએ છીએ, આપ તદ્દન નિર્ચિંત રહેા, પ્રભુએ તમને મોહટાં બનાવ્યાં છે તે મોહટાં રહેા, એવી ન્હાની વાતોમાં ન ઉતરો, એથી આપને ઉલટો રંજ થશે. ”

નવાખ સાહેબ વિચારમાં પડી જાય છે અને કહે છે:—“ મને કશો રંજ નહીં થાય. હું એ જાણવા માગું છું. ”

દીવાન સાહેબ—“ આપ રાજ્યના કામમાં કાંઈ રસ લેતાં નથી, રાત દિવસ શિકારમાં અને તાયફાઓના ગાનતાનમાં રહેા છો. દુકાળ જેવું છે છતાં પ્રજાનો પૈસો બે દરદીથી ઉરાડો છો, વિગેરે વિગેરે બિન પાયાદાર લકીકતો છાપી નાંખી અસંતોષ પ્રસારતા. ”

નવાખ સાહેબ વળી વિચારમાં પડી જાય છે. તેમને ખરેખર રંજ થાય છે. હું પ્રજાનો પૈસો ક્યાં ઉડાવું છું ? તે પૈસો મહારો

છે. તે મને મ્હારા કાળાકાળના હકથી પ્રાપ્ત થયો છે તે ખરચું છું. બેશક પ્રગ્નને આ ઉંધું શિક્ષણ અપાય છે અને તેવું શિક્ષણ અટકાવવું જોઈએ એવું તેમના મનમાં ઉગી આવે છે. પણ તકીશાહનો બોધ તેમના મનમાં તરી આવે છે. તેઓએ છાપાઓના જખ્તા દૂર કરાવવા ભલામણ કરીધી હતી એ તેમને યાદ આવે છે. તકીશાહ મહાન પુરૂષ છે. તેમની સલાહ અને ભલામણ મ્હારા હિતનીજ હોય એમ તેમને ખાત્રિ હોવાથી, ત્યાં પોતે રાજ્યના કામમાં બેદરકાર હતા એ વાત ખરી હોવાથી બોલ્યા:-

“ હું રાજ્યના કામમાં કશો રસ લેતો નથી અને રાત દિવસ શિકારમાં રહું છું એ વાત ખરી છે. બેશક નાયકાઓના ગાનતાન તો લાંબા વખતથી બંધ છે, એટલે એ ખોટું છે. વળી હું મ્હારો પૈસો ખરચું છું, પ્રગ્નનો પૈસો ખરચતો નથી. તો પણ એટલા ઉપરથી એ છાપાઓ બંધ કરાવવામાં આવે અને એવું કહેનારાઓને પરહેજ કરવામાં આવે એ વધારે પડતું છે. ”

દીવાન સાહેબ—“ નહીં ! એ પગલું બ્યાજખી છે. તેમનાથી એવું છાપી શકાયજ નહીં. કારણ કે એવી હકીકતોથી પ્રગ્ન ઉશ્કેરાય છે, અને અશાંતિમાં પરિણમ આવવાનો ભય રહે છે. લોકોની સહીસલામતી અને શાંતિની સંભાળના કારણે એ જરૂરી છે. ”

નવાબ સાહેબ—(કાંઈ ઉંડો વિચાર કરી) “ એ ખરૂં છે. પણ જો અશાંતિ અને બદ અમનીથી લોકોને બચાવવા હોય તો જે કારણે ટીકાઓ થઈ હોય તે કારણો દૂર થવા જોઈયે. ન્યાયની વાત પુછતા હોતો એ છે. ઉલટો ચોર કોટવાળને દંડે એમ તો નજી બનવું જોઈયે. આપણે આપણા સ્વાર્થની ખાતર ખુદાએ આપેલી હકુમત અને સત્તાનો લાભ લઈ ન્યાયને બાળુએ મુકી એ પ્રમાણે વર્તીયે તો કાંઈ આપણો હાથ પકડનારૂં નથી. પણ જો હું રાજ્ય કામથી બેદરકાર હોઉં અને મને બેદરકાર કહેવામાં આવે તો એમાં એવું કહેનારાનો દોષ શો હોઈ શકે ? જો હું તેવું કહેવરાવવા ન ચાહતો હોઉં તો મ્હારે એ દરકાર ન રહેવું જોઈયે. ”

નવાળ સાહેબની આ દલીલની દીવાન સાહેબને તાઅજુબી થાય છે. તકીશાહે નવાળ સાહેબનું મન તફન ફેરવી દીધું હોય એવી તેમને ખાત્રિ થાય છે. આથી તે તકીશાહના આત્મ પ્રભાવને મનમાંને મનમાં વખાણે છે ને કહે છે:-

“ એ સત્ય છે નામદાર ! પણ એ નીતિથી રાજ્ય કામમાં ધણું વિઘ્નો નડવાનો સંભવ ઉભો થાય છે. ”

નવાળ સાહેબ-“ શું સત્ય નીતિથી વિઘ્નો ઉભાં થાય ? એવું તો કેમ મનાય ?

દીવાન સાહેબ-“ રાજ્યની શાસન પદ્ધતિ (સિયાસત) લાંબા કાળના અનુભવ ઉપર રચાએલી છે. તેમાં સિદ્ધ થએલું છે કે કોઈપણ ભયની વસ્તુને ખીલતાંજ કચડી નાંખવામાં શ્રેય છે. નહાનું ઝાડ જડમુળથી ઉખેડી શકાય, પણ મોટું થએ એ ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે. સ્વતંત્રતાનો જે વાયરો શરૂ થયો છે તે ખરેખર સ્વછંદતાનો વાયરો છે. લોકોએ મર્યાદા મુંકી છે. કશા વિવેક વિના, નહાના મ્હોટાના દરજ્જાના ખ્યાલ વિના જેમ આવે તેમ બકી કે લખી મારી ઉરકેરણી ફેલાવવામાં પોતાની શોભા અને શુરાતન માનેલ છે. માટે શાસન પદ્ધતિ સિદ્ધ નીતિ એજ સત્ય છે. ”

નવાળ સાહેબ-“ પણ એ અસત્ય પદ્ધતિ છે. મને અમારા ઈસ્લામી તવારીખમાંનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. હઝરત મૌલા અલી (અ.) “ સિદ્દિક્કુન ” તું જંગ જીત્યા ત્યારે તેમણે વિજયના સમાચાર મદીને મોકલવાનો વિચાર કીધો. મદીને જવા ‘ ઇબ્ને મુલજુમ ’ નામનો માણસ તૈયાર થયો. આ ઇબ્ને મુલજુમ હઝરત મૌલા અલી (અ.) નો કાતિલ હતો. મૌલાએ તેને તૈયાર થએલો જોઈ રમુજમાં કહ્યું:-“ ઇબ્ને મુલજુમ ! તારી તલવારમાંથી મ્હારા લોહીની વાસ આવે છે. ” (ભાવાર્થ એ હતોકે તું મને કતલ કરનાર છે) ઇબ્ને મુલજુમે કહ્યું:-“ યા મૌલા ! આપ એ શું ફરમાવો છો ? અત્યારે ને અત્યારે મ્હારી ગરદન અને ધડ જુદું કરો. ” હઝરત

મોલા અશી (અં) એ ઉતર દીધો “ જ્યાં સુધી તે એ કામ કીધું નથી ત્યાંસુધી હું એનો કિસાસ (બદલો) લેવાનો અધિકારી થતો નથી ” અર્થાત તે ત્યાંથી જાય છે. મદીને પહોંચે છે અને જ્યારે મોલા મદીને પધારે છે ત્યારે મોલાને મદીનાની મસજીદમાં નમાઝ ભણતા હોય છે ત્યારે એજ તલવાર વડે કતલ કરે છે. માટે હું ભયની વસ્તુને ઉગતાંજ નાશ કરવાની નીતિને અસત્ય નીતિ કહું છું. એની જગ્યાએ તો જે કારણે ભય ઉભો થયો હોય તે કારણને દૂર કરવું એ નીતિ ખરી છે.”

દીવાન સાહેબ—“ એ અવતારી પુરોના કામ છે. આપણાથી એમ ન થાય, આપણે તો અનેક વીચાર રાખવા પડે છે. આપ કહો છો તેમ ક્યાંથી રાજા અને રાજ્ય એ બન્નેના મોલા (Prestige) ને હાની પહોંચે, લોકો આત્મા અને સમજ વિનાના હોય છે. એમ થાય તો તેઓ એમજ સમજે કે આપણે ઉહાપોહ કરી ખળભળાટ મચાવ્યો તો રાજ્ય આપણાથી હાર્યું અને તેનું પરિણામ એ આવે કે તેઓ દરેક વખતે નજીવા પ્રસંગોએ એવા ઉત્પાત મચાવે. પોતે હેરાન થાય અને ખીળઓને હેરાન કરે. માટે પ્રથમથીજ માર્ગ બંધ કર્યો હોય એજ ઉત્તમ છે.”

નવાબ સાહેબ—“ ભુલ સુધારવાથી રાજ્ય અને રાજાના મોલાને નુકશાન પહોંચે એ હું માની શકું નહી. એથી ઉલટો મોલો વધવો જોઈએ. રાજ્ય અને રાજાનો મોલો કાંઈ એવા નિર્બળ પાયા ઉપર હોતા નથી કે સહેજમાં તુટી જાય. જે વસ્તુઓ હયાત હોય તો તે મોલો પણ હમેશાં આપાદળ છે. માટે તમે જે છાપાઓ બંધ કરાવ્યા છે તે પાછા ચાલુ કરાવવા મુકેલા જાણાઓ દૂર કરવા અને પરહેજ કીધેલાં ધાંધલિયાઓને છોડી દેવા મ્હારો વિચાર થાય છે. તમારો એમાં શું અભિપ્રાય છે ? ”

દીવાન સાહેબ વૃદ્ધ અનુભવી કેળવાયેલા અને રાજ્યપક્ષી હતા. તેઓ પ્રજાની પ્રવૃત્તિઓને દાખી દેવામાં સલામતી માનતા હતા. નવાબ સાહેબના આવા નિશ્ચયથી ચમક્યા અને બોલ્યા:—

“ મહારો અભિપ્રાય તો એ વિરૂદ્ધ છે. કારણકે એથી રાજ્યમાં ઘણી અંધા ધુધી વધશે અને તેને આપણે પહોંચી શકીશું નહીં. ”

આવો ઉત્તર સાંભળી નવાળ સાહેબ ચૂપ થઈ જાય છે. દીવાન સાહેબ ઘણા અનુભવી છે. કદાચ તેમનો અભિપ્રાય ખરો હોય અને હું ભુલ્ય કરતો હોઉં એવું વિચારે છે તો પણ એક ચોક્કસ ઇરાદા ઉપર આવેલા હોઈ પુછે છે:—

“ એક અખતરા તરીકે આપણે તે અજમાવી જોઈએ તો એમાં શું વાંધો છે ? ”

દીવાન સાહેબ—“ ધોરણસર થએલાં કામને બદલવાથી, રાજ્યના અધિકારીઓ ઉપર એની સારી અસર પડશે નહીં. ”

નવાળ સાહેબ—“ ધોરણસર અન્યાય થયો હોય તો શું તેને દૂર કરવો નહીં ? અન્યાય દૂર કરવામાં તો રાજ્યના અધિકારીઓની સહાનુભૂતિ જોઈએ. હું મહારા અધિકારીઓની એટલી ઓછી કીંમત આંકતો નથી. ”

દીવાન સાહેબ—“ ધોરણસર થયેલું કામ અન્યાય કહેવાય નહીં. ”

નવાળ સાહેબ—“ શું ધોરણજ અન્યાય ભર્યું ન હોય ? લોકોની લખવા બોલવાની છુટ ઉપર અંકુશ મુકવાનું ધોરણ બનાવવું એ અન્યાય નથી ? ”

દીવાન સાહેબ—“ એમાં લોકોની સલામતીનો સવાલ સંડોવાય છે. જ્યારે જ્યારે લોકોની સલામતી ભયમાં હોય ત્યારે સખતમાં સખત ધોરણ કે કાયદો દાખલ કરવો એ ન્યાય રીતિ છે. ”

નવાળ સાહેબ—“ છાપાંઓ ખોરી હકીકત જાહેર કરી લોકોને ઉશ્કેરે તેવા પ્રસંગે તેમના ઉપર જામા મૂકી શકાય. પણ જ્યારે તે ખરી હકીકત જાહેર કરે અને તેથી જો સલામતીનો ભય નહીં હોય ત્યારે એના સાથે જામાઓ બંધાવવાનું હાલ શક્ય નહીં. ”

નવાળ સાહેબ એ જામાઓ દૂર કરવા અને ધાંધલીયાઓને છોટી દેવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કરી લીધાની દીવાન સાહેબને ખાત્રિ થાય છે તેથી હાલ એ પ્રકરણ અંધ કરવાના ઇરાદાથી બોલ્યા:—

“આપની તેવી મરજી હશે તો તેમ કરીશું. વિષય ફગાર ઉંડો વિચાર કરવા જેવો છે. અત્યારે મને સહેજ ઉતાવળ થઈ જવાનો લાય રહે છે, માટે ખીજી મસલેહત સુધી એ મૂલતવી રહે એવી મહારી હમણું વિનંતી છે.”

નવાખ સાહેબ—“એ ફીક છે. પણ મને તમારા અભિ-પ્રાયની જરૂરી જરૂર છે.”

દીવાન સાહેબ—“હું જરૂરી નિર્ણય ઉપર આવી અભિપ્રાય નિવેદન કરીશ.” પછી દીવાન સાહેબ ત્યાંથી રજા લઈ રૂખસત થાય છે.

પ્રકાશ ૩ જી.

છમ્મી જનની ચોરી.

નવાખ સાહેબ કામગીરીમાંથી ફારેગ થતા ત્યારે દુરસદને વખત અમીર ઉમરાવો, ગરાશીયાઓ અને હજુરીયાઓની સાથે આનંદમાં ગાળતા. તે અનવય આજે એ સહુ હાજર હતા. ગરાશીયાઓમાંના એક જલમસીંહ એ સહુમાં મુખ્ય હતા. ઉમરે સત્તાવન અઠાવન વર્ષના હતા. મરહુમ નવાખ સાહેબની ખાસ મેહફિલના માણસ હતા. લગાર સ્વભાવે તેજ, વધુ બોલા અને ગરાશીયાનો પુર્ણ વટ અને મરોડ ધરાવતા હતા. ચઢાવ્યા ચઢે અને બનાવ્યા બને એ તેમની ખાસ પ્રકૃતિ હતી. જલમસીંહ મેહફિલમાં હોય તો સહુ તેમનીજ રમુજ કરે. ઉમરમાં સહુ કરતાં મોહટા હતા, છતાં કોઈ કોઈ વાર સહુ કરતાં નહાતા થઈ જતા હતા. મૂર્ખ તો ન કહી શકાય, પણ મૂર્ખ કરતાં ઉતરતી પંકિતના બોળા હતા. આજે તેઓ કાંઈ ચિન્ત્યગ્રસ્ત અને ઉદાસ દેખાતા હતા, એટલે રમુજ ખાતર નવાખ સાહેબે પુછ્યું:—

“કાં જલમસીંહ ! આજે ઉદાસ કાં દેખાઓ ? કાંઈ બંને તરફથી ખેંચમ ખેંચા તો નથી થઈને ? લઈ એ માર જહુ જુરી હોય છે.”

જલમસીંહને બે ઘર હતાં, તેથી નવાખ સાહેબે એ પ્રમાણે પુછ્યું. જલમસીંહ મરોડમાં આવી ગયા, અને બોલ્યા:—

“હજુર ! મરદ બચ્યાં તે વળી એથી ઉદાસ હોય ? એનાથી અકળાઈયે તો મરદ શાના ?

એક અમીરે ઉમેર્યું—

“હજુર ! એ વિશેની શિકાયત કરે તેવા નાદાન નથી, કારણ કે એનો કાંઈ આશો આવે તેમ નથી એ તો દરરોજનો કમ દર્દો. પુરો કરી લઈ મુંઢે તાવ દઈ કરે છુટકો.”

નવાખ સાહેબને હસવું આવે છે. જલમસીંહ સહેજ ચીડાય છે. અમીર તરફ ફરી કહે છે—

“એ તમારું ગળુ નહીં. જો હજુરની કૃપા હોય તો ત્રીજીએ ઠંઠાડી દઉં, સમજ્યા ?”

બીજો અમીર—“હજુરની કૃપાની ક્યાં ખામી છે ? તમારામાં તાકાત જોઈએ.”

જલમસીંહ—“ખરી તાકાત ધણિની. અમે તો એમની તાકાત ઉપર ઝાઝુમીએ.”

અમીર—“એ વાત ખોટી. પારકી તાકાતે ઘર થાય નહીં, એ તો પોતાની જાતમાં જોઈએ.”

નવાખ સાહેબને આમાં ઘણી રમુજ આવે છે તેથી ઉમેરે છે.—

“જલમસીંહ ખરું કહે છે. કાંઈ એવો વિચાર કર્યો લાગે છે.”

જલમસીંહ—“વિચાર ન કર્યો હોય તો કરીએ, એમાં ક્યાં વાગે લાગે છે ? આપની મરજી જોઈએ.”

નવાખ સાહેબ—“તમારી મરજી હોય તો મ્હારી એમરજી એમાં શું મોહટી વાત છે ?”

એક હજુરી—“ખુદાવિદ ! એ કામ કરાવી લીધાનું છે. તેઓએ બખ્ષે ઘર કર્યા પણ ફરજદ થયું નહી. કાલની કોને ખબર છે ? જલમસીંહલાઈનું નામ રહે એમાં હજુરની આખર છેને ?”

નવાળ સાહેબ—મ્હારી ક્યાં ના છે ? ખુશીથી જલમસીંહ લાઈ ! વિચાર કરો ખરચથી મુંઝાશે નહી. એ સર્વ હું આપીશ. ”

જલમસીંહ તરત ઉભા થઈ જાય છે. બન્ને હાથથી કુરનશે બગાડી લાવે છે. ખમા, ખમા અન્નદાતાને, કહેવા મંડી પડે છે. એક હજુરી તેમને પોરસાવે છે—

“ જોયું જલમસીંહ ! કહેવાની જ વાર હતીને ? આપણે તો હજુરનો જ આશ્રય છે. એમનાથી જ આપણે ઉજળા છીએ, દ્યો હવે આ ખૂશાલીમાં મુજરો સાંભળવાનું કાંઈ કરો અને બગીચામાં એકાદ ગોડ (ઝીયાદત) આપો. હજુર પણ પધારશે. ”

નવાળ સાહેબ—“ જલમસીંહલાઈ ગોડ આપે તો હું ખુશીથી જાઉં. ”

હજુરી—“ દ્યો જલમસીંહલાઈ તમારા નશીબ જગ્યા, હજુર ગોડમાં આવવાનું કહુલે છે. ”

જલમસીંહ—“ હજુરને લાયક તાયફા ક્યાં ? આજકાલ તો આ ગામમાં તાયફાનો દુકાળ પડ્યો છે. ”

અમીર—“ એ શું બોલ્યા ? હજુરના રાજ્યમાં દુકાળનું નામ હોય ? આંહી તો સર્વદા સુકાળજ છે. ”

જલમસીંહ—એતો મ્હેર વરસે છે. પણ કાંઈ સારો તાયફો નથી એમ કહું છું. ”

અમીર—“ ત્યારે તમે વસો છો ક્યાં ? ગઈકાલે પેલો તાયફો આવ્યો છે, જેના એક તાનમાં તમે યુક્તતાન થઈ જાઓ છો તે. હજુરે તાયફા જેવા સાંભળ્યા પણ આતી તો વાતજ નોંખી છે. ”

જલમસીંહ—“ માણું અધર તો જુવો. ગામમાં તાયફો આવ્યો છે ને આંહી ખચરે નથી ! તમે સાંભળ્યો ? ”

અમીર—“ અમે તે સુઝાયે ? ”

જલમસીંહ—“ ઈ કયો તાયફો ? શું ઉમર છે ? ”

અમીર—“ જવાન છે. કાંઈ મેદલમાં શોભે તેવું તો રૂપ છે, તમે સારી પેઠે જોખો છો, હજુરમાં ઘણી વાર આવેલ છે. ”

નવાખ સાહેબ જોમને હવે તાયફાનો મોહ રહ્યો નહતો તેમને હવે રસ આવ્યો તેથી તેમણે પુછ્યું—

“કયો તાયફો આવ્યો છે ? અને તે તમે ક્યાં સાંભળ્યો ?”

અમીર—“હમ્મીગન, હજુર ! રાતે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરને ત્યાં મુજરો હતો, મને આમંત્રણ હતું. ત્યાં સાંભળ્યો.”

નવમસીંહ—“અરે શું હમ્મીગન આવી છે ? માળી ઇતો સાવ ભુલાઈ ગઈ હતી !”

પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરને ત્યાં મુજરો થયાનું સાંભળી નવાખ સાહેબનું ધ્યાન ખીજ દિશાએ વળ્યું તેથી બોલ્યા—

“ઇન્સ્પેક્ટરને ત્યાં શું પ્રસંગ હતો ?”

અમીર—“તેમને ત્યાં કેટલાક મેદમાન આવેલા હતા એટલે તેમની ખાતર બોલાવી લીધો હતો.”

નવાખ સાહેબ વિચારમાં પડી ગયા, પછી તેમણે પુછ્યું—

“ઇન્સ્પેક્ટરને શું પગાર મળે છે ?”

આ પ્રશ્નથી સહુ ચમક્યા, અમીરથી કહેતાં તો કહેવાઈ ગયું પણ એ હંધું થયું એમ તેને લાગ્યું. તરતજ એક હજુરી બોલ્યો—

“હજુર પગાર તો શું હોય ? પણ હજુરના ઇકબાલ (પ્રતાપ) ની સહુ સાહેબી છે.”

નવાખ સાહેબ કાંઈ બોલે તે અગાઉ એક ખીગ હજુરીએ છીંક ખાધી. નવમસીંહને છીંકની ખડુ ચીડ હતી, કારણ કે તેઓ અરીણનું સેવન કરતા હતા એટલે એકદમ ગુસ્સામાં આવી બોલ્યા—

“અલ્યા ઇ કયો બે અદબ છે ?”

નવમસીંહને ચીડાયલા જોઈ નવાખ સાહેબ હસી પડ્યા. હજુરીયાને લિમ્મન આવી—

“વિચારીને બોલો. અરીણ ઉતરી જવું હોય તો ખીજ ખાનું. કાંઈ હજુરે થોડો ગરાસ આપ્યો નથી !”

નવમસીંહ—“અને તને તો આંહી હજુરે છીંકો ખાવા રાખ્યો હશે ?”

હજુરી—“ છીંક આવે તેનું કેમ થાય ? ”

જલમસીંહ—“ રાજદરબારમાં છીંક ન ખવાય, ઇમાંતો ખેઅદબી કહેવાય સમજ્યો ? હજુર તો મોહટા છે પણ મ્હારે કહેવાનો હક છે.”

હજુરી—“ એ હક ઘરમાં વાપરવો. અમે સાંભળનારા નહીં. અમે તો સિપાહી કહેવાઈએ.”

જલમસીંહ—“ અલ્યા, ત્યારે અમે તો ગોલાં હઈશું ? ”

હજુરી—“ તમે પણ સિપાહી, એની ક્યાં ના છે. પણ એક છીંકમાં અશીલુ ઉતરી જાય એ તે શું ? વળી હજુરમાં આમ ચીડઈ જઈ ચીથરા ફાડો એ ક્યાંનો અદલ ? ”

જલમસીંહ એકદમ ગુસ્સામાં આવી જાય છે—

“ ચીથરા ફાડે ત્હારો ખાપ, ઝાળખતો નથી આતો જલમસીંહ છે ? ”

નવાખ સાહેબને ઘણી રમુજ આવી, ખીજઓ ખોલી ઉઠ્યાઃ “ ખસ ખસ જલમસીંહભાઈ ! રમુજની વાતમાં આમ ઉરકેરાઈ ન જવાય. નવાખ સાહેબે હજુરીયાને વધુ ચીડવવા અણસારે કર્યો. પણ હજુરીયાની હિમ્મત ચાલી નહી. નવાખ સાહેબે એક ચાંદીની ડાબલી મંગાવી જલમસીંહને ભેટ આપી. તેમનો સઘળો ગુસ્સો ઉતરી ગયો અને હજુરને ખમા ખમા કહેવા મંડી પડ્યા. તરતજ એક અમીરે કહ્યું—

“ કાં હવે રીઝી ગયાને ? ”

જલમસીંહ—“ હજુરના પ્રતાપે અમે તો સદા રીઝેલાજ છીએ.”

નવાખ સાહેબ—“ કેમ જલમસીંહ ! અશીલુ મંગાવું ? ”

જલમસીંહ—“ નહીં, હજુર ! મ્હારી પાસે હાજર છે. આપનો પ્રતાપ છે.”

અમીર—“ થાવા દીયોને જલમસીંહ ! શું વાંધો છે ? મરહુમ નવાખ સાહેબના વખતમાં તો કટોરા ભરી ભરી હિંમવતા હતા.”

જલમસીંહ નિશ્વાસ નાંખી કહે છે:—

“ ઈ વખત નોંખા હતા, હવે સુધરેલો વખત આવ્યો છે. હવે ઈ વાત ક્યાં છે ! ”

નવાખ સાહેબ—“ શું તે વખત ધર ધર અરીણ ખવાતું હતું ? ”

જલમસીંહ—“ એકલું અરીણ ? અરે બાપુ ! અરીણ તાયફે એથી તો કોઈ અમીર કે ગરાશીયાની ડેલી (દેવલી) ખાલીજ ન હોય.....હવે બધા સુધરી ગયા. પ્રભુ હજુરને સલામત રાખે. આપે અરીણ નહીં તો આ પાણી તાયફે અને દાયરો કાંઈ નહાવે રાખ્યા હતા. પણ હવે હજુરને એ કાંઈ હવા લાગી લાગે છે. થોડા દહાડાથી કાણુ જાણુ શા સાડ તાયફે મોકૂફ કર્યો છે ઈ સમજાતું નથી. હજુર ! તાયફે ઈ તો દીલ-લગીની ચીજ છે. ઈ થકી થોડા વખત આનંદમાં જાય છે. ઈ વાતમાં તો સુધારો માં કરજો હજુર ! નહીં તો અમારી જીંદગી તો ધુળ જ થઈ જવાની (હજુરીને) કાંખડં કે નહીં ? ”

હજુરી—“ હા ખડં છે. પણ હજુર તો તમારે ત્યાં ગોઠમાં આવવાનું કયુલે છે ત્યાં બોલાવો હમ્મીજનને અને જુઓ, પછી સાંભળો પેટ ભરીને તમને કાણુ અટકાવનાર છે ? ”

જલમસીંહ—“ હજુરનો ફુકમ હોય તો હાજર છું, હજુર મ્હારે ત્યાં પધારે એવા મ્હારા ભાગ્ય ક્યાંથી ? ”

નવાખ સાહેબને વળી પો. ઈન્સપેક્ટરને ત્યાંના મુજરાની વાત યાદ આવી તેથી તેમણે વળી પુછ્યું—

“ પો. ઈન્સપેક્ટરને શું પચાર મળે છે એતો તમે કોઈએ કહ્યું જ નહીં ? ”

સહુ વળી ચમક્યા. એક હજુરીએ તરતજ કહ્યું.

“ માસિક રૂપીયા સવાસો દોઢસો મળવા હશે.”

નવાખ સાહેબ—“ હમ્મીજન મુજરાનું શું લીધે છે ? ”

હમ્મીજનનો મુજરો કરાવવામાં ગોઠું ખરચ છે એ નિગાહમાં લાવવાના ખાસથી જલમસીંહ ખટ બોલી ઊઠ્યા—

રૂપીઆ સોથી ઓછો મુજરો કરતી નથી. કદી ઇન્સ્પેક્ટરની ઘરમથી રૂપીયા પચીસ ઓછા લે તો જુદી વાત છે. ”

નવાળ સાહેબ—એક મુજરામાં લગલગ આખા માસનો પગાર ખરચી નાંખે તો તેનું બીજું ખર્ચ કેમ ચાલતું હશે ? ”

હજુરી—“ હજુર ! એવુંતો કોઈવાર બને; કાંઈ હમેશાં હોય ? સારાં મેહમાનો આવ્યાં હોય તો નહીં ચાલતાં અર્ધું ખરચ કરવું પડે. એ બધી હજુરની આખર છેને ? ”

બીજા હજુરીયાએ તુરતજ ખબર આપ્યા—

“હજુર ફરવા જવાની ગાડી ક્યારની ઉભી છે. ”

નવાળ સાહેબ તરત ઉભા થયા. જલમસીંહ એક અમીર અને હજુરી લઘ ફરવા નીકળ્યા. ફરતાં ફરતાં બજારના ચોકમાં પોલીસ ચોકી પાસે આવ્યા. ચોકી આગળ લોકોની ભીડ જોઈ ગાડી ઉભી રાખી. તુરત એક સીપાહી સલામી બજારની લાવી હાજર થયો. નવાળ સાહેબે તેને પુછ્યું—

“ આ ભીડ શાની છે ? ”

સીપાહી—“ હજુર ! ધરમશાળામાં જીમ્મીજનને ત્યાં રાત્રે ચોરી થઈ છે એટલે તેની પોલીસ ચોકશી ચાલે છે. ”

નવાળ સાહેબ હજુ કાંઈ વધુ પુછે તે અગાઉ ઇન્સ્પેક્ટર ચોકી બહાર દોડી આવ્યો. પાછળ પાછળ જીમ્મીજન પણ હાજર થઈ હજુરને જોઈ ફરનશ બજારની આગળ અરજ કરવા મંડી—

“ હજુર ! ખુદાને આપકો બેજ, રાતકો મેરે પાંચસો રૂપે નકદકી ચોરી હો ગઈ, શુકર, એવર કપડાં બચ ગયા. વોહતો જો કુચ્છ હોનાથા સો હુવા, લેકિન ખુદાકે વાસ્તે મેરે સફરદાઈકી છુડવા દો. પોલીસને માર માર કર ઉસ્કી પીઠ સુઝા દી હે. ”—

ઇન્સ્પેક્ટર વચમાં બોલે છે.

“ જીમ્મીજન ! શું જુદું બોલે છે ? એ તો પોલીસની તપાસ છે. શક આવે તો તપાસ કર્યા વગર ચાલે ? ”

નવાખ સાહેબ—“ તુમ ક્ય આઈ? ચોરી હુધ ઉસ વકત તુમ કહાં થી ? ”

સફરદાઈને પોલીસે ચોકશી કરતાં માર્યો હતો એટલે છમ્મીજન પોલીસ ઉપર ઘણી ગુસ્સે થએલી હતી. વળી નવાખ સાહેબ આગળ છુટથી બોલી શકતી હતી જેથી તેણે ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં કહ્યું—

“ મેં કલ શામકો આઇ, બહ ડોસ્તીસે ઈન્હીં કે યહાં રાતકો મુજરા કરને ગઇ. ઝખરદસ્તી મુજરેકે વાસ્તે લે ગએ ઓર કુચ દિયાલી નહીં. હજુર ! આપકે રાજમેં તો બડા અંધેર ચલતા હૈ. ”

રાજમાં અંધેર ચાલવાનું સાંભળી નવાખ સાહેબ ચમકે છે, ઈન્સપેક્ટરને ગુસ્સો આવે છે પણ પીતો મારી કહે છે—

“ મુજરાની શીના પૈસા તો આપનાર છું, પાછળથી મોકલી દેવાના વિચારથી રાતે ન આપ્યા એટલે શું આપવાનોજ નથી ? લગાર શરમને રાખીને તો વાત કર. તાયફાના પૈસા આઇ બંધ એવો બે શરમ તો કોઇએ ન હોય. ”

છમ્મીજન ચીડાયેલી તો હતી વધુ ચીડાય છે. અને નવાખ સાહેબને કહે છે “ હજુર પોલીસકી શરમ તો ફુન્યામેં ઝાહિર હૈ ઓર આપલી સમજતે હૈ. ખેર મુઝે ઉસસે કુચ કામ નહીં. આપ મેરે સફરદાઇ કો છુડવા દો મૈને ઈસ અંધેર નગરીકો સખ કુચ બખશા. ”

નવાખ સાહેબ—“ તમે એના સફરદાઈને કેમ પકડ્યો છે ! ”

ઈન્સપેક્ટર—“ તે રાતે ધર્મશાળામાં સામાન સાચવવા રહ્યો હતો. અમને લાગે છે કે તેજ ચોર છે. તેણે ચોરીને કદાચ કોઇને આપી દીધા હોય અમને આવો શક છે તે દૂર કરવા અમારે ચોકશી તો કરવીજ જોઈએ ? આ પોલીસ કાયદો સમજતી નથી એટલે નાહકની બંકવાદ કરે છે. પુરતો તપાસ કર્યા વગર અમે કેવી રીતે છોડી દઇએ ? ? ”

એક હજુરી તરત ઉમેરે છે—

“ ધોરણુસર અને કાયદેસર તપાસ ચાલતી હોય તેમાં હજુર શું કરી શકે છે ? ”

નવાળ સાહેબને ધીરજ અને કાયદો યાદ આવી જાય છે એટલે
છમ્મીજનને કહે છે—

“ હસ કામમેં મેં બીચમેં નહીં આ સકતા ”

(પો. ઇન્સપેક્ટરને) તમે આમાં ધીરજુસર ચોકશી કરે. અને
મને ખંગલે આવી પરિણામનો રીપોર્ટ આપો ”

ઈન્સપેક્ટર—“ બહુ સારૂ નામદાર ! ”

છમ્મીજનને નવાળ સાહેબના ઉત્તરથી સંતોષ થતો નથી. તેને
આશા હતી કે તેની અરબથી નવાળ સાહેબ તેના સફરદાખને છોડવી
દેશે અને પોલીસ ઢિપર ગુરસે થશે. તેની એ આશા નષ્ટ થઈ એટલે
તે હાથ જોડી બોલી—

“ હજુર ! આપ હાકિમ હૈં. જો ચાહેં વોહ કર સકતે હૈં.
ખુદા કે વારતે પોલીસ કે પંજેસે છુડવાલો. ગોયા આપને જન બખ્શી
કી. બૂલકર બી હસ અંધેર નગરીમેં નહીં આઉંગી.

નવાળ સાહેબ—“ મેં કાયદે કે કામમેં દરમીયાન ગીરી
નહીં કર સકતા. લૈકિન તુમ ખારખાર મેરે શેહરકો કાહેકો બદનામ
કરતી હો ? (કાયમેનને) ગાડી આગે બડહાઓ. ”

છમ્મીજન રોતી કંકળતી રહી જાય છે. ગાડી આગળ નીકળી
જાય છે. ઇન્સપેક્ટર છમ્મીજનને કહે છે—

“ છમ્મીજન ! વાહ ! તુંતો બડો કાફર તાયફો છો ? હુંતો
સમજતો હતો કે કાંઈ આંખમાં શરમવાળી હઈશ. અમારા હાકિમની
પાસે આવી અમારી ચાહી ? ”

છમ્મીજન—“ તુમને મેરી કયા શરમ રખખી ? મેં બહોત
કહેતી રહી કે સફરદાખકો છોડદો, તુમને માના ? મેનેબી સાફસાફ
કેહ દિયા. ”

ઈન્સપેક્ટર—“ સાફસાફ કહીને છોડવી લીધીને ? તેં કહ્યું તો
હજુરે અમારું શું કરી નાંખ્યું ? હું તો સમજતો હતો કે તું રજવાડાની
રીતભાતથી વાકેફ છે. પણ તું તો આફત નીકળી ? તફન કળાઈ ગઈ. ”

છમ્મીજન—“ મેં કોઈબી રીતસે ના વાકેફ નહીં. મગર

સીધે કે સાથ હમ સીધે હોતે હૈં ઓર ટેઢેકે સાથ ટેઢે. ઇતના યાદ રખના, રાજ રહસોંકા તો હમ હાથમેં ખેલ લગાતે હૈં.”

ઇન્સપેક્ટર—“પણ પોલીસે કાંઈ કાચી હોતી નથી એટલું ત્હારે પણ યાદ રાખવું.”

છમ્મીજનને ઘણો રોષ આવે છે. તેના મનમાં પોલીસ ઇન્સપેક્ટર પ્રતિ કીનો ઉત્પન્ન થાય છે. ઇન્સપેક્ટર સફરદાઇને અટકાવમાં રાખી તેને રજા આપે છે.

નવાખ સાહેબ ગાડીમાં જલમસીંહને કહે છે—

“જેયું જલમસીંહ ! દુન્યા કેવી ચાલે છે ?”

જલમસીંહ—“રાંડ વાયડી છે. ચોરી થાય અને શક આવે ખીચારી પોલીસ ચોકશીએ કરે. ઇ ચોર નહીં હોય તો તેને છોડી દેશે.”

હજુરી—“હજુરે દરમીયાનગીરી ન કીધી એ સાફ થયું.”

નવાખ સાહેબ—“વાયડી હોય કે ન હોય. તાયફાની જાત હલકી હોય છે, ગામે ગામ ફરનારી એટલે આપણો ફજેતો કરે. ખીજુંતો શું ?”

એટલામાં મેહલ આવી જાય છે. જલમસીંહ વિગેરે રજા લઈ રૂખસત થાય છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

છાપાઓની આઝાદી.

આજે પોલીસ ઇન્સપેક્ટર હજુરમાં રીપોર્ટ આપવા હાજર થાય છે. નવાખ સાહેબ તેને પુછે છે:—

“થું ચોકશીમાં કાંઈ નીકળ્યું !”

ઇન્સપેક્ટર—“ના, હજુર. અમને તો સફરદાઇના ઉપર શક જાય છે. કારણકે તે ત્યાં હતો, વખી એ માણસ એક વખત ડામીસ થયેલો છે. છમ્મીજનને ગમે તે કારણે તેના ઉપર ભરોસો હોય, પણ અમને

તો તેના ઉપરજ શક છે. ધર્મશાળાની બહાર ચાવાળો છે તેને પુછતાં પણ ધર્મશાળામાં કોઇ નવા માણસના આવવાનું નીકળતું નથી, તેણે કોઇને આપી દીધાં લાગે છે પણ મહા લુચ્ચો છે, ખતાવતો નથી-માનતો નથી.”

નવાખ સાહેબ—“ ગમે તેમ હોય પણ આ ચોરી પકડાવવી જોઈએ. નહીં તો તમારા ખાતા વિશે સારો અભિપ્રાય રહેશે નહીં.”

ઇન્સપેક્ટર—“ હું તો એજ તજવીજમાં છું. પ્રભુ ઇચ્છા તો ચોર મળી આવશે.”

ઇન્સપેક્ટર ત્યાંથી રજા લઇ વિદાય થાય છે, નવાખ સાહેબ છાપાઓ વિશેનો રીપોર્ટ વાંચવામાં ગુંથાય છે. છાપાઓએ માત્ર તેમની જાતની ગફલત વિષે ટીકાઓ કીધી હોય એટલુંજ ન હતું પણ એમાં તો અંધેર ચાલવાનો-રાજ્યના અધિકારીઓમાં લાંચ રૂવતનો સડો ધુસી જવાનો સખત પોકાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ અંધેર વિશે અથવા લાંચ રૂવત વિશે કોઇ ચોક્કસ દાખલાઓ આપવામાં આવ્યા ન હતા. માત્ર આંધે ભરમે ટીકાઓ કરવામાં આવી હતી. આ સર્વ વાંચી નવાખ સાહેબને ઘણો રંજ થયો. છાપાઓનું વલણ વિશેષ ભાગે નિંદાત્મક દેખાયું. એવાં છાપાઓ અંધ રહે એજ રાજ્ય દિતનું છે એમ થોડીવાર તેમને લાગ્યું, પણ તકીશાહની શીખામણના કારણે તેમણે પોતાના મનને સમજાવી લીધું. ટેલીફોન કરી દીવાન સાહેબને બોલાવ્યા, દીવાન સાહેબ આવ્યા ત્યારે નવાખ સાહેબે પુછ્યું.

“ કહો તમો કોઇ નિર્ણય ઉપર આવ્યા. ! ”

દીવાન સાહેબ—“ જી હા, નામદાર! મને તો મુકાએલાં જાપ્તાઓ વ્યાજબીજ લાગે છે. કારણ કે રાજ્ય કામના લાંબા અનુભવે મને શીખવ્યું છે કે છાપાંઓ અને ધાંધલીયાઓ નિરંકુશ હોવાથી લોકોમાં રાજ્ય પ્રતિ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે-સત્તાનો અમલ ટુટી જાય છે અને તેથી રાજ્ય અને રૈયત બન્નેનો અંત આવે છે.

નવાખ સાહેબ—“છાપાંઓ નિરંકુશ હોવાથી એવું પરી-

જામ આવે એ હું માનતો નથી. જ્યાં એવી એ રાજકતા પ્રસરે છે, ત્યાં છાપાંઓ તેનું કારણ હોતાં નથી. પરંતુ સત્તાધારીઓની જોડકમી તેની જવાબદાર હોય છે, આપણે શુદ્ધ શુદ્ધિથી આપણી ફરજ બજાવતા હઈએ, ધર્મ નીતિ અને ન્યાયના ધોરણે લોક કલ્યાણ અને લોક સુખાકારીના માર્ગે ચાલતા હઈએ તો આપણે તદ્દન નિર્ભય છીએ.”

દીવાન સાહેબ—“એમાં એક ઉંડો ભેદ છે. કાંઈ છાપાંઓ ન્હાની મ્હોટી કનડગતો દૂર કરાવવા એ ઉહાપોહ કરતા નથી. તેમનો હેતુ તો એક હથ્થુ સત્તાનો નાશ કરી રાજ્યની સર્વ સત્તા પ્રજાના હાથમાં અપાવવાનો હોય છે.”

નવાબ સાહેબ—“આપણે હજી એ દરજ્જે પહોંચ્યા નથી. અને જો કદાચ તેમ હોય તો એક હથ્થુ સત્તા કલ્યાણકારી છે, એવું સિદ્ધ કરી દેખાડવાની આપણી ફરજ વધે છે. જો આપણે એવું સિદ્ધ કરી દેખાડીએ તો પછી લોકો ગાંડા નથી કે એવી નાહકની ઉપાધિમાં પડે, હું તો એમ સમજું છું કે હાલ રાજ્ય અને રૈયત એ બંને વચ્ચેનો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે. જો એ વિશ્વાસની પુનઃ સ્થાપના થાય તો પછી એ સવાલ રહે નહીં.”

દીવાન સાહેબ—“એ વિશ્વાસ પુનઃ સ્થાપન કરવાનો ઉપાય એ જાપ્તાઓ છે, છાપાંઓ લોકોને ઉશ્કેરી લાંબેરી મૂકે છે, તેમને સારાસારનો વિચારજ કરવા દેતાં નથી, આજકાલ જે કનડગતો માટે ઉહાપોહ કરવામાં આવે છે તેવી કનડગતો અનિવાર્ય હોય છે. પ્રબલ રાજ્યો પણ તેવી ઝીણી કનડગતોથી મૂકત હોતા નથી. આપણાં રાજ્યના અસંતુષ્ટ અને ઉદ્ધામ લોકો તેવી ઝીણી કનડગતોને ગંભીર રૂપમાં વર્ણવી લોક લાગણીને બગાડે છે, અને તેથી તેવા અંકુશો જરૂરી મનાયા છે.”

નવાબ સાહેબ—“લાંચ રશ્વતનું જોર વધી જવું એ ઝીણી કનડગત કહેવાય નહીં. એથી તો લોકોને ઘણું ખમવું પડે. અને તેથી જો તેઓ અસંતોષિ બની અરાજકતાના માર્ગે ચઢે તો એમાં નવાઈ નહીં, એવા લાંચીયા અને રશ્વત ખોરાને શોધી કાઢી

શિક્ષાએ પહોંચાડવા એ રાજ્યની ફરજ છે. જો આપણે એ પ્રમાણે કરીએ તો અસંતોષનું ખરું કારણ દૂર થાય. માટે પ્રથમ છાપાઓને આઝાદી આપવાનો અને પછી લાંચ રૂશવત લેનારાઓને પકડી શિક્ષાએ પહોંચાડવાનો મેં નિશ્ચય કરી લીધો છે, ”

દીવાન સાહેબ—“ આપનો નિશ્ચય ધણો શુભ છે. ”

નવાબ સાહેબ—“ ત્યારે છાપાઓ ઉપરના જખ્તાઓ દૂર કરો, ધાંધલીયાઓને છોડી મૂકો અને રાજ્યના ગેઝેટમાં એક એવી નોટીસ પ્રગટ કરાવો કે આ રાજ્ય છાપાઓની વ્યાજખી ટીકાઓને માનની નજરથી જોશે. ખની શકશે ત્યાં સુધી સડાને દૂર કરી લોકોને રાહત આપવાનો માર્ગ લેશે. ”

દીવાન સાહેબ—“ આપની એવી મરજી છે તો એમ કરવામાં મને વાંધો નથી. ”

નવાબ સાહેબ—“ લાંચ રૂશવત અટકાવવા માટે મહારો વિચાર એક જુદાજ અમલદારને નીમવાનો થાય છે. આ અમલદાર લાંચ રૂશવતની ખાખતોની દેખરેખ અને નોંધ રાખી આપણને ખાનગી રીતે વાકેફ કરે. હું સમજુ છું કે અધિકારીઓ એથી ઘણા ખીતા રહેશે અને લાંચ રૂશવત લેતા અચકારો. ”

દીવાન સાહેબ—“ હું એમ માનતો નથી. લાંચ અને રૂશવત માટે કાયદો અને જખ્તો બને છે. છતાં લાંચ રૂશવતની શિકાયતો થાય છે. ત્યારે એક અમલદારની નીમણુંકથી એ અટકે એ કેવી રીતે મનાય ? લોકો લાંચ રૂશવતની અંધેરની ખૂંચો મારે છે પણ જ્યારે ખરાખરીનો વખત આવે છે ત્યારે સાબીત કરી શકતા નથી અને તેથી ગુનેહગારને સજા થઈ શકતી નથી. આપ કહો છો તેવા અમલદારની નીમણુંકથી તો એવો સડો ઉલટો વધવાનો સંભવ ઉભો થાય છે. આ દેખરેખ રાખનારો અમલદાર પોતે લાંચીયો અગર ખટપટીયો હોયતો ઉંધા સીધા રીપોર્ટથી આપણને ભભેરી મુકે અને પરિણામ અંધા ધુધીમાં આવે. તેના રીપોર્ટ ઉપર વિશ્વાસ કરવાનો આપણી પાસે આધાર શું ? તે અદાવતથી કે દ્વેષથી રીપોર્ટ કાં ન કરે ? તેને ખીર્ન માણુસો

જેવો માણસ નહીં અને ફિરિતો સમજી લેવો કેવી રીતે અને ? આપણે માત્ર તેના રીપોર્ટના કારણે જેની વિરૂદ્ધ રીપોર્ટ હોય તેની વિરૂદ્ધ પગલાં લઈ શકીએ નહીં. લાંચ રૂવતના કેસ તો ધોરણુ સર અને કાયદેસર સિદ્ધ થવાં જોઈએ. અને તેતો અત્યારે પણ કરી શકાય છે, ત્યારે એક અમલદાર વધારવામાં શો લાભ ? ”

નવાળ સાહેબ—એથી અધિકારી વર્ગ ઉપર એક જાતનો અકુંચ રહે,”

દીવાન સાહેબ—“ જે અધિકારીયો લાંચ રૂવત ખાવાની હિમ્મત કરે છે તેઓ કાંઈ કાચી પાટી લણેલા હોતા નથી. તેઓ સારી પેઠે સમજે છે કે જ્યાં સુધી તેમના ઉપર લાંચનું તોહમત સાબીત નહીં થાય ત્યાં સુધી તેમનો વાળે વાંકો થઈ શકશે નહીં. વળી આપ કહો છો તેવી નીમણુંકથી તો તેઓ વધુ નિર્ભય થઈ લાંચ રૂવત લઈ શકે, તેઓ જેવી રીતે અત્યારે કાયદાની નજરથી બચી લાંચ લે છે તેવી રીતે તેઓ દેખરેખ રાખનારની નજરથી બચી લાંચ લે. અને આપણને એક પ્રકારનો જુઠો સંતોષ રહે કે આપણે દેખરેખ રાખનારો નીચે છે એટલે આપણા રાજ્યમાં લાંચ લેવાતી હશે નહીં વળી જે કદાચ દેખરેખ રાખનાર પોતે તેઓની સાથે બળી જાય તો પછી એ સડાની હદજ ન રહે. માટે હું એ વિશે સમ્મત થઈ શકતો નથી.”

નવાળ સાહેબ—“ વાર, કાયદામાં લાંચ લેનાર અને લાંચ દેનાર બન્ને ગુન્હેગાર છે. એથી લાંચ દેનારો લાંચ દીધાનું જાહેર કરતાં બીહે છે, જે લાંચ દેનારના ઉપર આ ભય ન હોય તો તે તેવા કેસ ખુશીથી જાહેર કરી શકે.”

દીવાન સાહેબ—“ એ ખરું છે. પણ તે જાહેર કરે તે ખરું છે એની ખાત્રિ શું હોય ? તે જુઠું જાહેર કાં કરતો ન હોય ? વળી જે તેના ઉપર એવો ભય ન હોય અને તે કાયદાથી ગુન્હેગાર ન ગણાતો હોય તો એથી અમીર અને ગરીબ એ બન્ને વચ્ચેની તફારમાં હંમેશાં અમીર લાંચ આપીને ફાવી જાય. ગરીબને એથી કાંઈ

દિવસ દાઢ મળીજ ન શકે. અમીર લાંચ દેવી ગુન્હો ન હોઈ હમેશાં લાંચ વડે કામ કાઢે તેને એમ કામ કાઢતાં કરી ભય ન હોવાથી હમેશાં ગરીબોને દબાવતોજ જાય. ઇત્યાદી એમાં ધણું જોખમ છે.”

નવાખ સાહેબ—“ ત્યારે શું લાંચ રૂવત અટકાવવાનો કાંઈ ઉપાયજ નથી.”

દીવાન સાહેબ—“ શા માટે નથી ? જે ઉપાય છે તે કાયદામાં યોગ્યજ ગયા છે. એથી વિશેષ કાંઈ બની શકે એવું હોત તો એ પણ યોગ્યજ જાત.

નવાખ સાહેબ—“ છતાં લાંચ રૂવત ચાલે છે એની ના પકાશે નહીં હું એ વિશે સખત રહેવા માગું છું.”

દીવાન સાહેબ—“ હું પણ એમજ કરવા ચાહું છું. પણ એમાં બીજું કશું બની શકતું નથી એ મુશ્કીલ છે.”

નવાખ સાહેબ—“ ન બની શકે એવું દુન્યામાં શું છે ? આવા કેસ સાબિત કરવાની પ્રજાને તક આપવામાં આવે-પુરી સંગવડ આપવામાં આવે તો સાબિત થઈ શકે.”

દીવાન સાહેબ—“ એ સર્વ કાયદામાં અપાયેલ છે.”

નવાખ સાહેબ—“ જે અધિકારીને માટે લાંચ રૂવતનું કહેવાતું હોય તેને ચેતવવો કે જે હવે પછી તેના માટે એવી હકીકત જાહેર થશે તો સખત સજા કરવામાં આવશે. અવારનવાર તેને ધમકાવતા રહેવાથી તે જે એવો હશે તો ડરીને કદી સુધરી જશે.”

દીવાન સાહેબ—“એ સત્ય છે, પણ જે તે અધિકારી તેવો ન હોય તેના ઉપર એ જુઠો આરોપ હોય અને તેને એમ, ધમકાવવામાં આવે તો એનું પરિણામ એ આવે કે તે કરવાનું કામ હિમ્મતથી કરી શકે નહીં, એ વાત વાતમાં જિહ્વિતો રહે અને તેથી કેટલાંક રાજ્યના કામ જે હિમ્મતથી કરવાના છે તે કરી શકે નહીં. વળી પ્રજાવર્ગ જ્યારે રાજ્યનું વલણ બેમાવા તરફ જુવે ત્યારે તે પોતાના સ્વાર્થની જુઠી વાતો ઉરાડી રાજ્યને વધુને વધુ બેમાતો જાય-સારા અધિકારીના ઉપર ખોટા આરોપો મુકી આડકતરી રીતે તેને ધમ-

કાવતો જમ અને તે વડે રાજ્ય તરફની પોતાની જુમ્હેદારીમાંથી છુટવાના પ્રયત્નો કરતો જમ, આવી રીતે અમલમાં ખાસી આવે. અમલની ખામીના કારણે કાર્યની સરળતાનો નાશ થાય અને બીજા અનેક અગવડો નડે. માટે એ વિશે કાયદામાં જે યોગ્ય છે તેટલું જ કિતમ છે. કોઈ પણ રાજ્ય લાંચ રૂશવતને પસંદ કરતું નથી. છતાં કોઈ પણ રાજ્ય તેને અટકાવવા એથી વિશેષ કરી શક્યું નથી. હા આવી હકીકત કાને આવતાં આંખ આડા કાન ન થઈ શકે એ વાત ખરી છે.”

નવાખ સાહેબ—“ ત્યારે આપણા રાજ્યમાં લાંચ રૂશવતનું જે કહેવાય છે તે ખોટું સમજવું ? ”

દીવાન સાહેબ—“ જ્યાં સુધી તેવું પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી તેમ તો ખરું.”

નવાખ સાહેબ—“ તમારે કાને જમ્મીજન તાયફાની ચોરીની હકીકત આવી છે ? એ હકીકત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. જમ્મીજન જે દીવસે આવી તેજ દીવસે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરે તેને મુજરા માટે ખોલાવી. ઇન્સ્પેક્ટરને ઘેર તે મુજરામાં હતી ત્યારે તેને ત્યાં રૂ. પાંચસોની ચોરી થઈ. ઇન્સ્પેક્ટર માસિક રૂપિયા સો સવાસોનો પગારદાર તે મુજરા કેવી રીતે કરાવી શકતો હશે. જમ્મીજનને કહ્યું મ્હારી પાસે મફત મુજરા કરાવ્યો. ત્યારે ઇન્સ્પેક્ટરે કહ્યું કે મફત નહીં તેના મુજરાના પૈસા ચુકવી દેવા ખાટી છે. આ સર્વ હકીકત શું બેમતમાં નાંખનારી નથી ? એક ન્હાનો પગારદાર અધિકારી આવો વૈભવ ભોગવી શકે એ શું નવાખ જેવું નથી ? તે લાંચ વડે અથવા જોર જુલમ વડે અથવા કોઈપણ અપ્રમાણિક યુક્તિ વડે પોતાનો બેહવાર ચલાવતો હોય એવા બેમને તે હકીકતથી પોપણ મળતું નથી ? ”

દીવાન સાહેબ—“ એવો બેમ ખચિત આવે. પણ ખાત્રિથી ન કહી શકાય. અને ખાત્રિ વિના કાંઈ પગલાં પણ ન લઈ શકાય.”

નવાખ સાહેબ—“ તે ઉપરાંત પોલીસે ઉલટો જમ્મીજનના

સફરદારીના જ કુટી માર્યો. આ પ્રમાણે બન્યું તે શું ભુલમ નથી ?”

દીવાન સાહેબ—“ પોલીસની નોકરી આકરી છે. તે જેટલી ઉંચ છે તેટલી નીચ છે. પોલીસ જે ધોરણ અને કાયદા વિરૂદ્ધ ભુલમ કરેતો તે માટે જવાબદાર છે. પણ તેવી ફરિયાદ ન થાય ત્યાં સુધી આપણે કશી દરમીયાનગીરી કરી શકતા નથી. આપણી સામે તો ધોરણસર થઇને આવે ત્યારે આપણે એ વિષે કાંઇ કરી શકીએ. સાહેબ ! આ જમાનો કાયદા કાનુન અને ધોરણોનો છે. જે આપણે આપણી સ્વેચ્છાથી વર્તીએ તો ધોરણનો બાધ આવે. ધોરણથી વર્તીએ તો આપણે જે હકીકત જાણતા હઇએ તે હકીકત વિરૂદ્ધ થાય. માટે જેટલું ધોરણસર તેટલું જ ન્યાયસર એ નિયમ હાલની રાજનીતિમાં માન્ય રખાયો છે.”

નવાબ સાહેબ—ભલે એક વસ્તુ ધોરણસર સાબિત ન થતી હોય તે પણ આપણા ખાનગી જ્ઞાન વડે તે સાબિત હોય તો શું તે ઉપર આપણે અમલ ન કરી શકીએ ?

દીવાન સાહેબ—આપણી સત્તા વડે તે ઉપર અમલ કરી શકીએ. પણ એથી આપણી બદગોષ્ટ-નિંદા વધે. કારણ કે આપણે જે હકીકત જાણતા હઇએ તે હકીકત લોકો જાણતા ન હોય એટલે તેઓ આપણા ન્યાયને વગોવે અને પાછું એજ અંધેર કહેવાય.

નવાબ સાહેબ—લોકોને આપણા ઉપર વિશ્વાસ હોયતો ?

દીવાન સાહેબ—તો બને. પણ લોકોને તેવો વિશ્વાસ બેસેજ નહીં. કાંઇ રાજ્ય અને તેના અધિકારીયોજ સ્વાર્થ હોય છે તેવું નથી. લોકો પણ સ્વાર્થ હોય છે. સર્વત્ર સ્વાર્થ સ્વાર્થની બાઝી રચાએલી છે એટલે અન્યોઅન્ય વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાયજ નહીં.

નવાબ સાહેબ—“ આપણા રાજ્યમાં જે લાંચ રસૂત હોય તો ગમે તે રીતે એ બંધ થાય એ મ્હારી ખાસ ઇચ્છા છે.”

દીવાન સાહેબ—મ્હારી પણ એજ ઇચ્છા છે. આપણે ત્યાં સારામાં સારી કેળવણી લીધેલાં અધિકારીઓ મોકલાવેલા છે અને

એમ કહેવાય છે એની મને ખરેખર તાબુખી થાય છે. હું હવેથી ખનતાં સુધી સખત દેખરેખ રાખીશ. કોઈ પકડાયો તો સખત નસી-હત કરીશ. એ વિષે આપ નચિંત રહો.”

પ્રકરણ ૫ મું.

નહાના શેઠની સખાવત.

નવાખ સાહેબે હવે સર્વ આનંદ ત્યજ દીધા છે. જે શિકાર વિના પળવાર પણ ચાલતું નહીં તે શિકારનું નામે લેતા નથી. રાજ્યમાંથી અંધેર કાઢી નાંખવાની ધુનમાં છે, પણ અંધેર છાપાંઓના લખાણ અને લોકોની વાણી વિના ક્યાંએ દેખાતું નથી. એક દિવસે પરલોકવાસી નગરશેઠના નહાના ભાઈ જેઓ નહાના શેઠના નામથી ઓળખાતાં તેમની મૂલાકાતે આવે છે. નવાખ સાહેબનો ખાનગી કામદાર તેમને લાવે છે. નવાખ સાહેબ નહાના શેઠને સત્કારી કુશળતા બાંધી પુછે છે.

“કહો શેઠ! રિસાવત કેમ ચાલે છે? લોકો કેમ છે? કોઈને કોઈ જાતનું દુઃખ તો નથી ને?”

નહાના શેઠ—“દુઃખ! એ ક્યાંથી હોય અને કેવી રીતે હોય! આ શહેરનું નામજ ખૈરાબાદ છે, ખૈરાબાદમાં તો દુઃખ હોય? ખૈરાબાદ જેવું શહેર! નામદાર જેવા હાકિમ! એટલે દુઃખ તો આંહીથી વેગળું જ રહે. સહુ આનંદ મઝામાં છે. અધિકારીયો પણ એવા ભલા અને સજ્જન ગોઠવાયા છે કે રાજ્યને કોઈ જાતની અડચણજ આવવા દે નહીં, ખીજાં ધણાં રાજ્યોમાં રાજ અને રૈયત વચ્ચે સંબંધ બચડ્યો છે, પણ આંહી તો પિતા પુત્ર જેવો સંબંધ આબાદ જળવાઈ રહ્યો છે. એ સર્વ નામદાર સરકારની ખુબી છે અને મરહુમ બેહિસ્ત નશીન નવાખ સાહેબના પુન્યનો પ્રતાપ છે.”

રાજ્યમાં અંધેર છે એવું સાંભળી સાંભળી હૈરાન થઈ ગયેલા નવાળ સાહેબ ન્હાના શેઠના મુખચક્રી રાજ્યના વખાણ સાંભળી પોરસાયા અને તેમણે પુછ્યું:—

“શું સર્વ પ્રજા સુખી છે? કે અમથા મને રાજ રાખવા કહેા છે?”

ન્હાના શેઠ—“ રાજ અથવા નવાળ અથવા હાકિમ એટલે કોણ? અમારા ઘણી, અમારા અન્નદાતા, અમારા માલિક, એની સામે જો જુદું બોલીયે તો ચાદ કોટીનું પાપ બેસે.”

સાથે આવેલો કામદાર તરત ઉમેરે છે:—

“નામદાર સરકાર! ખાનદાનની ખુબીજ એ છે. જો એવા ખાનદાની માણસ ખુશામદથી ખૂશ કરવાના પ્રયત્ન કરે તો પછી પૃથ્વી રસાતાળજ નય. આપણા રાજ્યના જૂના શાહુકાર છે, મરહુમ નવાળ સાહેબની સાથે સારો નાતો હતો. નવાળ સાહેબને જ્યારે જ્યારે કામ પડતું ત્યારે ત્યારે મોહટી મોહટી રકમો ધીરતા અને પ્રભુએ એમને રાજ ભક્તિનો બદલોએ સારો આપ્યો છે. હાલ બહેપાર પણ ઘણોજ વધાર્યો છે. મહેં સહેજ વાત કીધી કે આજકાલ લોકોને પાણીની ઘણી તંગી છે. નવા કુવા બોદાવવાની અને જુના કુવા ગળાવવાની ઘણી અગત્ય છે, વળી ઢોરોને માટે ઘાસ ચારાની તંગી છે. તરત એમની દયાની લાગણી સતેજ થઈ અને બાલ્યા કે, એમાં શું મોહટી વાત છે. લોકોનું એ દુઃખ ટાળવાનો જે ખરચ થાય તે હું આપીશ. એટલે એ કાગે આપ ફરમાવો તેટલી રકમ ચરણોમાં ધરવા અત્યારે મહારી સાથે હજુરમાં હાજર થયા છે. કેમકે તેઓ એમજ માને છે કે એમની સર્વ બહોજલાલી હજુરનાજ પ્રતાપે છે.”

નવાળ સાહેબ શેઠની આવી દયાની લાગણી અને તેમની સખાવત વૃત્તિથી સ્ફુર્તિ થઈ જાય છે અને કહે છે:—

“જુના કુવા ગાળવાનું અને નવા કુવા બોદાવવાનું કામ મેં તાત્પર્યેથી શરૂ કરાવ્યું છે. ઘાસ ચારાની પણ ફિકરમાં છું.”

ન્હાના શેઠ—“ સેવક હાજર હોવા છતાં આપને એની ફિકર હોય ? ”

નવાખ સાહેબ—“ તમે એ કામમાં કેટલી રકમ વાપરવાનો વિચાર કર્યો છે ? ”

નહાના શેઠ—“ આપ ફરમાવો તેટલી. હું તો એ સર્વ ખર્ચ આપવા માગું છું. ”

નવાખ સાહેબ—“ શેઠજી ! હું ઘણો ખુશ થયો. હું તમારો ઉપકાર માનું છું. આવી સખાવતનો હું કોઈપણ રીતે ખદ્દો વાળી શકું નહીં. ”

કામદાર તરત ઉભેરે છે—

“ નામદાર સાહેબ ! એ એમની ફરજ છે. આપ નામદાર તો હજાર રીતે તેનો ખદ્દો આપી શકો છો. લગાર માન આપી દોતો તેમનું જીવન સુધરી જાય. ”

નવાખ સાહેબ કામદારના આ માર્મિક શબ્દો સમજી શક્યાં નહીં. નહાના શેઠ હાથ જોડી લગાર હસીને બોલ્યા—

“ ખુદવિદ ! આપની લગાર મીઠી નજર હોય તો અમારો બેડો પાર થાય. અમે જે કમાયા છીએ અથવા અમારી પાસે જે કાંઈ છે તે કોનું છે ? આપ નામદારનુંજ છે. અમારું શું છે ? મહારા સ્વર્ગસ્થ ભાઈ (નગર શેઠ) હયાત હોત તો લોકોને આવા દુઃખ ઉપાડવા ન પડત, મહારા ભત્રિજા છે પણ, એ હજુ આજીવન છે. ”

નવાખ સાહેબ—“ ત્યારે નગર શેઠ એ તમારા ભત્રિજા છે ? ”

નહાના શેઠ—“ જી હા હજુર ? એજ કહેવાય છે. જો કે રાજ્યે હજુ સુધી પાઘડી બંધાવી નથી. જ્યાં સુધી રાજ્ય પાઘડી ન બંધાવે ત્યાંસુધી ખરા નહીં. એતો રાજ્યની મરજની વાત છે જ્યારે આહે ત્યારે અને જેને આહે તેને પાઘડી બંધાવે. પણ હાલ એ વાત ક્યાં છે ? હમણાં તો લોકોના દુઃખો ટાળવાની વાત છે. એતો આગળ ઉપર હજુરની મરજ થાય ત્યારનો કીસ્સો છે. ”

નવાખ સાહેબ—“ તમારી પરમાર્થ બુદ્ધિને ધન્ય છે. ”

નહાના શેઠ—“ કોઈ આ દુન્યામાંથી કશું લઈ જનાર નથી. બધું અહીં પડ્યું રહેવાનું છે. આપ જેવા ઘણીની કાંઈ સેવા કરી હશે તો કામ આવશે. ઘણીની સેવા નકામી જતી નથી. ”

કામદાર વધુ રસ ઉમેરે છે:—

“ વળી હજુર જેવા કદરદાન ધણીની સેવા તે નકામી જાય ખરી ? ”

નહાના શેઠ—(હસતા હસતા) “ આપ સહુ અમલદારોની કૃપા અને દયા જોઈએ. હજુર અમારા ખાનદાનને આપર આપતા આવ્યા છે અને આપે જશે. અમારે તો અમારું કર્તવ્ય જનવવાનું રહ્યું. ખુદાવંદ ! આપે રકમનું નામ પાડ્યું નહીં ? ”

નવાખ સાહેબની પાસે આ વિષેના ખરચનો અડસટ્ટો આવેલો હતો તે જોઈ તેઓએ કહ્યું—

“ રકમ કાંઈ મોલટી છે. તમે એકલા હાથે એ બોજ ઉપાડો તે કરતાં બીજાને તેમાં ભેળવો તો તમારો બોજો હલકો થાય. ”

નહાના શેઠ—“ એ શા સાઈ ? મ્હારે કોઈ બીજાને લગારે તસ્દી આપવાનો વિચાર નથી. મ્હારું જે કાંઈ છે તે સર્વ નગર જનોનુંજ છે. ”

કામદાર—“ આપણા નગર જનોમાં હાલ એમના જોટાનો કાંઈ નથી. ”

નવાખ સાહેબ ઘણા ખુશ થાય છે અને કહે છે:—

“ રૂપીયા અડધા લાખનું ખરચ અડસટ્ટાયું છે. ”

નહાના શેઠ—“ તો એટલા. ખુદાવિંદ-લ્યો આ ચેક ”
(તુરત ચેક ખુક કાઢી લખી આપે છે)

નવાખ સાહેબ ઘણા ખુશ થાય છે અને શેઠનો આભાર માને છે. શેઠ હાથ જોડી અરજ કરે છે:—

“ હું તો આપનો તામેદાર કહેવાઉં. મ્હારો આભાર હોય ? પ્રભુએ આપને હાકિમ બનાવ્યા છે. આપને સહુ તાકાત આપી છે. ”

નવાખ સાહેબ—“ તમારા જેવા નિખાલસ મનના, શુદ્ધ ભાવનાના નિષ્કામી નિસ્વાર્થી નાગરિકો રાજ્યમાં ઘણાં હો. ”

પછી શેઠ રજ માંગે છે. નવાખ સાહેબ પાન અચ્છર ગુલાખ આપી તેમને રૂખસત કરે છે અને કામદારને કહે છે:—

“આ શેઠને ધણીવાર મળ્યો હતો. પણ તે આવા ઉદાર, સખી, નિસ્વાર્થિ અને પરમાર્થિ હશે તે જાણતો ન હતો.”

કામદાર—“ખુદાવિંદ ! આપણા રાજ્યમાં મોહટા મોહટા શેઠીયાઓ પડ્યા છે. પણ ન્હાના શેઠની વાત જુદી છે. એતો રાજ્ય તરફથી પ્રીતસાહન મળતું નથી, નહીંતો રાજ્યને મહા ઉપયોગના થઈ પડે.”

નવાબ સાહેબ—“કેવી રીતનું પ્રીતસાહન ?”

કામદાર—“ખીજું તો શું ? કંઈ માન મસ્તખાનું પ્રીતસાહન. મળે તો તેમનો ઉત્સાહ વધે. સ્વર્ગસ્થ નગર શેઠ પૈસે ટકે એટલા સુખી ન હતા, હાલ પણ તેમના કુટુંબની સ્થિતિ એટલી સારી નથી. ન્હાના શેઠની પાસે સાઈ ધન છે, સ્વભાવે ઉદાર અને રાજ ભક્ત છે.”

નવાબ સાહેબ—“ત્યારે રાજ્યે હજુ સુધી કોઈને નગર શેઠાઈની પાઘડી બંધાવી નથી ? અને તો એ યાદ નહતું ! હું સમજુ છું કે તેમના ભત્રિજને એ પાઘડી બંધાવવામાં આવેતો શેઠ ખુશી થાય.”

કામદાર—“એશક તેઓ ખુશી થાય. પરંતુ રાજ્યની આખ-રની દરેકને લાલચ હોય. તેમના ભત્રિજ હજુ તદ્દન ન્હાની વયના છે. નગર શેઠ જેવી જોખમદારીને લાયક થવાને હજુ ધણું વરસો જોઈએ.”

નવાબ સાહેબ—“તેમનો મુખ્ય વ્યાપાર શું છે ?”

કામદાર—“રનો વ્યાપાર છે, ધણો જોડોળો વ્યાપાર કરે છે, એમનું માન વધાર્યું હોય તો રાજ્યને કામ આવે.”

નવાબ સાહેબ—“તમારી વાત ખરી છે. આપણે આજળ ઉપર એ વિષે વિચાર કરીશું.”

મંજી ખાનગી કામદાર સહીયો ભેવાના કામચો રજુ કરે છે. નવાબ સાહેબ સહીયો ફરી આપી તેને રવાના કરે છે.

પ્રકરણ ૬. ૬.

ચોરીની ચર્ચા.

છમ્મી જનની ચોરી હજુ સુધી પકડવામાં આવી હતી નહીં સફરદારને પોલીસે છોડી દીધો હતો. કારણકે તે ચોર હતો એવું સાબિત થઈ શક્યું હતું નહીં. પણ નવાળ સાહેબે છમ્મી જનને રાખી હતી. આજે નવાળ સાહેબે તેને ચોપદાર મોકલી મોકાવી હતી. જ્યારે તે આવી ત્યારે નવાળ સાહેબે તેને પુછ્યું—

“કહો છમ્મીજન! ક્યા હાલત છે ?”

છમ્મીજન—“ખુદાકા શુકર છે. મગર આપકે રાજમે અંધેર કી હદ નહીં. પોલીસને મેરે સફરદાર કો નાહક મારા પીટા. મેંતો પહેલે હીસે કહેતીથી કે વોહ ચોર નહીં, આખિર દેખાયે છોડી દેના પડા.”

નવાળ સાહેબ—“મેરે રાજમે બિલકુલ અંધેર નહીં. તુમ રાજકો કિસલિયે બદનામ કરતી હો ? તુમ ચાહો તો પુલીસ કે સામને કોરટમે ફરિયાદ કરો. તુમકો બરાબર દાદ મિલેગી. તુમ કાયદે કે મુતાબિક ફરિયાદ ન કરો દાદ ન લો ઓર રાજકો બદનામ કરો થેહ મુનાસિબ નહીં. ઇન્સાફ કે લિયે મેરી કોરટોંકે દરવાઝે હમેશા ખુલે રહેતે હૈ.”

ઇન્સાફ લેવા કોરટે ચઢવાની નવાળ સાહેબની સલાહ સાંભળી છમ્મીજન ગુસ્સામાં આવી અને બોલી.

“ક્યા કોરટોમે હમ જૈસે ગરીબોં કો-પરદેસીયોં કો ઇન્સાફ મિલ સકતા હૈ ? ઓર વોહબી પુલીસકે અમલદારકે સામને ફરિયાદ કરકે હમારે કહાં જના ? ઉન્કે દિલમે જો કીના હોતો ઝુટા તોહ અરખકર જેલખાનેહી લિજવા દે. મોઆફ કરના. પુલીસકે સામને તો ખુદ હઝુરબી લાચાર હૈં મૈને ઉસ રાજ આપકો અરજ કી તે આપને થેહી ફરમાયા કે પુલીસકે કામકે બીચમે મૈં નહીં આ સકતા.”

નવાળ સાહેબ રોકડો જવાબ સાંભળી શરમાઇ જાય છે. પણ વાત નબાવી રાખવા કહે છે.

“ કાયદે કે આજે સખ લાચાર હૈ.”

છમ્મીજનન—“ મગર કાયદા બુલમ કરને કે લિયે હે યા રૈયતકો આરામ પહોંચાને કે લિયે હૈ ? ખૈર, ગરીબકે પાંચસો રૂપે ગએ, આપકા તો કુચ્છ ગયાહી નહીં. વોહતો અચ્છા હુવા કે ઉસ રોઝ આપ આ ગયે ઓર મૈને આપકો કલ્હા, વરના મુઝે મુજરેકે રૂપેબી ન મિલતે.”

નવાળ સાહેબ—“ કયા મુજરે કે રૂપે મિલ ગએ ? ”

છમ્મીજનન—મૈને ગુસ્સેમે આકર આપકો કેલ દિયા ઇસ સખખસે ઇન્સપેક્ટર સાહબકો આસા બુલ્લાય લગાકે મેરે પૂરે રૂપે ચુકા દિયે.”

નવાળ સાહેબ—“ ચેલ અચ્છા હુવા. દેખો છમ્મીજનન ! તુમ્હારે સફરદારકો નાહક, મારા પીટા ઇસ્કી ફરિયાદ ગરૂ કરે. મૈ તુમ્હારી મદદ કરંગા.”

છમ્મીજનન—રેહને દીજીયે હજુર ! આપ ઇન અમલદારોકો નહીં ખેચાનતે. મજ્દારીમેં શયતાનકે બી ઉસ્તાદ હોતે હૈ.”

છમ્મીજનન કોરટે ચઢવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે એટલે નવાળ સાહેબ વાત ફેરવી પુછે છે.

“ અચ્છા છમ્મીજનન ! તુમકો કીસીપર શક આતા હૈ ? ”
છમ્મીજનનને પોલીસ ઉપર જે રોષ અને કીનો આવ્યો હતો તે તાજે થાય છે, એટલે પોલીસ ઉપર એ ચોરી ઢોળી પાડવાના ઇરાદાથી જવાબ દે છે:—

“ અગર આતા બી હો તો આપકો કેહનેસે કયા ફાયદા ? ”

નવાળ સાહેબ—“ ફાયદા કયું નહીં ? હમ તહકીકાત (તપાસ) કરા સકતે હૈ. ચોરકો પકડવા કર સઝાકો પહોંચવા સકતે હૈ.”

છમ્મીજનન—“ ચેલ સિફ આતે હૈ. મુઝે તો મેરે પાંચસો રૂપે દિવા દીજીયે તો બડા ઇન્સાફ મિલા.”

નવાળ સાહેબ—તુમ્હારી ચોરી ન પકડી ગઇ તો જેમે ખાસ (ખાનગી ખુરચ)સે તુમ્હે પાંચસો રૂપે દે દુગા. વાસ્તે જસપર શક

હો. ઉરકા નામ જતાઓ.”

જમ્મીજન—“હજુર ! ક્યા આપ નહીં જનતે ? કયું મુઝે પૂછતે હો ?”

નવાબ સાહેબ—“નહીં, મેં નહીં જનતા. તુમ ઝરા મત ડરો. સાફ સાફ જતાં દો.”

જમ્મીજન—“આપ ખસરાઃ (આગ્રહ) કરતે હોતો કહતી હું. લીજીયે આપકે ઇન્સપેક્ટર સાહબજી ચોર હૈં.”

નવાબ સાહેબ ચમકે છે. તેમના મનમાં એવો શક ઉત્પન્ન થયો હતો. જમ્મીજનના કહેવાથી એ શકને અનુમોદન મળેથી પુછે છે.

“ધરકા સખત ? ઇસ્કો ક્લીલ ?”

જમ્મીજન—“ઝાલિર હૈ. મેરે શહેરમેં આનેકી ખબર સિવાએ પુલીસકે કીસીકો નથી. મૈ જળ્ય શહેરમેં દાખિલ હુઈ તખ ચુંગી (દાણુ) કે દરવાઝેપર મેરા સામાન દેખા ગયા. દોખને વાલા પુલીસકા સિપાહી થા, ઉરને મેરી પેટીમેં રૂપે દેખે હોગે. જળ્ય ધરમ-સાલામેં આઘ તો એક સિપાહી મુજરે કે લિયે કેહને આયા, મૈં થકી હુઈથી, મુજરા કરને જના ચાહતી નથી. લૈકિન ઇન્સપેક્ટર સાહબકા હુકમ થા. ડરકર ઇન્કાર ન કર સકી. રાતકો મુજરેકે લિયે ગઈ. સામાન કે પાસ મેરે ભરોસેકે સફરદાઈકો છોડતી ગઈ. કોઈ આદમી આકર સફરદાઈકો બાહોર ચા પીને લે ગયા. ઇસ દરમિયાનમેં ચોરી હો ગઈ. એક ઓર ખાત હૈ. જીસપર આપ ગૌર કરેં. અગર રૂપે ચૂરાનેવાલા ચોર હોતા તો સિફ રૂપેહી ન લેજતા. જેવર ઓર કપડે બી ચૂરાકર લે જતા. ચેહતો કોઈ કાયદેબાઝ ચોર થા કે જેવર ઓર કપડા જો ફવરન પકડા જા સકે ન ચૂરા ગયા, સિફ નકદ રૂપે લેકર ચલ દિયા. અળ આપહી ખતાઈયે સિવાએ પુલીસકે ઓર કૌન એસા કાયદેબાઝ હો સકતા હૈ ?”

નવાબ સાહેબને ખાત્રિ થઈ જાય છે, તેથી કહે છે—

“તુમ અબી ઇસ શહેરમેં ડેહરી રહેના. મૈં ઓર પુલીસ

અમરદાર ઇસ કામકે લિયે મુકરર કરતા હું, તુમ ઉરકો યેહ કામમે મદદ દેના.”

છમ્મીજન—“ મૈં મેરા રોઝગાર છોડકર ઇસ ઝમેલેમેં કહાં પડી રહું ? મુઝે તો મેરે પાંચસો રૂપે મિત્ર જાએ તો આપકો દોઆએ દેતી હુઈ રવાના હો જાઉં. મૂઈ પુલીસકા કહાં મુકાબલા કરતી રીઝે ? યેહતો આપને બકોત કહા તો મૈંને ઈત્ના કહા, વરના મૈંતો ખામોશહી રેહના આહતી થી.”

નવાબ સાહેબ—“ નહીં. મેરી ખ્વાહિશ યેહી હૈ કે તુમ મૈં રજા ન હું વહાંતક યહીં રહો.”

છમ્મીજન—“ હજુર કા જૈસા હુકમ લૈકિન ઇસ વકતતો પેટીયે બિચકુલ નહીં મિત્રતે. પેહલે તો પેટીયે મિલા કરતે થે.”

નવાબ સાહેબ—“ પેટીયુંકા હુકમ કર દિયા જાયગા. ”

હજુરીયાઓ અને દરબારીયો હાજર થાય છે. છમ્મીજનને જોધને સહુની કળી કળી ખીલી જાય છે. જાગમસીંહ સહુથી પહેલો બોલે છે—

“ આદાબ અરઝ છમ્મીજન ! ક્યાં હતાં ? અમેતો સાંભળ્યું છે ત્યારથી તમારા નામની માળા જપીયે છીયે. પોલીસ ચોકીયે ભાળ્યાં તે પછી આજ ભાળ્યાં. ગામમાં ગુપચુપ આવવું અને પારકે હાથે ફસાઇ જવું એ ઠીક નહીં. સમજ્યાં ? ”

છમ્મીજન—“ જ્યાં પુલીસકે હાથમેં ફંસીથી ઓર જ્યાં હજુરકે હાથમેં ફંસી હું, હજુર જાનેકી ઇજાઝત (રજા) નહીં દેતે. મેરે હાલપર હજુરકી બડી મહેરબાની હૈ.”

જાગમસીંહ—હજુર કદરદાન છે. તમારી કીમતને સમજે છે.”

છમ્મીજન—“ મૈંતો હજુરકી લાંડી હું.”

એક અમીર—યેહતો બતાઓ તુમ્હારે સફરદાષકા ક્યા હાલ હુવા ? ”

છમ્મીજન—“ પુલીસને મારા પીટા ઓર છોડ દીયા. ”

જાગમસીંહ—“ માળું આવું અંધેર તો આહીજ હાલે. મજા

કોઇ પુરો નીચ કે તાયફાની કમાઈ ચોરી જાય. હમ્મીજન ! અમારા હજુરને એની ધણી દીવગીરી થઈ. પણ તમારે મુંઝાવું નહીં. હજુર એ બધાનો બદલો વાળી દેશે.”

હમ્મીજન—“હસ ઉમીદપર તો બેઠી હું. વરના કબકી ચલી ગઈ હોતી.”

નવાબ સાહેબ ઇશારો કરે છે કે જલમસીંહને બનાવો. તરત એક હજુરી હમ્મીજનને કહે છે.

“હમ્મીજન સાંભળ્યું ? જલમસીંહ કાકા ત્રીજું ઘર કરે છે. તમારે એમને ત્યાં મુજરો કરવા રોકાવું પડશે.”

હમ્મીજન—“હસ ઉમરમેં તીસરી શાદી, મેં નહીં માનતી.”

જલમસીંહ મુઠે તાવ દઈ લગાર મરોડથી કહે છે.

‘હસ ઉમરમેં’ એટલે ? શું હું તમને ઘરડો ખરડો લાગું છું ? તમે ક્યાં નથી જાણતા કે મરદ ઘરડો થતોજ નથી ?”

હજુરી—“મરદ ઘરડો થતો નથી એ વાત ખરી છે. પણ તમારી જાણતરી તમે મરદમાં શાથી કરો છો ? જાણતા નથી કે બે આયડીનો ધણિ મરેલો ગણાય છે ? મરદ તો એને મારતાએ નથી.”

નવાબ સાહેબને હસવું આવે છે. જલમસીંહ ઉશ્કેરાય છે અને કહે છે.

“ત્યારે ત્હારા બાપને બે આયડીયો હતી તે મરદ ન હતો ?”

બધાં ખડખડ હંસી પડે છે. જલમસીંહ જાણે આખી મીજલ-સને મ્હાત દીધી હોય તેમ અકડે છે. નવાબ સાહેબ કહે છે.

“જલમસીંહ ! એ બધાં નાદાન છે. તમે તમારે તમારું સુઝવું કરો.”

જલમસીંહ—“જી હા, ગરીબપરવર ! આપ તજવીજ કરી દીયો એટલી વાર !”

વખત ધણો થઈ ગયો હતો એટલે નવાબ સાહેબ કચેરી ખર-ખાસ્ત કરે છે. સહુ વિખરાઈ જાય છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

જાતે તપાસ.

નવાળ સાહેબ જ્ઞાનખાનામાં જઈ પલંગ ઉપર વિચારમાં પડે છે. તેમને જીમ્મીજનની ચોરી વિશેનો ભેદ જાણવાની ધણી જાણસા થાય છે. નવાળ સાહેબ પ્રકૃતિયે સાફ કહેવાયાની કીર્તિના ધણું લોભી હતા. જે સાફ થાય તે પોતાના હાથે થયું કહેવાયાને ધણું આહતા હતા. હવે તેમને રાજના કામમાં રસ આવ્યો હતો. જીમ્મીજનને પોલીસ ઉપર જે શક જાહેર કર્યો તે વાત તેમને ગળે ઉતરી હતી. ઈન્સપેક્ટરેજ એ ચોરી કરાવ્યાની તેમને ખાત્રિ થઈ. પણ એ વિષે પુરાવા મેળવવા મુશ્કેલ હતા, તેમને દાણ દરવાજા ઉપરનો સિપાહી યાદ આવ્યો એટલે તે સિપાહીને જાતે બોલાવી તપાસ કરવાની તેમને ઈચ્છા થઈ. તરતજ ટેલીફોન કર્યો. સિપાહી હાજર થયો.

નવાળ સાહેબે તેને કહ્યું—

“ જો, માલિકની પાસે કદી જીલ્ડ બોલવું નહીં. જે પુછું તે કોઈનીયે જલ્દીક વિના સાચેસાચું કહી દેવું. એથી હું ત્હારા ઉપર પ્રસન્ન થઈશ અને તને ધનામ આપીશ ! કેહ તે જીમ્મીજનનો સામાન માંડવીમાં તપાસ્યો હતો ? ”

સિપાહી—“ હ હા, ગરીબ પરવર ! ”

નવાળ સાહેબ—“ તેમાં શું હતું ? ”

સિપાહી—“ દાણની કોઈ સીજ ન હતી. પહેરવાના લુગડા અને દાણીના હતા. ”

નવાળ સાહેબ—“ તેમાં રોકડા રૂપીયા ન હતા ? ”

સિપાહી—“ ના સાહેબ ! રૂપીયા ત્હારા જોવામાં આવ્યા નથી. ”

નવાળ સાહેબ વિચારમાં પડી જાય છે. વળી પુછે છે. “ બરાબર. યાદ છે ? ”

સિપાહી—“ મેં રૂપીયા જોયા ન હતા, ત્હારો દાણની કોઈ

ચીજ છે કે નહીં એટલાજ પુરતું જોવાનું હતું. એટલે દાણની કાંઈ ચીજ ન હતી એ ખાત્રીથી કહી શકું.”

નવાખ સાહેબ—“ જમ્મીજનને ચોરીની જાહેરાત આપી છે, તે તું જાણે છે ? ”

સિપાહી—“ જી હા, નામદાર ! ”

નવાખ સાહેબ—“ જમ્મીજન તો એમ કહે છે કે, તેં રૂપિયા જોયા હતા. ”

સિપાહી—“ મેં પેટીને ખોલાવરાવી હતી. એથી મેં જોયા હોય એવું તેણે કહ્યું હશે. પણ મેં જોયા નથી. જો તે એમ કહેતી હોય તો જુદું બોલે છે. ”

નવાખ સાહેબ તેને આ હકીકત છુપી રાખવાની વરધી આપી રળ આપે છે અને જમ્મીજનને પાછી ખોલાવે છે. જમ્મીજન હાજર થાય છે અને પુછે છે.

“ ક્યું હજુર ! ફિર ક્યું યાદ કરમાઇ ? ”

નવાખ સાહેબ—“ વોહ યુંગીવાલે સિપાહીકો મૈને ખુલાકર પૂછા કે તુને જમ્મીજનકી પેટીમેં રૂપે દેખે થે ? તો વોહતો સાફ ઇન્કાર કરતા હૈ ! ”

જમ્મીજન—“ હજુર ! મૈં હાથ જોડકર અરઝ કરતી હું કે આપ ઇસ કિસ્સેકો કોતાલ (દુંકો) કરેં. મેરે રૂપે ગએ તો આપ પર સદ્કે (કરઆન) કીયે. હજુર કાહેકો પરેશાન હોતે હૈં ? ”

નવાખ સાહેબ—“ મૈં ક્યું ન પરેશાન હોઉં ? ઇસ્મેં મેરી રિયાસતકી ખદનામી હૈ. ગુન્હેગારકો દુંદ નિકાલના મેરા કામ હૈ. હાં તો કહો યેહ કયા ખાત હૈ કે સિપાહી ઇન્કાર કરતા હૈ ? ”

જમ્મીજન—“ આપકી પોલીસ સમ્મી ઓર મૈં ઝુટી. ચલો ફેસલા હુવા, મૈં ઓર કયા કહું ? મૈનેતો કેહ દિયા કે મુઝે પુલીસ-પર શક હૈ. અખ આપ કિસીકો પૂછો તો કયા વોહ કયુલ કર લે ? વોહ સિપાહી ઝુટ કેહ ગયા. યા મુઝે એસા ખ્યાલ રેહ ગયા કે ઇસ્ને દેખે થે. શાયદ નબી દેખે હોં. ”

નવાળ સાહેબ ઘણાં મુંઝાય છે. સિપાહી હમ્મીગનને જુદી કહેવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. હમ્મીગન તેને જુદો પાડવાની કોશીશ કરે છે. આમાં નિર્ણય કેમ કરવો એ તેમને સમજણ પડતી નથી એટલે અકળાય છે અને હમ્મીગનને રળ આપે છે.

પ્રકરણ ૮ મું

“ પ્રજાપોકાર ” નો અંક

આજે સવારમાં નારતા વખતે દીવાન સાહેબ “ પ્રજાપોકાર ” નો અંક વાંચવા મોકલે છે. છાપાઓ ઉપરના જાપતા અને અંકુશ દૂર કર્યા વિષે અને ધાંધલિયાઓને છોડી મૂક્યા વિષે એમાં અમ્મ લેખ લખાયો હતો. નવાળ સાહેબને એ વિષે છાપાવાળાઓના અભિપ્રાય જાણવાની ઘણી જાણસા હતી. એટલે તરતજ તેઓએ તે છાપું ખોલ્યું. દીવાન સાહેબે લાલ પેનસીલથી ત્યાં નીશાન કરી લખ્યું હતું કે જુઓ ! રાજ્યની દયા અને માણી વિષે કેવી માર્મિક શંકા જતાવી છે. નવાળ સાહેબ વાંચે છે:—

હૃદયપલટો કે મુસદ્દિગરી ?

કહેવાય છે કે મહાત્મા તકીશાહના સદ્ગોધથી આપણા નવાળ સાહેબે શિકારનો શોખ ત્યજી રાજ્ય કામમાં લક્ષ દેવું શરૂ કર્યું છે અને તેની શુભ અસર રાજ્યના ચાલકો ઉપર જોવાય છે. પ્રજા જાણીને ખરેખર ખુશ થશે કે રાજ્ય તરફથી છાપાંઓ ઉપર જે જાણાં મુકવામાં આવ્યા હતા તે દૂર કરવામાં આવ્યા છે અને જેમને ઉદ્ધામ ધાંધલિયા તરીકે પ્રજાને કરવામાં આવ્યા હતા તેમને વગર ચરતે છોડી દેવામાં આવ્યા છે. અમે પણ રાજ્યના આ પગલાંને ઘણા હર્ષથી વધાવી લઇએ છીએ. પણ તે ખરેખર હૃદય પલટો છે કે લોણી પ્રજાને લાભાવવાની કોઈ નવી મુસદ્દિગરી છે એ ચોક્કસ કહેતાં અચકાઇએ છીએ, અમારો જુદા

જુદા રાજ્યોનો લાંબો અનુભવ તો એમજ સુચવે છે કે આ કોઈ નવી યુક્તિ અને નવી મુસદ્દિગરી હોવી જોઈએ. લાંબી લાંબી મુસાફરીઓમાં પ્રજાને પૈસે મોજ માનનારા રાજાઓ, શિકારમાં બીચારા મુંગા પ્રાણિઓના પ્રાણ હરનારા હાકિમો, કોઈ મકાલાના એકાદ વેણથી જો સ્વભાવે આમ અફલાઈ જતા હોય તો તે ચમત્કાર જ ગણાય. પણ ચમત્કારો તો ભુતકાળમાં થતા હતા, આ સુધરેલ વર્તમાન કાળમાં તો ચમત્કારો ઘણા ઓછા જોવાય છે. તો પણ મત બાંધવામાં અમે ઉતાવળ કરતા નથી. નવાળ સાહેબને અમે ખરા જીજ્ઞાસુ ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને એટલું વિનવવાની તક લઈએ છીએ કે સારા રાજ્યનો સર્વ આધાર છાપાઓ અને વર્તમાનપત્રોની આબાદી ઉપર અને ટીકાકારોની ટીકા ઉપર રહેલો છે. છાપાઓની આબાદી અને ટીકાકારોની ટીકા એ રાજ્યના ટેકાઓ છે.

અમે છાપાઓના અધિપતિઓને તેમજ લાપણ કર્તાઓને પણ આ તકે સુચવ્યા વિના રહી શકતા નથી કે તેમણે પણ રાજ્યની મહેરબાની મેળવવાના જુદા ખ્યાલમાં આવ્યા વિના પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવે જવું. એમાં રાજ્ય અને રૈયત બન્નેનું શ્રેષ્ઠ રહેલું છે.”

“ શિકાર બંધ થવાથી અને નવાળ સાહેબનું લક્ષ રાજ્ય કામ તરફ દોરાવાથી જોકે અમે ખુશ થયા છીએ તો પણ નવાળ સાહેબ હજી નાચ મુજરાની મેહફિલોનો શોખ તજી શક્યા નથી એથી અમે દિલગીર થયા છીએ, કહેવાય છે કે હમ્મીબનને ખાસ એ માટે બોલાવવામાં આવી છે અને જલ્દીમસીહના બગીચામાં નાચ મુજરાની મેહફિલો ઉડવાની છે. બ્યારે રાજાઓ નાચ મુજરામાં આનંદ માને ત્યારે રાજ્યના અધિકારીઓ પણ એજ રંગમાં રંગાય એ સ્વભાવિક છે. પ્રજા ઉપર પણ સારી અસર પડે નહીં એ દેખીતું છે. કહેવત છે કે યથા રાજ તથા પ્રજા, હમ્મીબન આવી તેજ રાતે પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટરને ત્યાં મુજરા થયો, અને તેજ રાતે હમ્મીબનને ઉતારેથી રૂપિયા પાંચસોની ચોરી થઈ. બ્યારે રાજા અને અધિકારીઓ આવી

રોને મેજ ઉપર રહે ત્યારે ખીજું શું પરિણામ આવે ? ખુબી એ છે કે અત્યાર સુધી ચોરી પકડાઈ નથી આથી પ્રજા ઘણી ખોટી છે. તેને જન માત્રની સત્તામતીનો મોટો ભય લાગે છે. આ ચોરી વિષે પ્રજામાં અનેક ચર્ચાઓ ચાલે છે. ઘણાઓને તો એવી શંકા થઈ છે કે આ ચોરી પોલીસે પોતે કરાવેલી હોવી જોઈએ. પોલીસની કપટ જાણથી કાણુ અજાણ્યું છે ? લોકોની એ શંકામાં કદાચ વળૂંદ હોય. જ્યારે ચોરી જાહેર થઈ ત્યારે પોલીસે ઉલટાં છત્રમીજનનના નોકરનેજ ઝુડ્યો. અમે અમારા જાતી અતુલવ ઉપરથી કહીએ છીએ કે જ્યારે જ્યારે કોઈને ત્યાં ચોરી થએલી છે ત્યારે ત્યારે પોલીસે ચોરી જાહેર કરનારના ધરનાજ માણસોની ચોક્કશી કરી તેમની આખર હલકી પાડી છે. આ ખીના શું સુચવે છે કે જાણે પોલીસ એમ કહેતી હોય કે તમે ચોરીની જાહેરાત આપવા શા માટે આવ્યા છો. જ્યારે આવ્યા ત્યારે લાવો તમારા ધરના માણસોની ચોક્કશી કરીશું એથી ઘણા સારા માણસો, તેમને ત્યાં ચોરી થાય છે ત્યારે તેની જાહેરાત આપવા પોલીસમાં ન જતાં મુંગા મોઢે બેસી રહે છે. શું નવાખ સાહેબ એ વિષે ચાંપતાં ઉપાયો નહીં લે કે જે પોલીસ ઉપર પ્રજાને આવી શંકા હોય તેવી પોલીસ નલાવી રાખવામાં શું લાભ હોઈ શકે છે પણ અત્યારે અમે તે વિષે કાંઈ વધુ લખવા માગતા નથી. માત્ર એટલુંજ કહીએ છીએ કે હવે આવા અધિકરનો અંત આવે તો રાજ અને પ્રજા બંનેના હિતમાં સારું થાય.”

આ લેખ વાંચી નવાખ સાહેબે ઉંડો નિશ્વાસ નાંખ્યો. છાપાઓના અધિકારીઓને અને ધાંધલીયાઓને મુક્ત કરવાથી લોકલાગણી સુધરશે અને છાપાઓનું વલણ તેમની જાત પ્રતિ સારું નિવડશે એવી તેમને જે આશા હતી તે આ લેખથી નષ્ટ થઈ. તેમની શુદ્ધ નિષ્ઠાનું કાર્ત્ત્વ પણ મુસદ્દાગિરી ગણાયું એ ખીનાથી તેઓ નાસીપાસ થયા. પણ વિચાર કરતાં તેમને દેખાયું કે આવી ગેરસમજાણી ઉત્પન્ન

થવાનું કારણ રાજ અને પ્રજા વચ્ચેના વિશ્વાસ ક્ષય થવાનું છે, જે રાજ અને પ્રજા પાછાં મન મેળવતાં થાય-એ જ-નેમાં વિશ્વાસ સ્થાપન થાય તો આવી ગેરસમજૂતીઓ વધુ રહે નહીં. એ માટે સમય અને ઉદાર રાજનીતિની જરૂર છે. આ ખાલથી તેમને હિંમત આવી. પણ તેમની નાચ મુજરાતી મેહફિલોની હકીકતથી વળી તેમને નાસિપાસી થઈ. છાપાંઓનો તેમની ખાનગી જીંદગી ઉપરનો હુમલો તેમને ગમ્યો નહીં. “ હું મ્હારી ખાનગી જીંદગીમાં મમે તેમ વર્તુ ઝેની સાથે બીજાઓને શું નિસ્ખત હોઈ શકે. ધણા શ્રિમતો ઝેવી રીતે ઐશમા મુસાફરીઓમાં-નાચ મુજરામાં પૈસા ખરચે છે અને પોતાનો વખત ગાળે છે એમને કાઈ કહેતું નથી. માટે રાજાઓએ શું ચોરી કીધી છે કે તેમના ઉપર આવી ટીકાઓ કરવામાં આવે છે ? રાજાઓના ઐશની અસર રેમતને ક્ષતિ હોય તો બીજાઓના ઐશની અસર પણ તેમના સંબંધીઓને થાય છે, પણ એટલા માટે લઇને તેઓ નિંદાતા નથી. પણ રાજાઓ વાતવાતમાં નિંદાય છે. ” આવા વિચારોમાં નવાબ સાહેબ લીન હતા એટલામાં જમીનનની ચોરીની હકીકત યાદ આવી. જેમ જમીનનને પોલીસ ઉપર શક હતો તેમ છાપાંવાળાઓ અને લોકોને પણ પોલીસ ઉપર શક હતો એથી તેમના પોતાના શકને ટેકા મળ્યો. તસ્તજ તેમણે પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટરને નોકરીમાંથી બાતલ કરવાનો નિશ્ચય કીધો અને દીવાન સાહેબને બોલાવ્યા.

પ્રકરણ ૯ મું.

ઇન્સપેક્ટરનો ખુલાસો

દીવાન સાહેબ હાજર થાય છે અને પુછે છે:—

“ કેમ હજુર? પ્રજાપોકાર વાંચ્યું? ”

નવાબ સાહેબ—“ જ હા. પણ જમીનનની એસી વિને કાંઈ તપાસ થયો? ”

દીવાન સાહેબ—“તપાસ ચાલુ છે. કાંઈ પત્તો મળતો નથી.”

નવાબ સાહેબ—“ સર્વ હકીકત ઉપરથી તથા સંજોગો ઉપરથી મને તો એમજ લાગે છે કે એ ચોરી કરનાર પોલીસ ખુદ છે. મને એવો શક હતો. જમ્મીનનને પણ એજ શક છે. આ છાપું અને લોકો પણ તેમજ માને છે. ત્યારે એવી શકમંદ પોલીસ કાયમ રહેવાથી પ્રજા પિડાય એ ખોટું નથી? માટે હું પોલીસ ઇન્સપેક્ટરને નોકરીમાંથી રજા અપવાના નિર્ણય ઉપર આવી ગયો છું.”

દીવાન સાહેબ પ્રજાપોકાર લઘુને કે વાંચી ગયા હતાં છતાં બીજી વાર શાંત ચિત્તે વાંચે છે અને પછી કહે છે:—

“ નામદાર હજુર ! જાપાંઓ ઉપર આધાર કેવી રીતે રાખી શકાય ? જુઓ ! છાપું તો આપ ઉપર પણ શક આણે છે. આપે જે મહેરબાની અને દયા કીધી તેને મહેરબાની અને દયા નહીં પણ કોઈ મુસદ્દીગરી માને છે. ”

નવાબ સાહેબ—“ હું પ્રજાનું હિત અને કલ્યાણ ચાહનારો છું એ વાત સમય અને મારી ભવિષ્યની રાજ્યનીતિ સાબિત કરી દેખાડશે. ઇન્સપેક્ટરને નોકરીમાંથી કાઢી મુક્યાથી પ્રજાનો વિશ્વાસ વધશે અને મારો હૃદયપલટો સિદ્ધ થશે. પોલીસ અમલદારનું કામ નોકરીથી ગાફિલ રહેવાનું નથી. પોતે નાચ મુજરામાં રહે અને ગામમાં ન પકડાય તેવી ચોરીઓ થાય ત્યારે તેવા અમલદારને ઘેરજ બેસાડવો યોગ્ય છે.”

દીવાન સાહેબ—“ હજુર ! આપ માલિક છો, જેને ચાહો તેને અને બ્યારે ચાહો ત્યારે રજા આપી શકો છો. પણ માત્ર શંકા બધી સંજોગોને કારણે એટલું સખત પગલું લેવું ન્યાય રીતિ નથી. આપણે ક્યા ધોરણે તેમ કરી શકીએ ? નામદાર સાહેબ ! આ સિધ્ધાંતનો સવાલ છે. જે આપણે માત્ર શંકા ઉપરથી એમ કરીએ તો તો પછી રાજ્ય કેવી રીતે કરી શકીએ ? વાન વાતમાં શંકાઓ ઉત્પન્ન થાય, અને વાતવાતમાં શંકાઓ ઉત્પન્ન કરાવવામાં

આવે તો શું આપણે દરેક વખતે એ આધારે રાજ્યના નોકરોની બહાલી બર-તરસી કર્યા કરવી? જો એમ કરીએ તો ભોંકે પણ તેનો લાભ લેતાં ચૂકે નહીં. વાત વાતમાં અધિકારીઓ વિરૂધ્ધ બુદ્ધિ સાચાં હુમલાઓ કરે અને આપણને લંબેરી મુકે. હજુર! માત્ર અધિકારીઓજ ખોટા, સ્વાર્થી અને લાંચીયા-ફરવતખોર હોય છે એવું નથી. લોકોપણ ઓછા ખટપટી અને તરકટી હોતા નથી. આવી સ્થિતિમાં બકરી કાઢતાં ઉંટ પેસાડવા જેવા આપણા હાલ થાય. છાપાઓના અધિપતિઓ અને લોકો વ્યવહારિક દ્રષ્ટિથી કશું જોતા નથી. એતો જે કામ કરતા હોય તે જાણી શકે. ”

નવાખ સાહેબ—“ અંદરથી મન ગવાહી આપતું હોય- સંજોગો પણ તેવા હોય, છતાં આપણે કાંઈ ન કરતાં ખેસી રહેવું? ”

દીવાન સાહેબ—“ ખેસી શા માટે રહેવું? આપણે પોલીસને તાકીદ કરીએ-ડરાવીએ-ધમકાવીએ-એ બધું કરીએ, પણ નોકરી-માંથી બાતલ કરીએ એ લગાર વધારે પડતું છે. વળી આ પ્રસંગે એમાં એક બીજો લય પણ છે. આવી અનેક ચોરીઓ થઈ છે અને હજુ પકડાઈ નથી, તોપણ આપણે એ કારણે કાંઈને નોકરીમાંથી રજા આપી નથી. જો આ પ્રસંગે તેમ કરીએ તો લોકોમાં એમજ કહેવાય કે, બીજા પ્રજાજનોની ચોરી થઈ ત્યારે નવાખ સાહેબને રહેજે લાગ્યું નહીં. પણ જ્યારે જમ્મીજનન તવાયફને ત્યાં ચોરી થઈ ત્યારે નવાખ સાહેબને એટલું બધું લાગી આવ્યું અને એટલા બધા જંગમ થયા કે પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટરને તરત ચોરી ન પકડવાના કારણે નોકરીમાંથી બરતરફ કર્યા. આવી રીતે આપ જે બદનામીમાંથી બચવા માંગો છો તે બદનામી પાછી કાયમની કાયમ રહે.....
..... વળી રાજ્યના બીજા સારા નોકરોને પોતાની નોકરીની સલામતી દેખાય નહીં અને તેથી ઘણી ખરાબીઓ ઉભી થાય, માટે હું એક બીજો ઉપાય સુચવું છું. હાલ ઈન્સ્પેક્ટરની રેવન્યુ ખાતામાં બહાલી કરવી અને તેની જગ્યાએ બીજો અમલદાર નીમવો. ઈન્સપે-

કટરે રેવન્યુ ખાતામાં કામ કરીવું છે, એટલે એ ત્યાં ચાલી શકશે.”

નવાખ સાહેબ—“મને મંજૂર છે. મ્હારે ગમે તે બોગે આ ચોરીની હતીકન જાણી છે અને કહેવાતું અધેર અંધ કરાવવું છે.”

દીવાન સાહેબ—“આપણે ઇન્સ્પેક્ટરને બોલાવી એ વિષે તેની સામે ચર્ચા કરીને તો શું વાંધો છે ?”

નવાખ સાહેબ—“તેમને કાંઈ વાંધો નથી.”

ટેલીફોન કરી ઇન્સ્પેક્ટરને બોલાવવામાં આવે છે. તે આવે છે ત્યારે દીવાન સાહેબ તેને પૂછે છે,—

“હમ્મીઝનનાળા ચોરીની તપાસ ચાલે છે કે કેમ ?”

ઇન્સ્પેક્ટર—“તપાસ ચાલુ છે, રાતદિવસ એજ ફિકરમાં છું.”

દીવાન સાહેબ—“સંજોગો ઉપરથી નવાખ સાહેબને એમ દેખાય છે કે આ ચોરી તમારા ખાતાએ કરાવેલી હોવી જોઈએ.”

ઇન્સ્પેક્ટર—“નવાખ સાહેબને એમ દેખાતું હાય તો એટલાં અમારાં કમનસીબ ! ખરા જીગરથી નોકરી બજાવવા છતાં ધણિને એમ સુઝે તો પછી થઈ રહ્યું. પણ અમારા ઉપર એવી શંકાનું કારણ ?”

નવાખ સાહેબ—“હું બોજી બોજી વાત કરી દેવા માગું છું મને મુસદ્દીગરી આવડતી નથી. જે રાતે ચોરી થઈ તે રાતે તેણીને તમે મુજરા માટે બોલાવી હતી. તમને માસીક રૂપિયા સવાસોને પગાર અને તેટલાજ રૂપિયા તમે મુજરામાં ખર્ચી શકો એ શક પડતી વાત છે. વળી હમ્મીઝનના આવવા વિષે પોલીસ વિના બીજું કાઈ જાણતું ન હતું. તે ઉપરાંત ચોર કોટ-વાળને દંડે તેમ તેના સફરદાઈને કુટી નાંખ્યાં. એ સર્વ કારણો તમારા ઉપર શક પેદા કરાવે છે. હમ્મીઝનને પણ તેવોજ શક છે. છાપાઓ અને લોકોપણ એમજ માને છે અને મને પણ એવા શકનું બ્યાજબી પણ દેખાય છે.”

ઇન્સ્પેક્ટર—“ ખુદાવિંદ સરકાર ! જો મહારા ઉપર આવા કારણોસર શક હોયતો હું તે વિષે કાંઈ ચરજ કરવા માંગું છું. છમ્મીબનની પાસે કદાચ મફત મુજરો કરાવવો બની શકે-જોકે મેં તેના મુજરાના પૈસા ચુકવી દીધા છે. તો પણ તેને મુજરામાં બોલાવી તેના ઘરમાં ચોરી કરાવવા જેવું નીચ કામ ન કરી શકાય. મહારા માથે જાત છે, ખાનદાન છે, મને નોકરીની પ્રતિષ્ઠા અને આબરૂની જરૂર છે. આપની મીઠી નજરની અને કૃપા મેળવવાની જગાસા છે. મૂર્ખમાં મૂર્ખ માણસ ન કરો! એવું અમે પોલીસવાળા કરીએ, એવું આપ માનો તો ખરેખર એ અમારી બદકીસ્મતીની વાત છે. નામદાર સરકાર ! છમ્મીબન એક ઉત્તાદ તાયફે છે. તેણે ઘાટ ઘાટના પાણી પીધાં છે. મેં તેને મુજરા માટે બોલાવી તે રાતે તેને મુજરાના પૈસા મેં આપ્યા નહીં એટલે તે સમજી કે, મેં મફત મુજરો કરાવ્યો છે અને હું તેને કશું આપનારો નથી. એથી તે મહારી સાથે ખીજે ભરાઈ. એ વિષે તેણે આપને કહ્યું અને મહારે અને એને લગાર સખત બોલાચાલીયે થઇ. એ કારણે એ મહારા ઉપર આ તોહમત ઓગાડતી હોય તો એ સમજાય તેવું છે. સફરદાઈને તપાસવાના મહારી પાસે કારણો છે. તે એક ડામીસ થએલો માણસ છે. છાપા-ઓવાળા હમેશાથી મહારી વિરુદ્ધ છે. મહારાજ રીપોર્ટ ઉપરથી છાપાંઓ ઉપર જાપ્તા મુકાયા હતા. હજી તેમના લેખો માટે હુંજ રીપોર્ટ કરું છું. હજી હુંજ સભાઓમાં લાખણોનો રીપોર્ટ કરવા જાઉં છું. લોકો મહારી એ નોકરીને જાણે છે. મને દેશદ્રોહી અને રાજ્યનો ગુલામ કરી પુકારે છે. જ્યાં લોકોને મહારા પ્રતી આવો તિરસ્કાર હોય ત્યાં તેઓ મને ફસાવવાનું કાંઈએ કરતાં બાકી રાખે ખરા કે? નોકરીના કારણે મહારે કેટલીકવાર સખત અને કડક થવું પડે છે. પોલીસ ચોકશીમાં કેટલાકને મારવા પડે છે અને કેટલાંકને ગાળો લાંડવી પડે છે. એથી તેઓ મને બદનામ કરે એમાં શું નવાઇ જેવું છે? જો નામદાર સરકાર એવાંઓના કહેવા ઉપર અમલ

કરે તો પછી અમે રાજ્યની નોકરી કેવી રીતે બળવી શકાયે? હા હા અમારો ખરો કસુર હોય તો આપ ચાહો તેવી સિદ્ધા કરી શકો છો, આપ નામદાર જેવી ચોખ્ખી વાત કીધી તેવીજ ચોખ્ખી વાત મેં નિવેદન કીધી છે. હવે જે હુકમ આપો તે મને માન્ય છે. હું હજુ-રને ખાત્રિ આપું છું કે, આ ચોરીમાં પોલીસના કોઈ પણ માણસનો હાથ નથી. મ્હારી તે પકડી પાડવાની કોશીશ જારી છે. નામદાર ખુદાવિંદ! તે એક દિવસનું કામ તો છેજ નહીં. પકડાય તો સ્થેજે પકડાય અને ન પકડાય તો તદ્દન ન પકડાય.”

ઇન્સપેક્ટરનો આ ખુલાસો સંભળી હજુરનો ગુસ્સો ઉતરી ગયો, તેમને ઇન્સપેક્ટરનો ખુલાસો વિચારવા જોગ લાગ્યો તેમને લાગ્યું કે, જમ્મીનન કદાચ દ્રેષ્ટી ચોરી ચઢાવતી હોય તો ના પડાય નહીં. હજુ નવાખ સાહેબ કાંઈ કહે તે અગતિ દીવાન સાહેબે ઇન્સપેક્ટરને કહ્યું:-

“ નવાખ સાહેબનો વિચાર રેવન્યુ ખાતામાં તમારી બદલી કરવાનો છે અને ચોરી પકડવાનું કામ બીજા કોઇ અમલદારને સોંપવા માગે છે. ”

ઇન્સપેક્ટર-“ હું હજુરનો ગુલામ છું, બ્યાં રાખશે ત્યાં નોકરી બળવીશ, પણ મને આ ચોરી પકડવાની જાણાસા છે. વળી જો આ પ્રસસંગે મ્હારી ફેરબદલી થશે તો મ્હારા દુશ્મનો મ્હારા સ્થાને હસશે, અને તેથી મ્હારી પ્રતિષ્ઠાને હાની પહોંચશે.”

નવાખ સાહેબ ઇન્સપેક્ટરની આજેજ અને દલીલોથી તદ્દન આગળી ગયા તેમણે કહ્યું-

•“ તમે ત્યારે એ ચોરી પકડવાની જમીનગીરી આપો.”

દીવાન સાહેબ-“ એવી જમીનગીરી કેવી રીતે આપી શકે? એતો હજુરને એના ઉપર વિશ્વાસ હોય તોજ બને.”

નવાખ સાહેબ-“ વારું, હું ચાર માસની મુદત આપું છું. જો એ મુદતમાં ચોરી નહીં પકડાય તો પછી હું તમને ખરતરક કરીશ. હવે તમે જાઓ.”

ધન્સપેકટર સલામ બળવી ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો. રસ્તામાં તેને રેહમતશાહ કલન્દર મળ્યા. ધન્સપેકટરને જોઈને ખડખડ હંસ્યા. ધન્સપેકટરને રેહમતશાહ ઉપર આસ્થા હતી એટલે તેણે હાથ જોડી વિનંતી કરી—“બાપુ કૃપાદ્રષ્ટિ કરો.” રેહમતશાહ વધુ હંસ્યા તેમણે એક ખોભો ધૂળ ભરી ધન્સપેકટરની આંખોમાં નાંખી કહ્યું—“હડધૂત ! અખીયા રૌશન, અખીયા રૌશન.” ધન્સપેકટર આંખો મસળતો ઉભો રહ્યો અને રેહમતશાહ ત્યાંથી નાશી ગયા.

રેહમતશાહ કલન્દર એક મસ્ત ફકીર હતા. ખેરાબાદમાં ધણાં વરસોથી રહતા હતા. ન્હાના મોહટા સહુ “બાપુ” ના નામથી ઓળખતા. રેહમત શાહ જ્યાં આવ્યું ત્યાં સુધી રહેતા, જ્યાં આવ્યું ત્યાં ખાઈ લેતા, જેને ચાહે તેને ગાળો દેતા, જેના ચાહે તેના ઘરમાં ધુસી જતાપણુ કોઈ તેમને વારી શકતું નહીં. સર્વ લોકો તેમને ઓણયો લેખતા એટલે તેમની સર્વ રંજડ સહી લેતા. તેમની ગાળો દોઆઓ-આર્શિવાદ ગણાતી. કેટલીક વાર તેઓ નવાબ સાહેબના મહેલમાં ધુસી જતા, ત્યાં જે ચાહે તે કરતા પણ કોઈની તાકાત નહીં કે રેહમતશાહને કાંઈ કહી શકે. એક-વાર નવાબ સાહેબની કચેરીમાં આવી ચઢેલા. જલમ-સીંહને જોઈને કહે કે, મ્હારે ત્હારી મુંછો કાપવી છે. જલમ-સીંહે તરત કાતર હાથમાં મુકી. રેહમતશાહ હંસ્યા અને ચાલતા થયા. એકવાર નગર શેઠના બંગલામાં ધુસી નગરશેઠના પલંગ ઉપર ચઢી બેઠા હતા. અઠવાડીયું ત્યાંજ પડ્યા રહ્યા હતા. શેઠના બેરોં છોકરાઓએ તેમની ઘણી ચાકરી કરી. ત્યાંથી જંગલમાં ચાલ્યા ગયા હતા, આ રેહમતશાહ મળતાં ધન્સપેકટરના મનમાં તેમની દોઆ મેળવવાની જાણાસા થઈ અને તેથી કૃપા દ્રષ્ટિની વિનંતી કરી. રેહમતશાહે આંખોમાં ધૂળ નાંખી “અખીયા રૌશન” કહ્યું જેથી ધન્સપેકટર ઘણો ખૂશ થયો. તેને લાગ્યું કે “હવે મ્હારી આંખો રૌશન થઈ અને હવે હું તે ચોરી પકડી

શકીશ. આજે ખરેખર બાપુ મ્હારા ઉપર રીઝી ગયા છે, નહીં તો તેઓ કદી એમ વરતત નહીં.” રસ્તામાં એક પીરની દરગાહ હતી ત્યાં તે ગયો. એક નારીએલ વધેરું અને મીઠાઇ ચઢાવી ત્યાં રહેતા ફકીરોમાં વહેંચી ઘેર આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પ્રજ્ઞહિતચિંતક સભા.

ન્હાના શેઠે કુવા ગળાવવા તથા ઢોરોને ઘાસ ચારો પૂરો પાડવાના પરમાર્થ માટે જે અરધા લાખની રકમ નવાખ સાહેબના ચરણોમાં ધરી હતી તે સખાવતના કામ માટે તેમનો આભાર માનવાનો વિચાર કરવા “પ્રજ્ઞહિતચિંતક સભા” ના સભાસદો “પ્રજ્ઞહિત ચિંતક ગ્રહ” માં ખાનગી ભેગા થયા હતા. શેઠ મજકુર પોતાની જુદી જુદી દુકાનોનો વહિવટ જેવા પરદેશ ગયા હતા. સભાનું પ્રમુખસ્થાન શેઠ મજકુરના એક મિત્ર વકીલને અપાયું હતું; આવી ખાનગી સભાનો રિપોર્ટ મેળવવા ઇન્સપેક્ટરે એક સભાસદને ફાડી રાખ્યો હતો. પ્રમુખે સભા બોલાવવાનાં હેતુ સમજાવતાં કહ્યું—

“એવાં સખી વળૂદ અને પરમાર્થિ આગેવાનોને યોગ્ય માન આપવું એ નાગરિકની પહેલી ફરજ છે. જ્યારે લોકોને પાણીની તંગી હોય, મુંગા ઢોરોની ત્રાસદાયક સ્થિતિ હોય ત્યારે એ આફતોને દૂર કરવા બહાર પડવું એવા સખી વળૂદોથીજ બની શકે, આપણે એ વિષે નવાખ સાહેબનો પણ આભાર માનવો ઘટે. તેઓ રૈયતના દુઃખોમાં પુર્ણ ભાગ લઈ દુઃખ નિવારણના સર્વ ઉપાયો થોળે છે. નવાખ સાહેબે કુવા ગળાવવાનું, ગામેગામ નવા કુવા બોદાવવાનું કામ ધમધોકાર આગળ ચલાવ્યું છે. ઘાસ ચારાનો પણ સારો સંગ્રહ થતો આવે છે.....આપણે એ બનેલી ઉદારતા માટે અત્યંત પ્રસંશા દેખાડવી જોઈએ. તે સંગીન પ્રસંશા શું હોઈ શકે એ વિચારવાના

હેતુથી આપણે અહીં એકઠા થયા છીએ.” આટલું બોલી પ્રમુખ બેસી ગયા.

આણંદરાવ નામનો એક સભાસદ ઉભો થયો અને તેણે કહ્યું.

“પ્રજ્ઞમાંથી કોને માન આપવું અને કોને ન આપવું એ કેવળ પ્રજ્ઞના અધિકારની વાત છે. પણ પ્રજ્ઞ દિવસે દિવસે ગુલામ અને ખુશામદી થતી જાય છે એનાં મને ખેદ થાય છે.”

કેટલાક સભાસદો બોલી ઉઠ્યા—

“પ્રજ્ઞનું તમે અપમાન કરો છો. એવું આંહીં નહીં બોલાવ ?”

“હું જે કહું છું તે સત્ય કહું છું. મ્હારી દલીલો તો સાંભળો. શેઠ પ્રજ્ઞના ચરણોમાં એ રૂપીયા ધર્યાં નથી, શેઠ તો એ રૂપીયા નવાળ સાહેબને આપ્યા છે. જો શેઠના મનમાં પ્રજ્ઞની લેશે લાગણી હોત તો એ રૂપીયા પ્રજ્ઞને આપત, અને પ્રજ્ઞ તેની ઇચ્છા મુજબ તેનો ઉપયોગ કરત. શેઠ પ્રજ્ઞને ખુશ કરવા ચાલતા નહતા—તેઓને પ્રજ્ઞના હિતની દરકાર હતી નહીં. તેઓ તો નવાળ સાહેબની મીઠી નજર માટે આતુર હતા. તેમણે તો એ વિષે પ્રજ્ઞનો અભિપ્રાય લેવા જેટલો પણ વિવેક દેખાડ્યો નથી, ત્યારે તેમણે પ્રજ્ઞહિતચિંતક ગણવા અથવા પરમાર્થિ કહેવા અથવા તેમણે આપેલી રકમને સખાવત લેખવી એ કેવળ ખુશામદ છે. મને ચોખ્ખું કહેવા દ્યો કે એમાં શેઠનો એક છૂપો સ્વાર્થ રહેલો છે. તેઓ કાઠપણ રીતે નવાળ સાહેબને રાજ કરી પોતાના સગીર વય ભત્રિજાનો હક ઓળવી નગરશેઠ બનવા માંગે છે. નવાળ સાહેબને રૂપીયાની જૂખ અને શેઠને માન મરતબાની જૂખ એટલે નવાળ સાહેબ પોતાના અમલદાર મારફત માન મરતબાની લાલચ આપી એવા માન જૂખ્યા પાસેથી નાણાં કાઢવાની તજવીજ કરે છે. માટે પ્રજ્ઞ તરફના માનના અધિકારી ન શેઠ છે ન નવાળ સાહેબ છે, નવાળ સાહેબ પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે ત્યારે શેઠ પરમાર્થનો ડોળ ધાલી પોતાના સ્વાર્થને આગળ વધારે છે, એટલે નવાળ સાહેબ શેઠનો આભાર માને અને શેઠને જે જે કાંઈ નવાઝેશો

અને માન મરતખો મળે એ માટે તેઓ નવાખ સાહેબનો આભાર માને એમાં પ્રગ્નને શું લેવા દેવા છે.

ખીજે સલાસદ—“ ઉદાર અને સખી વળૂદ શેઠ માટેના આવા ઉદ્દગારો અમને અસલ્ય છે. શેઠના તેવા સ્વાર્થિ હેતુ વિષે અમે કશું જાણતા નથી. પણ શેઠના એ કાર્યથી ગરીબ પ્રગ્નને રાહત મળી છે એ જાણીએ છીએ. પ્રગ્નતો પોતાના લાભને જીવે છે. ને પ્રગ્નને લાભ પહોંચાડે તે પ્રગ્નના માનનો અધિકારી છે. એવા પરમાર્થિ શેઠની પોતાના ભત્રિજાનો હક મારવાની યુક્તિ હોય અથવા નવાખ સાહેબ પૈસાની લાલચના કારણે માનમરતખો વેચતાં હોય એવું નતો માનવાને અમે તૈયાર છીએ ન એ સવાલને હાલ કશી નિસ્ખત છે. આપણે કોઈના ખોટા ખરા ઈરાદા જાણી શકીએ નહીં. આપણે તો કાર્યના પરિણામને જોઈએ.”

આણુંદરાવ—“ પણ એથી પ્રગ્ન છેતરાય છે. છળ કપટની ખાઝીયો રમાય છે. આપણે શેઠને આપણી સલાના મેમ્બર બનાવવા ગયા હતા ત્યારે તેઓએ કેવો ઉડાઉ જવાબ આપ્યો હતો ? ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપો અપાવવાની હતી ત્યારે કેવું રોકકું પરખાવ્યું હતું ? હવે એજ શેઠને આ સલા તરફથી માન આપવામાં આવેતો એનો એજ અર્થ થાય કે સલા તેમને માનને લાયક સમજે છે તેમને પોતાના આગેવાન ગણે છે. એનું પરિણામ એ આવે કે રાજ્ય ઉંધું દોરવાય અને શેઠને માનમરતખાને લાયક ગણી તેમને જોઈપતી પદવી આપે. આવી રીતે આ સલા શેઠની સ્વાર્થ ખાઝીતું હથીયાર થઈ પડે. અમે શેઠના હાથમાં એવું રમકડું બનવા માંગતા નથી. એજ કારણથી હું એ દરખાસ્ત વિરુદ્ધ છું.” આણુંદરાવનું પક્ષકારો પુકારી ઉઠ્યા:—

“ ખેશક અમે રમકડું બનવા માંગતા નથી. આણુંદરાવની વાત ખરી છે.”

તકરાર વધી પડી શેઠના મિત્રોએ કહ્યું “ એ વિષે સહુના મત

લેવામાં આવે. સર્વ જણાઓએ વાત કબુલ કીધી. મત લેવાનાં શરૂ થયાં બહુ મતિ શેઠને માન આપવાની તરફેણમાં થઈ આણંદરાવ સભા મુકી ચાલતો થયો અને સભા વિખરાઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

કામદારનું લોપાળું

નવાબ સાહેબને ઇન્સપેક્ટર તરફથી ઉપલી સભાનો રીપોર્ટ મળ્યો. આજે જલમસીંહના બગીચામાં ગોઠ હતી. પણ નવાબ સાહેબે તે મુલતવી રખાવી કારણ કે આ રીપોર્ટમાંની લકાઈતમાં તેમને ઘણો રસ આવ્યો હતો. આણંદરાવનો વીરોધ તેમણે ઉત્સાહ પૂર્વક વાંચ્યો. બ્યારે નહાના શેઠે તેમની હજુર રૂપીયા અરધા લાખની રકમ ધરી ત્યારે તેમને શેઠ વીધે અને કામદાર વીધે ઘણો કાચો ખ્યાલ બંધાયો હતો પણ જાહેરી પરમાર્થ, શુદ્ધ ભાવના અને નગર દાઝના પરદા પાછળ આટલો મોટો સ્વાર્થ હતો એ તેમને આ રીપોર્ટ ઉપરથી જણાયું. શેઠે અને કામદારે રૂપીયા આપતી વખતે જે જે માર્મિક વાતો કીધી હતી તેનો ખરો અર્થ આ રીપોર્ટ સ્પષ્ટ કરી સમજાવી દીધો. પણ પોતે પૈસાના ભુખ્યા છે અને માન મરતબાની લાલચ આપી ખીજાઓ પાસેથી પૈસા કઢાવે છે એ આક્ષેપ મુકાએલો જોઈ તેમને ખેદ થયો. કામદારને નવાબ ઘણા ખુશ્ખાં મનનો સમજતા હતા. તેના ઉપર પણ શંકા આવેલી વાંચી તેમને દીલગીરી થઈ. આ રીપોર્ટના વાંચનથી નવાબ સાહેબને કાંઈ ગુસ્સો આવ્યો, કાંઈ શોક થયો અને કાંઈ લર્પ થયો. ગમે તેમ પણ તેમને એટલી તો ખાત્રી થઈ કે આણંદરાવ ઉંચા ચારીત્રનો, હીમ્મતવાન અને સત્ય બોલનારો માણસ હતો.

તેમને મનમાં ઇચ્છા થઈ કે આવી સભાઓમાં જો હું જઈ શકું તો કેવો રસ આવે ? પણ નવાબો રાજાઓ કે મહારાજાઓની કીસ્મ-

તમાં સાદી સરળ અને સ્વતંત્ર જીંદગીનું સુખ જવલ્લેજ લખાએલું હોય છે. તેમને તો જીંદગીની ખરી સ્વતંત્રતાની એક પણ પણ મળી શકતી નથી. નવાખ સાહેબને ઘણીવાર કોઈ ન જાણે તેમ અને કોઈ ન જાણે તેમ એકલા ફરવા જવાનું મન થતું હતું, પણ તેટલુંએ તેઓથી ખની શકતું ન હતું; એકવાર હિંમત કરી, વેષ બદલીને તેવા ઇરાદાથી નીકળ્યા હતા, પણ નીકળતાંજ પહેરેદારને હાથે પકડાઈ ગયા હતા. તેઓ કોઈપણ રીતે પોતાની હીલચાલો બીજાઓથી છુપી રાખી શકતા નહતા. આજે તેમને આણંદરાવને મળવાની ઇચ્છા થઈ. આણંદરાવ ગ્રેજ્યુએટ હતો. અંગ્રેજી દવાઓ વેચી પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો. નવાખ સાહેબે તરતજ નીચે મુજબ ચીટી લખી:-

જહાલ મહલ

તા. ૧-જાન્યુઆરી ૧૯૨૪

પ્રિય આણંદરાવ

મારે તમારું કાંઈ કામ છે. જે કાલે ચાર વાગે ઉપલા ઠેકાણે આવી મળશો તો આભારી થઈશ, તમને આવવા દેવા માટે પહેરેદારને વરધી અપાઈ ગઈ છે.

નવાખ સઆદતખાં

થોડેસ્વારની સાથે ચીટી મોકલી દેવામાં આવી.

આણંદરાવ દુકાન ઉપર બેઠો હતો. ચીટી વાંચી આશ્ચર્ય પામ્યો, તેને અનેક તરંગો આવ્યા, તેણે તરત જવાખ લખ્યો કે “આજ્ઞાનુસાર જરૂર હાજર થઈશ.”

નવાખ સાહેબ આ મુલાકાત ખાનગી અને છુપી રાખવા ચાહતા હતા પણ સવાર ચીટી લખને જાય, પહેરેદારને વરધી મળે ત્યારે એ છુપી રહે એ કેવી રીતે બને ? હજુરીયાઓ અનેક તર્ક કરવા મંડ્યા.

બીજે દિવસે આણંદરાવ વખતસર આવ્યો, નવાખ સાહેબ તેને ખાનગી ઓરડામાં લઈ ગયા, ઓરડાની બહાર પોરો ચઢાવી દીધા. નવાખ સાહેબે આણંદરાવને હસ્તમેળાપ કરતાં કહ્યું.

“તમને મળીને હું ધણો ખુશ થયો. મેં પ્રજાહિતચિંતક સભાનો રીપોર્ટ વાંચ્યો તે ઉપરથી તમને તસ્દી આપી.”

સભાનું નામ સાંભળી આણંદરાવ ચમક્યો કારણકે તે એક તફન ખાનગી હતી.

“નામદાર સરકાર હજુર હાજરી આપવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો એ મ્હારા અહોભાગ્ય ગણું છું.”

નવાખ સાહેબ—“ત્હાના શેઠે અરધા લાખની રકમની જે સખાવત કીધી તેમાં તેમનો સ્વાર્થ હતો એવી હકીકત તમે સભામાં કહી તે શા આધારે કહી?”

આણંદરાવ વધુ ચમક્યો અને કાંઈક ખડીન્યો. નવાખ સાહેબે તેને હીમ્મત દીધી:—“તમારે લગારે સંકોચાવું નહીં. મને એ જાણવાની જરૂર છે એટલે પુછું છું.”

આણંદરાવ—“એ હું જાણતો હતો તે આધારે.”

નવાખ સાહેબ—“માન મરતખાની લાલચ આપીને. મેં એ રૂપિયા કઢાવવાની તજવીજ કીધી છે એ તમે શા આધારે કહ્યું?”

આણંદરાવ—“આપ નામદારનો ખાનગી કામદાર એ ખટ-પટમાં હતો એ આધારે.”

ખટપટ શબ્દ સાંભળી નવાખ સાહેબ ચમકે છે.

“મ્હારો ખાનગી કામદાર શું ખટપટમાં હતો?”

આણંદરાવ—“એ લાંબો કીરસો છે. મને માફ રાખો તો સાહેબ એમાં ધણાઓના છીદ્ર ઉઘડવાનો ભય રહે છે.”

નવાખ સાહેબ—“તમારે લગારે ભય રાખવો નહીં.”

આણંદરાવ—“એમાં મ્હોટાઓની આજરનો સવાલ છે તેવા સવાલની ચર્ચા શીઘ્રતાયાર વીરૂદ્ધ છે.”

નવાખસાહેબ જહેમાય છે. જાણવાને ધણાજ ઉત્સુક અને છે.

“હું કોઈની આજર લેવા માંગતો નથી તેમ કોઈનો ફજેતો કરવા ચાહતો નથી. હું માત્ર વાકેફ થવા ઇચ્છું છું.”

આણંદરાવ—“એ વાકેફગારીમાં કાંઈ માલ નથી. એમાંથી કશે લાભ નીકળશે નહીં.”

નવાળ સાહેબ—“ ખરી વાત એ છે કે જ્યારે મ્હારો કામદાર અને ન્હાના શેઠ એ રકમ અર્પવા આવ્યા તે અગાઉ મને તે વિષે લગારે ખબર ન હતી, છતાં એ પૈસા મેં માનમરતબાની લાલચ આપી કઢાવ્યા છે એવો વંદેશ તમને આવ્યો તેનું શું કારણ છે ? એ જાણવાની મને સ્વભાવિક રીતે જીજ્ઞાસા થાય છે. વળી તમે તમારા વિરોધમાં કહ્યું હતું કે તેમાં શેઠનો અંગત સ્વાર્થ હતો એ વિષે પણ હું કશું જાણતો નથી. ”

આણુંદરાવ—“ એ વિષે હું કાંઈ અરજ કરું તે કરતાં આપ જાતે તેની તપાસ કરાવી લો તો સાહે. ”

નવાળ સાહેબ એક નિશ્વાસ નાંખી કહે છે:—

“ જુઓ આણુંદરાવ ! અમે હાકિમોની એજ મહોટી મુશ્કીલ છે. અમે જાતે કશું જોઈ શકતા નથી. લોકો જેવી રીતે પ્રત્યક્ષ (સીધી રીતે) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેવી રીતે અમને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી. અમને જે જ્ઞાન થાય છે તે હમેશાં પરોક્ષ રીતે થાય છે. અમારે હમેશાં બીજાઓના ઉપર વિશ્વાસ કરવાનો હોય છે. અમારા વિશ્વાસના માણસો અમને જે ખબર આપે તે ઉપર અમે અમલ કરી શકીએ. હવે જો આ વિશ્વાસના માણસો ખુદ વિશ્વાસનો ભંગ કરી અમને અવળે માર્ગે દોરે અને અમે તેથી દોરવાઈએ તો એમાં નવાઈ જેવું કશું નથી. તમે મને જાતે તપાસ કરવાનું કહો છો એ સત્ય છે પણ હું જાતે તપાસ કરવા માગું છું એટલે તમને પુછું છું. અમે એથી વિશેષ તપાસ તો કરી શકતાજ નથી, તમે નહીં કહો તો હું બીજાને પુછીશ. હવે તે મને જે કહે તે ખોટુંએ હોય અને ખરુંએ હોય એમાં મ્હારી મુશ્કીલ કેટલી વધે છે એનો વિચાર કરો. આખર અમે પણ માણસજાત છીએ, કાંઈ દિરિશ્તા નથી અથવા અમને કાંઈ ગેળનું ઇલમ હોતું નથી. ઘણીખરી વખત તો મને એમજ લાગે છે કે દુન્યામાં અદલ ઇન્સાફ કાયમ થવા માટે, ખુદાના સમાગમમાં રહેનારો—ખુદા પાસેથી સીધું જ્ઞાન મેળવનારો કાંઈ નિષ્કામ-નિષ્કપટ-નિષ્કલંક હાકિમ હોય તોજ ખરો ઇન્સાફ થાય.

તેને પોતાના કીધેલાં અદ્વલ ઇન્સાફ (ન્યાય) માં લગારે શંકા હોય નહીં તેમ લોકોને પણ તેના ઇન્સાફમાં પુર્ણ વિશ્વાસ અને આસ્થા હોય પણ તેવું નથી એટલે લકુમતનો સર્વ આધાર સંનિગે અને અનુમાન ઉપર રહેલો છે. આવી સ્થિતિમાં ભુલો થવાનો સંભવ રહે છે. મને કેટલાંક કારણોથી તમારા ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો છે. વળી તમને એમાં કાંઈ સ્વાર્થ હોય એવું દેખાતું નથી તેથી તમારા મોહ થકી એ વિષે સાંભળવા મને ઇચ્છા થઈ છે. જમાનો ઘણો ખારીક આવ્યો છે. ન્હાના શેઠના માટે હું સમજતો હતો કે તે જે આપી ગયા હતા તે નિસ્વાર્થ બુદ્ધિથી આપી ગયા હતા અને કામદારે જે મહેનત કીધી હતી તે કેવળ પરમાર્થ બુદ્ધિથી કીધી હતી પણ હવે મને તેમાં શંકા થઈ છે. ”

આણુંદરાવ—“ શંકા નહીં નામદાર ! એમાં તેમનો સ્વાર્થજન હતો. તો પણ મને માફ કરો તો સારું. એથી લગુરને રંજ થશે. એમાં કામદારનું મોહનું ભોખાણું છે. ”

નવાખ સાહેબ—“ મહારા કામદારનું ભોખાણું ? એ તો મહારા અતિ વિશ્વાસનો માણસ છે ! ! ”

આણુંદરાવ—એ હશે. પણ હું જે કહું છું તે તદ્દન સત્ય કહું છું. ”

નવાખ સાહેબ—“ ત્યારે મને એ જલ્દી કહો હું તમારો આભારી થઈશ, ”

આણુંદરાવ—“ આપના કામદારની સારી પ્રતિષ્ઠાને હું ખગાડવા ઇચ્છતો નથી. માત્ર આપનો આગ્રહ છે વળી આપ ખરી લોકીકત જ્ઞેતા થાઓ તો એથી પ્રજાને લાભ છે એમ સમજી કહું છું. આપ જાણો છો કે ન્હાના શેઠ વયે વૃદ્ધ છે. તેમણે બીજાં ઘર કીધું છે જે જવાન છે. કામદાર અને એ બાઈ એકજ ગામના રહેવાશી છે. એ બાઈની સાથે કામદારનો આડો વ્યવહાર કહેવાય છે. શેઠની સાથે બાઈના લગ્નનું ચોખટું ગોઠવી દેનાર પણ કામદાર છે. બાઈને પોતાના સગીર ભત્રીજાની નગરશેઠાઈની ઘણી ધર્પા

છે. પોતે નગરશેઠાણી થાય એ તેની મોહરી તૃષ્ણા છે. કામદારે એ અપાવવા ખીકું ઝડપ્યું છે. અને એ માટે આપના ચરણોમાં પેલા રૂપિયા ધરવાની મુક્તિ યોગ્ય છે. શેઠ વૃદ્ધ હોવાથી તે આઈના નચાવ્યા નાચે છે. આ બાબત ઘણાં થોડાં માણસો જાણે છે. જે નગરશેઠ હોય તે નાતનો પણ શેઠ બને છે. અને તેથી નાત જાતમાં પુણ્ય હકુમત ચલાવી શકાય છે. આટલી મોટી આબરૂ અને નાત-જાતની હકુમત ખરીદવામાં કદાચ હજારોનો ખર્ચ થાય તો એ કાંઈ વધારે નથી. આટલામાં આપ સમજી જશો.

આ હકીકત સાંભળી નવાબ સાહેબ સ્તામ્બ થઈ ગયા જેમ કોઈ આઘાત થયો હોય તેમ થોડી વાર ચુપ રહી બોલ્યા.

“શું આ હકીકત ખરી છે ?”

આણંદરાવ—“મને બુકું બોલવામાં કશો લાલ નથી મ્હારે કાંઈ કામદારી જોઈતી નથી.”

નવાબ સાહેબ—“શેઠાણીની સાથે કામદારનો આડો વ્યવહાર હતો કે છે ?”

આણંદરાવ—“છે. હાલ શેઠ પરદેશ ગયા છે, શેઠાણી એકલાં અહીં છે. શહેર બહારના બંગલામાં રહે છે. કામદાર રાતે ત્યાંજ સુવે છે ?”

નવાબ સાહેબ—“હું તમારા ઉપર શંકા કરતો નથી. કદાચ તમને પણ એ હકીકત ખોટી મળી હોય, મને જાત માહેતી નહીં હોવાની મુશ્કેલી તો ઉભી રહે છે. મ્હારે એની જાતે ખાત્રી કેમ કરવી?”

આણંદરાવ—“જે ચાહોતો જાત માહેતી પણ કરાવી શકું. પણ એથી લાલ શું ?”

નવાબ સાહેબ—“કામદાર જેવો કેળવાએલો માણસ-મ્હારા પુણ્ય ભરોસાનો માણસ આવું કામ કરે એની મને તાબુખી થાય છે.”

આણંદરાવ—“આજકાલની કેળવણીની એ ખામી છે, હાલની કેળવણી ચારિત્ર ખીલવતી નથી. એ તો મોટા ભાગે વૈલવ-વિલાસ અને માયા મોહને પોષે છે. જે કેળવણીમાં જોને આપ

‘ખાઈ ખુદા’ કહો છો અને જેને અમે ‘પ્રભુનો ડર’ કહીએ છીએ એનો લેશે અંશ હોતો નથી. એ કેળવણીને ચારિત્રી કસોટી માની શકાય નહીં. માટે કેળવણીની કસોટી વડે માણસને કસવામાં મ્હોટી ભુલ થાય છે.”

નવાખ સાહેબ—“મત્ત છે. મને પણ એમજ લાગે છે. કેળવણીના વધારા સાથે કાવા દાવા અને સ્વાર્થ પણ વધ્યા છે. વાર! તમે મને જાત માહેતી કેવી રીતે કરાવી શકો છો?”

આણુંદરાવ—“એક રીતે આપ છુપા વેશે મ્હારી સાથે ચાલો. આપણે બન્ને શેઠના બગીચાના કમ્પાર્ટ્નમાં પાછલે દરવાજેથી ધુશી જઈએ. તેઓ જે ઓરડામાં સુવે છે તે ઓરડાની પાછળ એક જાળી છે ત્યાં છુપાઈ બેશી તેમની સ્થિતી જોઈએ. પણ બંગલો લગાર દુર છે. પગે ચાલીને જવું પડશે. કાંઈ જોખમ ખેડવું પડશે. ચોખ્ખું સાફસ છે. આપે આપનો કાંઈ માણસ સાથે રાખવો નહીં તેમ કાંઈને એ વિષે કાંઈ કહેવું નહીં એટલી મ્હારી શરત છે. વળી કામદાર સાથેની આપની વર્તણૂકમાં પણ કાંઈ ફેર પડવા દેવો જોઈએ નહીં, જે કમુલ હોય તો હું નજરે દેખાડી દઉં.”

નવાખ સાહેબ તરત કહે છે:—

“હું તૈયાર છું, પણ હું રાત્રે એકલો નીકળું એ છુપું રહી શકે નહીં. કદાચ પ્હેરેદારો જોઈ જાય.”

આણુંદરાવ—“આપના મહેલમાં જવા આવવાનો કાંઈ છુપો રસ્તો નથી?”

નવાખ સાહેબ—“કેક યાદ દેવરાવ્યું, હા, એ રસ્તેથી નીકળી શકાશે.”

આણુંદરાવ—“આપ ક્યારે પધારી શકશો?”

નવાખ સાહેબ વિચારમાં પડી જાય છે. આ માણસ જેવો દેખાય છે તેવો પ્રમાણિક ન હોય અથવા કાંઈ હેતુ સર તે આવું કાવત્રું રચતો હોય તો એમ એકલાં જવાથી એના કાવત્રાના ભોગ થઈ જવાય એવી શંકા તેમના મનમાં આવે છે, વળી હાકિમ માણ-

સનું અભણ્યા માણસની સાથે અભણી જગ્યાએ એકલાં જવું સલાહ ભરેલું કહેવાય નહીં તેથી તેઓ ચોક્કસ કહેતાં અચકાય છે. આણુંદરાવ નવાખ સાહેબના મનના આ સંશયને સમજી જાય છે જેથી કહે છે:—

“મહારી વિનંતી તો એટલીજ છે કે એ વિચાર માંડીવાળો તો સારું કારણ કે એમાં કશો લાભ નથી.”

નવાખ સાહેબ—“ના, ના, મને એ જાણવા જોવાની ધણી જગાસા છે, જો કે તે સાહસ છે પણ ખેડવા જેવું સાહસ છે. આજથી ચોથી રાતે રાખીએ તો કાંઈ અડચણ છે?”

આણુંદરાવ—“આપને જ્યારે સગવડ હોય ત્યારે રાખો. ત્યારે મહારે આપને ક્યાં મળવું?”

નવાખ સાહેબ—“મહેલના દક્ષિણાદી દરવાજાથી અરધો માઈલે જે ટેકરા છે અને તે ટેકરાની પાસે એક ડેરી છે ત્યાં ખરાબર રાતના દસ વાગે હું વાણિયાના વેશે હાજર રહીશ. તમે મને ત્યાં મળો.”

આણુંદરાવ—“તે જગ્યા જરા ઉજડ છે. હું એકલો હાથે માટે આપ વખતસર પધારો એટલી વિનંતી છે.”

નવાખ સાહેબ—“આ વિષે કોઈને કાંઈ ખબર પડે નહીં એની સાવચેતી રાખશો. હું સમજી છું કે તમારા આંહી આવવાની હકીકત ધણાઓના જાણવામાં આવી હશે. તેઓ કદાચ તમને પુછશે કે નવાખ સાહેબે તમને શા માટે ખોલાવ્યા હતા તો તમે શું કહેશો?”

આણુંદરાવ—“હું કહીશ કે મહારા ધંધાના અગે મહારે કાંઈ અરજ કરવાની હતી. તેથી મેં વખત પુછાવ્યો હતો. નવાખ સાહેબે સવાર મોકલી વખત કહેવરાવ્યો હતો.”

નવાખ સાહેબ—“જુઓ ! આણુંદરાવ હું તમારા ઉપર વિશ્વાસ કરું છું.”

આણુંદરાવ—“આપ અમારા માલિક છો. હું આપના વિશ્વાસને પાત્ર નિવડવા ઈચ્છું છું. આપ જાતે જોવા અને માહેતી મેળ-

વવા આટલા બંધા આતૂર છો. એ જોઈને મને ઘણો હર્ષ થયો છે. હાકિમો જાતે જીવે અને ભલા ખુરાને ઓળખે એટલુંજ પ્રગ્ન તેમની પાસે માંગે છે.”

નવાખ સાહેબ—હું એક મુસલમાન છું. મહારા જેવા નવાખો અનેક થયા અને ખુદાની રેહમતે પહોંચ્યા. મહારે પણ મરવું છે અને કયામતના દિવસે ખુદાને મોટું દેખાડવું છે. રખેને હું મહારી ફરજ ચુકું અને મહારા હાથથી જીલમ થાય એવો ભય લરઘરી મહારા મનમાં રહ્યા કરે છે.”

આણુંદરાવ—“એ તકીશાહ સત્તાત્માના આપેલા ધાર્મિક (દીની) શિક્ષણનો પ્રતાપ છે. નહીં તો આજકાલની કેળવણી આવા વિચાર અને ભય ઉત્પન્ન કરતી નથી.”

નવાખ સાહેબ—“અમારા ધર્મશાસ્ત્ર “કુરઆને શરીફ”માં જીલમ કરનાર ઉપર લાનત કરવામાં આવી છે. જીલમ એ મહા ભયંકર પાપ છે. જેના ઉપર લાનત થઈ હોય તે ખુદાની રેહમતથી દુર રહે છે. હું જો રૈયતનું કાંઈ ભલું ન કરી શકું તો ખેર પણ મહારા હાથથી કાંઈનું જુર તો નજ થવું જોઈએ એટલે હું એ સર્વ જોખમ ઉપાડવા તૈયાર થયો છું. તે કેવળ હું મહારી ફરજ બજાવવા ખાતરજ કરું છું. છાપાઓ નાચ મુજરાઓની મેદફિસો વિષે મહારા ઉપર ટીકાઓ કરે છે. હું સમજી છું કે નાચમુજરાના આનંદો સર્વ વ્યર્થ છે. પણ મહારે કેટલાંક કારણોસર એ નભાવી રાખવા પડે છે. મહારી રીતભાતમાં કાંઈ ફેર પડ્યો છે અથવા હું દેખતો શયો છું અને ખરી હકીકત જાણવા માગું છું એવું મહારા હજુરીયાઓ અને ગોડીયાઓને ન જણાય એટલા માટે મેં એ બધું ચાલુ રાખેલું છે. જો હું તેમ ન કરું તો તેઓ બહુ ચેતી જાય અને તેથી હું જે કાંઈ જોવા માગું છું તે જોઈ શકું નહીં—માહેતી મેળવી શકું નહીં. મેં કાંઈને આજ સુધી મહારા મનની વાત કરી નથી. તમારાજ ઉપર પહેલી મુલાકાતમાં વિશ્વાસ કીધો છે.”

આણંદરાવ—“હું આપનો ઘણો આભાર માનું છું. આજ સુધી હું આપ ઉપર ટીકાઓ કરતો રહ્યો છું, આપની વિરૂદ્ધ બોલતો રહ્યો છું પણ એ બધું આપને જાણ્યા પીછાણ્યા વિનાનું હતું, એની મને આજે ખાતરી થઈ છે. હું એ સર્વ માટે અતિથય શરમીદો છું અને આપ નામદારની માફી માગું છું. આજે આપે મને ગુસ્સામ ખનાવી લીધો છે આપની અદના સેવા કરવાનું માન મ્હારા માટે મ્હોટા ગર્વનું કારણ બનશે. મેં હજુરને ઘણી તસ્દી આપી છે, હવે હું રજા લઉં છું. દરાવેલા વખતે બરાબર હાજર રહીશ.”

નવાખ સાહેબ—“બહુ સાહે.”

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ભંગીયાઓની રાડ-ફરિયાદ.

રાજનના હજુરીઆઓ અને પાસવાનો એ એક જનતા એકટર હોય છે. જેવો પ્રસંગ હોય તેવો વેશ ધારણ કરે અને જેવો ચાહે તેવો પાઠ ભજવે. આણંદરાવ ઓરડાની બહાર નીકળે છે એટલે હજુરીયાઓ ઝુકી ઝુકીને સલામ કરે છે. જનમસિંહ આવી ચુક્યા હતા. પણ ખાનગી છે અને નવાખ સાહેબ આણંદરાવની સાથે વાતચીતમાં છે કહેવામાં આવેલું હોય બહાર રોકાયે રહ્યા હતા. આણંદરાવને જોઈને “અહો! આણંદરાવ તમે ક્યાંથી? હાથ તો મેળવો.” કહેતાં આગળ વધ્યા તમારા પિતાશ્રી અને મ્હારે ઘણો નાતો હતો. તમે સાવ ન્હાના હતા એટલે કદાચ ન જાણતા હો. અઠવાડીયામાં એ ત્રણ વાર મળીએ નહીં તો એક બીજાને ચેન પડે નહીં...
.....નવાખ સાહેબની પાસે ઘણું બેઠાં!! કાંઈ અમારા લાયક કામ હોય તો ખૂશીથી કહેજો. તમે ભણીગણી હુશીયાર થયાં એ જોઈ અમારી આંખો દરે છે.

આણંદરાવ—“આપ મુરખી છો. કામ હશે તો આપનેજ

કહેવાશે.” જલમસીંહ વાત કહાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

“કામ ચરજ હશે એટલે આવ્યા હશે.” * * * * *
“અમે તો સાંભળ્યું કે હજુરે તમને બોલાવવા ખાસ સવાર મોકલ્યો હતો ! * * * * * સાંઝે, સાંઝે, રાજદરબારમાં તમે હો. તો લાંબા અમારા જીવાનેએ લાલ છે ને !”

આણુંદરાવ—“એમાંયું શક છે ?”

જલમસીંહ—“હજુરમા જવું છે એટલે હાલ તો લ્યો રામ રામ !”

આણુંદરાવ ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે. જલમસીંહ પાછા વળે છે અને હજુરના ખાસ પાસવાનને કહે છે—

અલ્યા ! ઈ કેમ આવ્યો હતો ? કાંઈ ખચર પડી કે નહીં ? મોહટો વાયડો છે ! જોજો કોઈનું ઉધું ન વાળે. એ વળી ક્યાં પડખે ચઢ્યો ?”

પાસવાન—“કાંઈ ખચર પડ્યા નહીં કાકા ! પણ ઘણી-વાર મેંદો એટલું જણ્યું.”

જલમસીંહ—“લગાર ઓરડાની પાસે જઈ શંશા લઈ લેવી તી ! માળો સાવ નમાલો ને ? !”

પાસવાન કાંઈ જવાબ આપે તે અગાઉ નવાખ સાહેબે અવાજ સાંભળી જલમસીંહને અંદર બોલાવ્યા.

જલમસીંહ “હાજર થયો હાજર” કહેતાં અંદર દાખલ થયા.

“આજ તો ખચર બેશી બેશીને થાકી ગયો. હજુર તો કોઈ મોહટી કામગીરીમાં પડ્યા હોવ એમ લાગે છે. મારી તો ગોઠે રજાની પડીને !”

નવાખ સાહેબ—“અમીર ઉમરાવો હજુ નથી આવ્યા ?”

જલમસીંહ—“જ્યા હાજર છે નામદાર ! અલ્યા છે ? જો બધાં આમ તેમ મેંદાં હશે એમને ખરકી આવ. કેલકે હાલો હાલો હજુર યાદ કરે છે.”

સહુ દરેક હાજર થાય છે. તાંત્રીમ ખજાની લાવી પોત પોતાની જગ્યાએ બેસે છે અમીર કહે છે—

” અરીણના બંધાણીને વખતસર અરીણ ન મળે તો બગાસાં ઉપર બગાસાં આવે એમ હજુરના દીદાર વગર આપણી હાંસત થાય. x x x x હજુર સેજ કામમાં હતા ને વાર લાગી તો આપણે સહુ સાવ મુંઝાઈ ગયા, ”

બલમસીંહ—“ સાવ સાચું છે. પણ પેલો આજુદો અમલો હતો, મહા વાયડો છે. ઘડીમાં પરડ મૂકેજ નહીં. એતો હજુર ધિર-જવાળાં છે. બીજો હોય તો તરત હાંકી મુકે. એટલી પરડ સાંભળે જ નહીં ને.”

નવાળા સાહેબ—“ તમે એને ઓળખો છો બલમસીંહ.”

બલમસીંહ—“ આજનો ? સાવ નહાનો હતો ત્યારથી ઓળખું છું. મહા બે શરમ છે. આપણા કામદાર એને ત્યાંથી દવાઓ ખરીદતા હતા, બીજા ચુકવવામાં કાંઈ વાર લાગી હશે એટલે એક દીવસ ભર બજારમાં કામદારને પકડ્યા. આંખમાં શરમજ ન મળે, કામદારે ઘણા કાલાવાલા કીધા પણ ઇ વાયડો તે માને ? કામદાર ધિરજથી વાત કરે પણ ઇ તો એમજ કહે કે તમારે કામદારપણું મહારા આગળ નહીં હાલે. બીચારા કામદારે ત્યાંને ત્યાં પેલા ઉંધાર લઈ તેને ચુકવી દીધાં. x x x x ઇ તો આપણે ત્યાં એવું અંધિર હાલે છે. બીજાં રાજમાંતો એવા મ્હોટા અમલદારને કાંઈ બોલ્યો હોય તો જલજ ખેંચાઈ જાય, પણ આપણું કામદાર સાહેબ એટલાં ભલાં.

અમીર—ખરી વાત છે. બલમસીંહ ! આપણી રેયત ઉપર રાજનો રોગ રહ્યો નથી. આંહીના અમલદારો નરમ એટલાં છે કે તેમને સહુ ઘોઈ પી ગયા છે. ”

કામદારની સાથેના આ કીસ્સાથી નવાળા સાહેબ વ્હેમમાં પડે છે. બનમાં ને મનમાં મુંઝાય છે. શું આજુદરાવ, કામદાર સાથેની અદાવતના કારણે તો મને લંબેરી મળે નહીં હોય એવી તેમને શંકા થાય છે. મેં તેની સાથે ખુલ્લા મનથી વાત કરવામાં ચાપ ખાધી છે એમ તેમને લાગે છે, પણ કાંઈ ફિકર નહીં તેવું ખસપણું ખોટામણું

થોડાજ દિવસમાં કળાઈ જશે એ ખ્યાલથી મનને મનવે છે. નવાખ સાહેબ મન દ્રઢ કરી કહે છે:-

“હવે કાંઈ આનંદની વાત કરો. દુન્યાના ઝગઝા તો એમને એમ ચાલતા રહેશે. આનંદ વિનાની જે પણ ગઈ તે પાછી આવનારી નથી.

જલમસીંહ—ખમા હજુરને ખમા, પ્રભુએ આપને આનંદમય બનાવ્યા છે તે સદાએ આનંદમાંજ રહો. કામ કાજની કડાકૂટ મૂકો. XXXX પણ આ શોરખકાર શાનો ? આપને કાને આવે છે ?”

અધાં ધ્યાન કરી સાંભળે છે.

નવાખ સાહેબ—“હા બહાર ઘણો શોર થાય છે. અંરે કોણ છે ? દેવડી બહાર જઈને જોતો ખરો કે આટલો બધો શોર ખકાર શાનો છે ?”

એક હજુરી દોડ્યો જાય છે અને થોડીવાર પાછો આવી કહે છે.

“હજુર ! માણેકપરના લંગીયા અરજે આવ્યા છે. તેમને દેવડી પર ખેરેદારે રોક્યા છે. એટલે તેઓ શોર ખકાર કરે છે.”

નવાખ સાહેબ—“તેમને આવવા દ્યો, હા મારે રોક્યા ?”

જલમસીંહ—“કોણ લંગીયા ? ખુદાવિંદ ! લંગીયાઓને એટલાં મોઢે ચઢાવો મા, કાઈ અમીરને મોકલો એટલે તેમની અરજ સાંભળી ઉત્તર દઈ આવશે. લંગીયા તે કાંઈ આંદી રાજમહેલમાં હોય ?

નવાખ સાહેબ—“શું લંગીયા એટલે માણસની વન નહીં ? (હજુરીને) જા જા બોલાવી લાવ.”

જલમસીંહ—“માણસે માણસે ફેર હોય છે. એ નીચ જાત છે.” હજુરી બહાર જઈ લંગીયાઓને અંદર લાવે છે.

“ફરિયાદ સે, મા બાપ ! ફરિયાદ સે, મારી નાંખ્યા. મારી નાંખ્યા. મા બાપ. આવું અધેર તો આ રાજમાં હાલે માબાપ.” કહેતાં કહેતાં સહુ સામે હાથ જોડી ઉભા રહે છે. કુલ વીસ પચીસ લંગીયાઓ હતા. તેમાં એક તેમનો આગેવાન હતો. તેણે કારસ્તાન

જેવાં લુગડાં પહેર્યા હતાં, માથા ઉપર સાહેજ લોકની હેટ હતી. હાથમાં નેનરની સોટી હતી. જલમસીંહે તેમને કહ્યું.

“અહા હરામખોરો ! રાકું ન પાડો. આ લંગીયાવાડ નથી આવતો હજુરનો રાજમહેલ છે.”

એક વૃદ્ધ લંગીયા—“હા મા બાપ ! પણ અમારી તો દાદકે ન ફરિયાદ ! અમારું તો કોઈ ધણિજ નહીં ! એવો અમે શા ગનોદ કીધો તે માબાપ ?”

જલમસીંહ—“પણ છે શું છ તો કહો.”

લંગીયા—“ફરિયાદ સે. મારી નાંખ્યા મા બાપ. ઉકા પટેલે મારી મારીને વાંસા ફાલી નાંખ્યા બાપ. આવું અધેર તો ક્યાંય ન લાખ્યું. ગામનો ધણિ ઉકીયો સે કે હજુર સે માબાપ ?”

નવાખ સાહેબ—“તમને શા સાર માર્યો ?”

વૃદ્ધ લંગીયાએ કીરસ્તાન જેવા લંગીયાને કહ્યું—“લે અમને લાવ્યો તે તો, હવે કેક, હાથે લાયું કહેજે. આપણા અન્નદાતા ઉભા સે. ખરે ખરી વાન કરી દે એટલે અખતી ફેસલો. (નવાખ સાહેબને) લાણું તો પાલણુદાર સો માબાપ ! આ મીડીયાનો સોકરો ખુંઝીયો બચ્ચી ગણી હુંશયાર થયો શે. ગોરા લોકોની લાથે દરિયાપાર લગાઈમાં ઝડી આવ્યો સે.”

જલમસીંહ—“પણ તું અરજ હોય ઈ કહે ને.”

ખુંઝીયા—“ઉકા પટેલને હમકો મારા, ધરિકા હમકો અન્સાફ મિત્રતા.” જલમસીંહ ભડકી ઉઠે છે.

“ને રાંડના બોલતા શીખ. હજુરની સામે વળી ‘હમકો’ ‘તમકો’ શું કહે છે-કહેને કે મુને માર્યો ? માર્યો તો એમાં ક્યાં મરી ગયો છે ? ગામનો પટેલ છે, મારે પણ ખરો. એમાં ફરિયાદ સે ફરિયાદ લે કરતાં શું દોડ્યા આવ્યા ?”

ખુંઝીયા—“કાહેકો મારે ? હમકો ઝર અન્સાફ હોના.”

જલમસીંહ—“વળી પાછો હમકો, બોલ્યો ? જીલ ખેંચાવી લઉં ?” નવાખ સાહેબને આમાં રમુજ આવી.

એક બીજો ભંગીયો બોલ્યો.

“ એ જલમસીંગભાઈ ! ઉઠો પટેલ ગામનો ધણિ છે કે હજુર ધણિ છે. અમે ધણિના હાથનો માર ખાઈએ. બીજાના હાથનો નહી, નહીતો જુવે આ ગામ મુકીને હાલ્યા. (ભંગીયાઓને) હાલો ગામ ખોરડાં મૂકી બીજે ગામ વધાં જઈયે. ”

નવાખ સાહેબ—“ તમે અરજ કરો કે શા સાર માયા ? ”

પુઝીયા—“ હજુર ! પટેલકા સિર ચસક ગયા હે. હમસાખ લોગોંકા ભંગી હે, હમારી પાસ સરડીશકિટ હે. હમને જ્ઞાત કહેગા સાફ સાફ કહેગા. ”

જલમસીંહ ઘણા ગુસ્સે થાય છે. એક મુસવ્વમાન છોકરો ઉભો હતો તેને કહે છે, “ પેલા સાહેબ લોકના ભંગીયાને તમાચો માર. ક્યારનો કહું છું તોએ ‘ હમ તમ ’ મૂકતો નથી અને હજુરની અદખ જળવતો નથી, ” નવાખ સાહેબ છોકરાને તમાચો મારતા વારે છે અને જલમસીંહને કહે છે—

“ જલમસીંહ તમને એવું ન શોભે ” વૃદ્ધ ભંગીયો એ જોઈ કહે છે—

“ હજુર આગળ અમારી આવી હાલત થાય સે તો પાસલ કેમ થવું હશે એ વિચારો, અમારે બીજું કંઈ જોઈવું નથી. ઉઠો પટેલ અમને મારે કેમ એનો અનસાફ કરી દીધો. ”

પુઝીયા—“ હમને લાંબી લાંબી મુસાફરી કીની હે. ઉધરકે મુલુકમેં હમકો હાથ લગાનેકી કીરીકી તાકાત નહીં. દતો યહાં અધેર આવતા હે. વાસ્તે હમકો અન્સાફ મિતના હમ જૈસા વેસા આદમી નહીં, જરનલ સાખ કરનલ સાખકા ભંગી હે. ”

જલમસીંહને વળી ગુસ્સો આવે છે પણ ખામોશ થઈ જાય છે. પીત્તો મારી ઉભા રહે છે. નવાખ સાહેબ ફરીયાદ શું છે ? એ પુછે છે.

વૃદ્ધ ભંગીયા—“ મા બાપ ! અમારા કુવામાં પાણી નથી. ઈ મોહકું દાખ સે. અસ્સા બાવા તરશ્યા તરફડેસે. એટલે અમે

ગામને કુવે પાણી લેવા ગયા. ગામમાં ચાર કુવા સે. પણ ઇ અમને કુવેથી પાણી લેવા દીધું નહીં. તેમ બીજાઓએ લરીએ ન દીધું. અમે રાડ લઈ પટેલને ત્યાં ગયા. પટેલે કહ્યું કુવેથી તમને પાણી નહીં મળે. તમારો કુવો ગળાવી લીધો અને ત્યાં સુધી પેલી જુની વાવ માંથી પાણી લેશો. સાહેબ ઈ વાવ સાવ ઉગ્ડસે. તેમાં પાણી મેલું અને ગંદુસે. એટલે “પુંઝીયાએ પટેલને કહ્યું “ તુમ સાફ પાની પીયો ઓર હમ ગંદા ઓર ડરરી પાની પીયે ? ” બસ સાચાપ એટલું કહેયું તું કે પટેલ સોડી લઈને ઉતરી પડ્યા અને અમને ઝૂડી માર્યા અને અમને મા જહેનની ગાળો ભાંડી. ઇ દરીયાદ સે માચાપ. ”

નવાબ સાહેબને તેમની ઘણી દયા આવી. બઝમતીહે કહ્યું—

“ ઉકા પટેલ તો દાવકું માણસ છે. એમ કરે એવા નથી. તમે કાંઈ વાયકું વાયકું બોલ્યા હશે ! ”

વૃદ્ધ ભંગીયો—“ મહેના મુસદ્દીયોને સાઈ સાઈ ખરડે લગાર સેવા ચાકરી કરે એટલે દાવકું માણસ. અને અમે લોકોના નરકે હસડીયે તોએ ખોટાં ? બઝમતીદ બાપા ! લગાર રહેમની નરર રાખો. ”

પુંઝીયો—“ હમકો તો બસ અન્સાફ મિલના ”

નવાબ સાહેબ—“ તમે રેવન્યુ અધિકારી પાસે કાં દરિયાદ કીધી નહીં ? ”

વૃદ્ધ ભંગીયો—“ અમે તો ધણિને ઓળખીયે. સતે ધણિયે બીજે શા હાર ઝધયે ? મા બાપ ! આપ તો બાદશાહ સો. અધા અમલદારો ઉકા પટેલના મારેલ સે. છતે અમારૂં હાંભળે ? મા બાપ ! આપે તો અમને આંહી ગરવાએ દીવા. અમલદારો તો દફતરની પાસે ઉભાએ રહેવા દેતા નથી, તડકામાં તપાવી તપાવી ઝીવતાને ઝીવતા બાળી મૂકેસે. આ રાજમાં અમલદારોનો થોડો જઝમ નથી. હવે અમે ધરાઈ ગયા સીયે. અમને ન રાખવા હોય તો અમને રજા આપો. બીજે જઈને રોડલો રૂળી ખાઈયે. ”

નવાળ સાહેબને ઘણીજ દયા આવે છે. આવા રાંક લોકો ઉપર જીવન કરતાં તેમને રહેમ નહીં આવતી હોય એ વિચારે છે.

વૃદ્ધ ભંગીયો—“હવે આવ્યા સીયે તે અન્સાફ લીધા વગર પાળા નહીં કાંઈયે જો કાંઈયે તો પટેલ અમારું કુટુંબ કાઢી નાંખે.”

નવાળ સાહેબે જીવનમસિંહને કહ્યું.

“કારકુનને બોલાવી આ લોકોનો અદોઅસ્ત કરી આપવાની ચીઢી વહીવટદાર ઉપર લખાવો.”

વૃદ્ધ ભંગીયો—“ઈ રહેવા દ્યો અનન્યાતા? અમને તે આપ અન્સાફ આપો. એવી ચીઢીયું તો ઘણી લઈ ગયા સીયે. અમે મરી જશું તોયે અન્સાફ લઈને જશું, આપ દયાળુ સો, પાત્રણદાર સો, અમારે આપના હાથે મરવું કબુલ સે પણ મરનાઓને હાથે જીવવું કબુલ નથી. કાં પુંઝીયા બોલતો નથી?”

પુંજીયો—“હા, બાપા! હમકો તો અન્સાફ મીલના.”

જીવનમસિંહ—આ માળો ભારે ચરકેલો છે. ‘હમકો’ને મુકતોજ નથી.”

ઉકા પટેલનો નવાળ સાહેબે આ વિષે ખુલાસો માંગવાનો હુકમ લખાવ્યો. ગામના કુવેથી પાણી ભરવાની ભંગીયાઓને રજા આપી. ગામના જે લોકોને ત્યાંથી પાણી ભરવું ન હોય તે બીજા કુવા ઓમાંથી ભરે પણ કોઈ માણસ ભંગીયાઓને રોકે નહીં એવો સખત હુકમ કાઢ્યો, અને ભંગીયાઓનો મુળ કુવો ગળાવી દેવા તાકીદ કીધી. જે કોઈ ભંગીયો કોઈ કચેરીએ અથવા દફતરે અરજ કરવા આવે તો તેને અદાર ઉભો ન રાખતા કચેરીની અંદર આવવા દેવો એવો એક હુકમ દીવાન દફતરે મોકલાવ્યો, આ હુકમોની અનવણીમાં જે લગારે ગફલત જેવામાં આવશે તો તે ગફલત કરનાર સગવળે પાત્ર થશે એ પણ હુકમમાં જણાવી દીધું. ભંગીયાઓ ધણાં ખુશ થયાં અને ઘણું જીવો ઘણું જીવોની દુવાઓ દેતાં દેતાં ત્યાંથી વિદાય થયાં.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

વેઠ.

ભંગીઆઓના સંબંધમાં નવાળ સાહેબે જે જે હુકમ કર્યા તે જાલમસીંહને પસંદ આવ્યા નહીં તેથી હાથ જોડી બેસ્યા—

“આ હુકમોથી આપે ભંગીઆઓને રાજી કર્યા એ વાત ખરી, પણ એથી આપની ખીજ હીન્દુ પ્રજા ધણી નારાજ થશે એ આપે વિચાર્યું લાગતું નથી.”

નવાળ સાહેબ—“મેં બધું વિચારીને એ હુકમો કાઢ્યાં છે. મેં જે કયું છે તે ઈન્સાફપૂર્વક કયું છે એટલે એમાં કાઢીને નારાજ થવા પાછું હોય નહીં અને હોય તો મને તેની પરવા નથી. ભંગીઆ હોય કે દેડ હોય કે ઉચ્ચ જાતીના ગમે તે હોય એથી શું ? શું તેઓ માણસ જાત નથી ? કુદરત પોતાની બક્ષીસો તેમને છુટે હાથે આપે અને આપણે તેને અટકાવીએ એ મ્હોટો અન્યાય કહેવાય.”

જાલમસીંહ—“પણ ઈ આજનું ક્યાં છે ? અનાદિ કાળથી એમજ હાલતું આવ્યું છે ! ઇ હલકી જાતના લોકો છે. આપે આટલું મોટું દીધું એથી તેઓ ચઢી જશે અને વાત વાતમાં મરડાશે.”

નવાળ સાહેબ—“જેરવ્યાજખી મરડાશે તો જોયું જાશે અને વ્યાજખી મરડાશે તો આપણે તેમને મનવવા પડશે.”

જાલમસીંહ—“આપ તો મ્હોટા છો. ઈ બધું આપને પરવડે. કારણ કે પુર્ણ રીતે તાકાત અને હકુમત ધરાવો છો પણ એમાં અમારા જેવા ગરાશીયાઓનું મોત ઉભું થાય છે. એવાંઓની દેખાદેખ અમારા જેવા નહાતા ગરાશીયાઓના વેડીયા ચઢી જાય છે. અને વાચડા થાય છે. હમણાં થોડા દહાડા ઉપર મેં મહારા ગામના દેડ વેડીયાઓ પાસેથી લાકડાં મંગાવ્યા હતા, હું આંહીથી તક્ષાટીને કહેવરાવી કહેવરાવીને ચાક્યો પણ લાકડાં આવ્યાંજ નહિ. તક્ષાટીએ કહેવરાવ્યું કે વેડીયા લાકડા કાપવા નીકળતાં નથી. બહાનાઓ કરી વખત ટપાવી દે છે. ઘણું કહું છું તો સામાં થઈ કહે છે—“જા નથી જાતા ત્હારે કરવું હોય તે કર અને કહેવું હોય તેને કહે.” આથી મને ઘણો ગુસ્સો

આવ્યો. હું ખુદ ત્યાં ગયો એ ચારને ઝાડ સાથે બંધાવી દીધાં. હવે સીધા દોર થઈ ગયાં છે, માટે હકુમત તો બળનેરીથી થાય છે, ભલમનસાઈથી થતી નથી.”

નવાબ સાહેબ—“તમે એ બીચારાંઓ ઉપર જુલમ કર્યો. તમારે ખુદને ત્યાં એનો જવાબ દેવો પડશે.”

જલમસીંહ—“કામ ઈ ન કરે અને જવાબ મ્હારે દેવો પડે એવું અંધાઈ એને ત્યાં હાલે નહીં. અમે કયાં મફત કામ કરાવીયે છીયે. ગામમાં ખજાં ભરાય ત્યારે તેમને માણાં માપા આપીયે છીયે. બીજા કેટલાક હક પણ કરી આપ્યા છે. વેઠ કરવાની શરતે તો અમે તેમને ગામમાં વસાવ્યા છે.

નવાબ સાહેબ—“વેઠ કરવા માટે નહીં, આપણે આપણી ગરજે એમને વસાવીએ છીએ.”

એક અમીર—“નામદાર! એ ગરજ તો અરસપરસની છે.”

નવાબ સાહેબ—“એ વાત ખરી છે પણ વેઠ લેવામાં થણો જુલમ થાય છે. જુલમ ન થવો જોઈએ.”

જલમસીંહ—“ઈ વાચરી જાત છે. ઈ વગર તેઓ માને નહીં.”

અમીર—“મને એનો અનુભવ છે. જુલમ થાય છે એ વાત ખરી છે, પણ કેટલીકવાર એ વગર ચાલતું નથી, મરહુમ નવાબ સાહેબના વખતમાં આપણા એક ગામમાં મારામારી થઈ તેમાં એક માણસ સખત થવાયો, પોલીસ પટેલે ડાકટર અને મેજિસ્ટ્રેટ બંનેને તાળડતોળ બોલાવ્યાં. એ વખતે રાજ્યમાં ઘોડાગાડીની સગવડો હાલ જેવી ન હતી, વળી ઘોડાગાડી ગામડાના આડધાર રસ્તા ઉપર જઈ પણ શકતી ન હતી, એટલે તુરત સાંઈ ગાડું કઢાવવા સિપાહી મોકલ્યો. જેનો વેડનો વારો હતો તે ખેડૂતને ત્યાં સિપાહી ગયો. ખેડૂએ કહ્યું, “મ્હારો વાચરી ખડાર ગામ ગઈ છે. છોકરાંઓ નહાતા છે ત્યાં.” સાંદા છે. હું જો વેડે આવું તો છોકરાંઓની માવજત કરનાં નહીં માટે મ્હારા પછીના વારા વાળાને લઈ જાઓ એનો

વારો આવશે ત્યારે હું વેઠ કરી આવીશ.” સિપાહી આપડો લાગે
 હતો, તે બીજા બેકુતને ત્યાં ગયો. તે બીજા બેકુતે કહ્યું—“ મારો
 વારો નથી એટલે હું નહીં આવું. વારો આવશે ત્યારે વેઠ કરીશ.”
 સિપાહીએ હમકાવ્યો” બેકુતે કહ્યું “ જા હું નથી આવતો મારી
 નાંખવો હોય તો લે મારી નાંખ.” સિપાહી ગભરાયો, આંહી ગાડા
 માટે હાંકાહાંક થતી હતી. માણસ ઉપર માણસ ગાડું લેવા આવતા
 હતા, સિપાહી વળા પાછો પહેલાં બેકુતની પાસે ગયો. તેણે કહ્યું
 “ આવો જુલમ તે હોય ? હું સાંદા છોકરાં કાને સોંપું ? હું કાંઈ
 વેઠની ના પાડતો નથી.” વેઠિયાઓ ઉપર સખતી કરવાની સખત
 મનાઈ હતી એટલે તે ગાડું કાંધા વિના પોતાના અમલદારની પાસે
 પાછો આવ્યો, અમલદાર ગુસ્સે થયો. સિપાહીએ કહ્યું—“ એક
 તરફથી સખતી કરવાની મનાઈ અને બીજી તરફથી હાંકે હાંક, પહેલાં
 બેકુતને લઉં છું તો જુલમ થાય છે, બીજાને લઉં છું તો એનીયે
 વાત ખરી છે, એનો વારો નથી અને તેને લઉં તો આપ મારા
 ઉપર નારાજ થાઓ.” અમલદાર સિપાહી કરતાંએ ભક્ષો હતો. બન્નેને
 રૂબરૂ બોલાવ્યા અને બન્નેની વાત સાંભળી, તે મુકાયો. વળી ગાડાની
 હાંકાહાંક થઈ, ઘોડેસ્વાર આવ્યો કે સિપાહી શું ઉધે છે ? ગાડું
 કેમ મોકલતો નથી ? ગાડા વિના ચાલે તેવું હતું નહીં કારણ કે
 માણસ જખમી થએલો હતો અને તેની સારવાર જલ્દી થાય એ
 જરૂરી હતું. અમલદારે બીજા બેકુતને ગાડું લઈ જવા હુકમ કર્યો.
 તેણે મોહટો શોર બકાર કીધો—“ આવો જુલમ નહી ચાલે. હું
 વેઠ કરવાની ના પાડતો નથી, પણ જ્યારે વારો હોય ત્યારે વેઠ લે.
 તોમયે તો મારી નાંખો, વારા વગર નહીં જાઉં. હજી તો અમારા
 માથા ઉપર અમારો શિલ્પ બેઠો છે. હું ત્યાં ચાલું જાઉં છું.” અમ-
 લદાર ભલો હતો પણ તેને લગાર આકરા થવું પડ્યું. “ તારે જ્યાં
 જવું હોય ત્યાં જા. પણ હમણાં ગાડું લાવ,, કહી તેની સાથે એક
 સિપાહી મોકલી જખમદસ્તી ગાડું કઢાવ્યું. તે વેઠે ગયો પણ આખો
 રસ્તો આ રાજ્યમાં તો મોકલું અધર ચાલે છે. કહેતો બહાનું

રહ્યો. એ કહી આવી તે ચારજો આવ્યો. નવાળ સાહેબે સુરસે થઈ અમલદારને કહ્યું—“ ખેડુઓ મ્હારા આલખર્યાં છે. તમે જો એમને પીડો તો બજે તમે મ્હારા આલખર્યાંને પીડો છો. મ્હારા પોતાના ખર્યાઓ મ્હારા ખાનારાં ખર્યાઓ હોય છે પણ મ્હારા ખેડુનો મરે- નત મજૂરી કરી રળીને મને ખવરાવનારા ખર્યા છે.” અમલદારે સર્વ હકીકત નિવેદન કરી ખુલાસો કીધો. નવાળ સાહેબના ધ્યાનમાં વાત ઉતરી અને તેઓએ કબુલ કર્યું કે “ એશક ફટકીક વાર અમલદારને કડક અને આકરા થવાની જરૂર પડે છે.” ખુદાવિદ! અ- પણ રાજ્યમાં તો વેકના વારાસર વેક લેવાય છે અને તે ઉપરાંત તેમને મુકર કરી આપેલું ભાડુંએ અપાય છે. પણ ખોળ રાજ્યામાં તો વારા ખારાં કાંઈ નથી અને છે તો એ મુજબ કામ વર્તતું નથી. જ્યાં ગાડું જુવે ત્યાં પકડી લે છે અને વેકે મોકલી દે છે. ખુદાવિદ! રેયત દિવસે દિવસે સુચ્ચી થતી જાય છે. તે અમલદારને સખત અને કડક પ્રકૃતિનો જુવે છે તો અધિર અને જુલમનો ખાકાર કરે છે, અને જો નરમ અને દયાળુ પ્રકૃતિનો જુવે તો આણ અવળા બરાન કરી તેની પ્રકૃતિનો લાલ લેવાનું શોધે છે, માટે રિયાસત મા સિ- યાસત (શાસન રાજ) એ ખોટું કહેવાયું નથી. દાખલા તરીકે અત્રે ઉકા પટેલનો ખુલાસો માંગ્યો ઉકા ગામનો આખરદાર પટેલ છે. ગામનો સર્વ આધાર તેના ઉપર છે. જો તે તેના ઉપર રાજનો કાંઈ હુકમ જાય તો તે ગામને કંઈ ગામ એમ સમજે કે ઉકા પટેલ માત્ર નામના પટેલ છે. તેમનું કાંઈ ચાલતું નથી, ઉધું ચાલતું સમજાવશું તો આખું રહેમ આવે જશે. એટલે તેઓ હુકમ અમલવામાં આજીત કરે—અહીંથી હુકમનો અમલ કેમ થતો નથી એવી હાંકાલાંક થાય. ઉકા ખુલાસો કરવાની બીકથી અથવા સજા થવાની કે આખર પડવાની બીકથી ગામપર સખતાઈ વાપરે નહીં. પરિણામ શું આવે ? એજ કે કામ આથકે અને રાજને નુકસાન થાય.”

નવાળસાહેબ—“ એમ બને, પણ એનો અર્થ એવો નથી કે આપણી તે દેખરેખની ફરજ છે તે સજી દઈ ચે અને ખુલાસો ન માગીયે. રાજ્યના અમલદારોને એમ સ્વતંત્ર મુકી દેવાય નહીં. ખુલાસો સતોપકારક હોય તો ફીક નહીં તો યોગ્ય નસીહત પણ કરવી ઘટે છે. રૈયતને અમલદારોની રહેમ નજર ઉપર છોડી દેવાય નહીં. ચાલો આજે હું ધણો થાકી ગયો છું એટલે કચેરી બરખાસ્ત કરીયે.”

સહુ સલામો કરી સાંથી વિખરાઈ બન્ય છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

પરચુરણ કામગીરી.

આજે સવારે નમાઝ પઢી નવાળ સાહેબ તુરત મહેલની એરી-સમાં આવે છે અને પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ ઉપર એક કોનશીડેન્શલ આર્ડર લખે છે. જાત માહેલી માટે જે રાતે આણંદરાવની સાથે નીકળવાના હતા તે રાતે ચોકીદારો અને પહેરેગીરો તરફની તેમને કાંઈ અડચણ નહીં એ ખાતર એ હુકમ લખાવેો હતો.

“ ખૈરાબાદની હદમાં જે જે ચોકીદારો અને પહેરેગીરો ચોકી પહેરે હોય અને જે જે અમલદારો રાતમાં ફરતા હોય તે સહુને આજની રાતથી નીચે મુજબ પાસવર્ડ આપવા શહેરમાં ગણાતી હદની અંદર તેવા ચોકીદાર પહેરેગીરો અને રાતમાં ફરતા અમલદારોને યમે તે સ્થિતિનો માણસ મળે અને તે માણસ તે રાતનો પાસવર્ડ સંભળાવી દે તો તે માણસને તેના વિષે કોઈ પણ જાતનો સવાલ કર્યા વિના સલામતીની સાથે પસાર થવા દેવો. આ હુકમ પોલીસની ઉપલી કામગીરી વાળાઓ શિવાય ખીજા કોઈને લાગુ નથી. તેમજ તે સખત રીતે કોનશીડેન્શલ છે. પાસવર્ડ સાંજે સાત વાગે આપી દેવો અને તેનો અમલ આઠ વાગ્યાથી સવારના પાંચ વાગ્યા સુધી સમજવો. પાસવર્ડ સંભળાવનાર સલામતી માટે પોલીસ

ખાતું જીભેદાર ગણાશે. આજની રાતથી ચાર રાતો સુધીના પાસ-વર્ડ અમે નીચે આપીએ છીએ, ત્યારબાદ ખીજે હુકમ થતાં સુધી તમારે પાસવર્ડ દરરોજ આપવા અને તે અમને ખાનગી જણાવવો. પાસવર્ડ વિષે મેં આ હુકમ કાઢ્યો છે એ કોઈને પણ જાણવા દેવું નહીં.

આજ	“ હુશ્યાર ”
કાલ	“ ખબરદાર ”
પરમ દી	“ નિગેહદાર ”
પેલે દી	“ સાવધાન ”

તા. ૩-૩૨૪

નવાખ સંઆદતખાં

આ હુકમને કોન્ફીડેન્શલ કવરમાં બંધ કરી સંભળ કરી પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને મોકલાવી આપ્યો. ત્યારબાદ ટપાલ વાંચવા બેઠા, ટપાલમાં ઘણા કાગળો હતા. તેમાં એક કાગળ Urgent and confidential અરજન્ટ અને કોન્ફીડેન્શલ) હતો તે લઈ વાંચ્યો. “ ખુદાવિંદ નવાખ સાહેબ !

હું આપના રાજ્યમાં રહેલી એક આખરદાર કુમારિકા છું. મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. હું અનાથ છું, મ્હારા માત પિતા ગુજરી ગયાં છે. મ્હારા કાકા મ્હારા વાલી થયા છે. હું ઉમર લાયક થઈ ચુકી છું તો પણ મ્હારા કાકા મ્હારી મરજી વિરૂધ્ધ મને એક પાકટ ડોસાને પરણાવવા માગે છે. ડોસો પૈસા વાળો છે. તેમાં મ્હારા કાકાને ફીક નાણાં મળે તેમ છે. ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહું તો તે મને વેચી નાંખવાં ચાહે છે. મ્હારા કાકાને આ નીચ કાર્યથી વારે એવું મ્હારું કોઈ નથી. મ્હારો કાકા બડો ઉસ્તાદ છે. મ્હારી ખુશીથી હું એ મુવા ડોસાને વફાં છું એવું જખરદસ્તી મ્હારી પાસેથી લખાવી લેવાના પ્રયત્ન કરે છે. મને કાંઈ રસ્તો સુઝતો નથી, આપ આમાર માત્રિક છો-પિતા તુલ્ય છો એટલે મ્હારું રક્ષણ કરી શકશો એવી આશાથી આ ખાનગી પત્ર લખ્યો છે. આ પત્રની કોઈને

ખચર પડવા દેશે નહીં. કારણકે જો મહારો કોકો જાણશે તો મહારા ઉપર જીલમ ગુમારશે. આ પત્રનો જવાબ પણ આપ આપશે નહીં, કારણકે તે જો તેના હાથમાં જશે તો મોટી આફત ઉભી કરશે. જો આપ મહારી વારે નહીં ચઢો તો મહારે આપધાત કરવો પડશે. ધાસલેટ છાંટી જીવતી ને જીવતી બળી મરીશ. મહારે ઠેકાણું નવ લખીયા કુવા પાસે. મહારા કાકાનું નામ રામદાસ જમનાદાસ.

તા. ૨-૩-૨૪

કરજદ.

રૂખમણી ”

આ પત્ર વાંચી નવાખ સાહેબ તો ઘાજ ખાઈ જાય છે. “ યા અણાહ ! દુન્યામેં કૈસે બે રહેમ ઇન્સાન બસતે હૈં ! ચેહ લોગ ઇન્સાન નહીં હયવાન હૈં, બસકે હયવાનસેલી બદતર હૈં. હયવાનલી અપની અવલાદકી હિકમત (રક્ષણ) કરતા હે. ” બોલી ઉઠે છે. માલ દૌલતની લાલચ પોતાના બાલબચ્ચાનું મુખ વધારવા કાળે થાય છે. આંહી તો ઉલટો હિસાબ ચાલે છે, બાલ બચ્ચાંઓને માલ દોલત ઉપર કુરબાન કરવામાં આવે છે, વિચારે છે. પત્ર અરજન્ટ અને કોન્ટ્રીડેન્સલ હતો એટલે કોઈને કહ્યા વિના તે કુમારિકાનું રક્ષણ કેમ કરવું એ ખ્યાલ તેમને આવે છે. આ વિષે દીવાન સાહેબની સલાહ લેવા ચાહે છે. પણ કોઈને કહેવું નહીં તેનો બાધ છે. વળી તેઓ વિચાર કરે છે—દીવાન સાહેબને અગર મહારા ખીજ કોઈ અમલદારને કહેવામાં એનો બાધ હોઈ શકે નહીં, કારણ કે તેઓ મહારા અંગ છે; તેઓ એટલે હું અને હું એટલે તેઓ. રાજતંત્ર ચલાવામાં અમે સહુ એકજ અંગરૂપે છીએ. આ પ્રમાણે વિચારતાં હતાં એટલામાં દીવાન સાહેબ પધારે છે.

નવાખ સાહેબ—“ કહો દીવાન સાહેબ ! શું સમાચાર છે ? ”

દીવાન સાહેબ—“ લખીયાઓ અગર ઠેડીયાઓને દક્તરોમાં દાખલ થવા દેવા વિષે આપ નામદારે જે હુકમ લખ્યો છે તે

હજી મેં બહાર પાડ્યો નથી, કારણ કે મ્હારે એ વિષે કાંઈ ચરજ કરવાની છે અને તે એટલીજ છે કે હાલ એ હુકમનો અમલ મુલતવી રહે તો સારું. એથી હિન્દુઓની ધણી લાગણી દુઃખાશે આપણા રાજ્યમાં ધણે ભાગે હિન્દુઓજ નોકર છે. જો એ હુકમ બહાર પડશે તો મને લય રહે છે કે ધણાં ખરાં નોકરો રાજ્યનામા આપશે. આપણા એ નોકરો જુના છે અને કામના છે. સારાં નોકરો ભાગ્યેજ મળે છે. વળી પ્રગ્ન પણ એથી ધણી કચવાશે. આપણું રાજ્ય તો રામરાજ્ય છે એ કાર્તિને લાંછન લાગશે. બાકી એમાં બીજી હરકત નથી માત્ર લોકોની લાગણીનો સવાલ છે, પણ લાગણી થકી તો જગત ચાલે છે.”

નવાબ સાહેબ—“ એ દેખીતો અન્યાય છે. ”

દીવાન સાહેબ—“ જો તે અન્યાય હોય તો એના જવાબદાર આપણે નથી, એતો આગળથી ચાલ્યું આવે છે. ”

નવાબ સાહેબ—“ આપણે એમાં સુધારો ન કરી શકાયે ? ”

દીવાન સાહેબ—“ કરી શકાયે, પણ તે સુધારાથી લોક લાગણી ખગડે એવો સુધારો શા કામના ? ”

નવાબ સાહેબ—“ મેં ભંગીયાઓને તેવું વચન આપ્યું છે. તેમની આગળ હું જુડો સાબિત થાઉં. ”

દીવાન સાહેબ—“ એની ફિકર ન રાખો. એ હુકમનો અમલ મુલતવી રખાવવા ખુદ ભંગીયાઓ પાસે ચરજ કરાવરાવું, પછી શું છે ? ”

નવાબ સાહેબ—“ જોર જીલમથી કે રાજ ખુશીથી ? ”

દીવાન સાહેબ—“ રાજ ખુશી અને સમજુતીથી. ”

નવાબ સાહેબ—“ ત્યારે લલે, પણ એમના ઉપર લગારે સખતી ન થવી જોઈયે ”

દીવાન સાહેબ—“ લગારે સખતી ન થાય, તેઓ રાજ ખુશીથી તેવી ચરજ કરે. એક બીજી ચરજ પણ કરી લઉં. આપ નામદાર જણોછો કે હિન્દુ મુસ્લિમ પ્રગ્ન વચ્ચેના વધતા જતા

ધિજ્ઞાસના કારણે મુસલમાનોએ ગૌવધ બંધ કર્યો છે અને તેથી બન્ને પ્રજાઓ વચ્ચે સાઈ એકય બંધાયું છે. એથી રાજ્યને સલાહ શાંતિ જળવવાની ધણી. એછી પીડા કરવી પડે છે. હવે આંહીની પ્રાણિ રક્ષક સમિતિની એવી ઇચ્છા છે કે જે આપ નામદાર રાજ્યમાં ગૌવધ પ્રતિબંધનો કાયદો કરો તો હમેશાના માટે એ તકરારનું કારણ નાશ પામે અને બન્ને પ્રજાઓમાં સલાહ સંપ જળવાઈ ગાઢ એકય બંધાય. આ વિષે તેઓનું એક ડેપુટેશન હજુરમાં આવનાર હતું, પણ મને ખબર મળતાં મેં કહેવરાવ્યું કે હું એ વિષે હજુરની સાથે ચર્ચા કરી લઉં ત્યારબાદ ડેપુટેશન મોકલશે તો ઉચિત થશે.”

નવાબ સાહેબ—“ જ્યારે મુસલમાનો પોતે ગૌવધ કરતા નથી ત્યારે એ અટકાવવાના કાયદાની તેમને શીજર છે ? જ્યારે ગૌવધ છેજ નહીં ત્યારે પછી અટકાવવાપણું ક્યાં રહ્યું ? ”

દીવાન સાહેબ—“ આપનો એ સવાલ ખરો છે. મેં પણ તેમને એજ પ્રશ્ન કર્યો હતો. તેમનું કહેવું એવું છે કે જે આ રાજ્ય તેવો કાયદો કરે તો બીજાં રાજ્યોને તેનો દાખલો આપી શકાય અને ત્યાં પણ ગૌવધ બંધ કરાવી શકાવાય. ”

નવાબ સાહેબ—“ આ રાજ્યના મુસલમાનો હિન્દુઓની લાગણીની ખાતર ગૌવધ કરતા નથી એ બાબતનો દાખલો તેવા રાજ્યોના મુસલમાનોને આપી તે બંધ કરાવી શકાય છે. કાયદો કરાવી દાખલો આપવાથી શું લાભ છે ? ”

દીવાન સાહેબ—“ કાંઈ ખાસ લાભ તો નથી. તો પણ આપણે હિન્દુઓની લાગણીનો ક્યાં સુધી ખ્યાલ રાખીએ છીએ એ એથી દેખાડી શકાય. ”

નવાબ સાહેબ—“ એ ખરૂં છે. પણ એથી મુસલમાનોની લાગણી દુખાય. એવો કાયદો મુસલમાનોને રૂએજ નહીં. ”

દીવાન સાહેબ—“ મુસલમાનો વિષે એવો ભય નથી, કારણકે બન્ને પ્રજાઓમાં અબગદાસ ધણેજ ઇખલાસ છે. માટે એ બન્ને

પ્રજ્ઞાઓમાં કુસંપના મુળરૂપ કારણનો નાશ કરનાર કાયદો કરવાની ખાસ આ તક છે.”

નવાખ સાહેબ વિચારમાં પડી જાય છે. થોડીવારે કહે છે.

“લસે, તમને એવું દેખાતું હોય તો મને કશો વાંધો નથી, તમે ખુશીથી તેવા કાયદાનો ખરડો બનાવી લાવજોxxxxx” હા. હીક યાદ આવ્યું, મ્હારે તેવી ખીજ કતલ પણ અટકાવવી છે.”

દીવાન સાહેબ સમજે છે કે નવાખ સાહેબ ખીજ પ્રાણિયોની કતલ પણ અટકાવવા ચાહે છે તેથી કહે છે—

“નહીં ખુદાવિંદ ! એ વિષે અમારો આગ્રહ નથી.”

નવાખ સાહેબ—“પણ એ વિષે મને ધણો આગ્રહ છે.”

દીવાન સાહેબ—“એથી મુસલમાનો ઉસ્કેરાશે.”

નવાખ સાહેબ—“ગમે તે ઉસ્કેરાય, મને તેની પરવા નથી. હું તો ચોક્કસ વિચાર ઉપર આવી ગયો છું અને તે કરે છુટકો.”

દીવાન સાહેબ તાજુખીમાં પડી જાય છે. નવાખ સાહેબ કહે છે—

“જુએને દીવાન સાહેબ ! ધણું માણસો પોતાની જવાન ઉમર લાયક કન્યાઓને તેમની મરજી વિરૂદ્ધ ધરડા ડોસાઓને પરણાવે છે અને તે બદલ વર પાસેથી નાણા લે છે. કોઈપણ જવાન કન્યા ધરડા ડોસાને પરણવા રાજી હોય નહીં અને તેથી એ ચોખ્ખી કન્યાઓ વેચવાની રીત છે, બલકે આ એક પ્રકારની મનુષ્યની કતલ છે. આવી કતલ મ્હારા રાજ્યની હદ અંદર અટકાવવા સખત કાયદો કરવા મ્હારો વિચાર છે. આ રાજ્યમાં કોઈપણ કુંવારી કન્યા, રાજ્યની પરવાનગી વિના, તેના કરતાં વીસ વરસ વધારેની ઉંમરના માણસની સાથે પરણાવી શકાય નહીં. હા જો રાજ કન્યાની મરજી જાણી તેવી પરવાનગી આપે તોજ તે લગ્ન થઈ શકે એ કાયદાનો મુખ્ય હેતુ છે. માટે ગોવધ અટકાવવાના કાયદાના ખરડાની સાથે આનો પણ એક ખરડો લાવજો.”

દીવાન સાહેબ—(સટપટાય છે) ખુદાવિંદ ! કન્યાવિક્રય એ મહા પાપ છે એમાં કાંઈ શક નથી, પણ એવા કાયદાથી પ્રજ્ઞાના

સંસાર વ્યવહારમાં દખલગીરી કીધી ગણાશે. એ રાજ્યનું કામ નથી, એ એક સિદ્ધાંતનો સવાલ થઇ પડશે અને લોકો તેથી ઉત્કંઠાશે.”

નવાબ સાહેબ—“તમારા એવા અભિપ્રાયથી મને તાબુબી થાય છે. મેં ભંગીયાઓને દફતરમાં દાખલ થવા દેવાનો હુકમ કર્યો તો તમે લોકોની લાગણી દુઃખાવાનો ભય દેખાડ્યો. કન્યાવિક્રય અટકાવવાનો કાયદો કરવાની મ્હારી ઇચ્છા થઇ ત્યારે તમે એને બીજાના સંસાર વ્યવહારમાં દખલગીરી કરવા જેવો ગણાવ્યો. ત્યારે શું હું પુછી શકું છું કે ગૌવધ પ્રતિબંધનો કાયદો મુસલમાનોના ધર્મ વ્યવહારમાં દખલગીરી કરવા સમાન નથી ?”

દીવાન સાહેબ ચુપ થઈ જાય છે. તેમને આનો કાંઈ જવાબ મુઝતો નથી પણ કહે છે—

“મુસલમાનો ગૌવધ રાજી ખુશીથી કરતા નથી એટલે તેઓ એ વિષે વાંધો લેશે નહીં.”

નવાબ સાહેબ—“હું રાજ્ય છું એટલે મુસલમાન નથી એમ નથી. બહુકે હું પહેલાં મુસલમાન છું અને પછી રાજા છું. મુસલમાનો કાંઈ ગૌવધ વિરુદ્ધ નથી તેઓ તો ગૌવધને પોતાનો ધર્મ સમજે છે; માત્ર હિંદુઓના માનની આતર ગૌવધ કરતા નથી પણ એનો અર્થ એવો નથી કે તેમને તેમના ધર્મથી જે લક મળ્યો છે અને જે તેઓ કાળાકાળથી ભોગવતા આવ્યા છે તેને તેઓ હંમેશાના માટે જતો કરે. માટે જો ભંગીયાઓને દફતરમાં દાખલ થવા દેવાનો કાયદો કન્યા વિક્રય અટકાવવાનો કાયદો, ભંગીયાઓને સામાન્ય કુવેથી પાણી ભરવા દેવાનો કાયદો કરી શકાતો ન હોય તો ગૌવધ અટકાવવાનો કાયદો પણ કરી શકાશે નહીં.”

દીવાન સાહેબ—“એ કેવળ આપ નામદારની મરજીનો સવાલ છે. આપની મરજી ન હોય તો પછી મ્હારે કાંઈ કહેવાપણું હોય નહીં.”

પ્રકરણ ૧૫ મું.

જલમસીંહની ચાલાકી.

દીવાન સાહેબ પાસેથી ઉઠી નવાબ સાહેબ સીધા ઝનાનખાનામાં આવ્યા. બપોરનું ખાણું તેઓ બેગમ સાહેબની સાથે લેતા હતા, આજે બેગમ સાહેબાએ પોતાના હાથે નવાબ સાહેબ માટે પકવાન પકાવ્યા હતા. આ પકવાનો નવાબ સાહેબને ઘણાં પસંદ આવ્યાં તેથી બોલ્યા:—

“બેગમ, તુમને બહી તકલીફ (તરફ) લી, ખાને (પકવાન) નિહાયતહી (ઘણાજ) લગ્ગીઝ (સ્વાદિષ્ટ) પકે હે.”

બેગમ સાહેબ—“ સરકાર ! મેરી મેહનત દીકાને લગી. આપ તારીફ ફરમાતે હેં ઉસકા શુક્રિયા અદા કરતી હું (આભાર માનું છું) મેં તો હમેશા હુજુરકી ખુશનુદી (પ્રસન્નતા) કી તાલિમ (ઇચ્છનાર) હું.”

નવાબ સાહેબ—“ જો તો કહો કલ તુમકો મિલનેકે લિયે કહાંસે મસ્તૂરાતેં (બાધયો) આધથી ? ”

બેગમ સાહેબા—“ જલમસીંહ લાઇકી દોનો ખીચીયાં તશરીફ લાઇથી, બેઅદબી મગ્યાફ ફરમાએ. હુજુરકા ગિલા (ઘોળા) કરતી થી.”

નવાબ સાહેબ—(તાજુખીથી) “ મેરા ગિલા ? કયો ? કિસ વાસ્તે ? ”

બેગમ સાહેબ—“ કહતીથી કે હુજુર જલમસીંહકો ઝખરદસ્તી તીસરી શાદી કરા દેતે હેં જલમસીંહ હુજુરકે હુકમકે સામને લાચાર હે. + + + ખીચારીયોંકી આંખોમેં આંસ આ ગએ. મુઝે બહોત રહેમ આયા, મૈને તસલ્લી [દીલાસો] દી, ઓર કહા કે મેં હુજુરકી ખિદમતમેં ઝરર સિફારિશ કરંગી, તુમ આજુરદા (દીલગીર) મત હો મેરી તસલ્લીસે ખીચારીયોંકા કુચ દારસ બંધી, ”

નવાબ સાહેબ—“ તાજુખીકી, ખાત હે ! મેં ઝખરદસ્તી

ਉਂਕੀ ਤੀਸਰੀ ਸਾਈ ਕਰਾ ਦੇਵਾ ਹੁੰ ਧੇਵ ਨਰਿ ਆਤ ਹੈ ! ਉਂਕੋ ਭਾਓ
ਅਵਲਾਫ ਨਹੀਂ ਛੁਧਿ ਖਸਿ ਵੀਧੇ ਵੋਛ ਯੁਫ਼ ਤੀਸਰੀ ਘੀਵੀ ਕਰਨਾ ਆਛਤੇ
ਹੈ ਮੈਨੇ ਤੋ ਸਿਖਿ (ਮਾਤ) ਆਰ੍ਧ ਫੇਨੇਕਾ ਵਯਫ਼ ਭਾਯਾ ਹੈ. ਆਰ ਵੋਛ
ਭੀ ਖਸਿ ਵੀਧੇ ਫੇ ਫਮਾਰੇ ਭਮੀਨਦਾਰ ਹੈਂ ਮੇਰੇ ਵਾਇਫੇ ਯੁਯੁਰ੍ਧਾਰ (ਪੁਯਯ
ਪਿਤਾਸ਼ਰੀ) ਫੇ ਫਮਨਸ਼ੀਨ (ਗਾਫੀਯਾ) ਰਹੇ ਹੈਂ. ਮੈਂ ਉਂਕੋ ਯੁਯ ਫੇਯਾਨਾਤਾ
ਹੁੰ ਤਾਫਮ (ਤੋਪਯੁ) ਖਸਿ ਸਯਯਸੇ ਮੈਂ ਉਂਕੀ ਰਿਯਾਯਤ (ਤਰ੍ਫ਼ਦਾਰੀ)
ਕਰਨਾ ਲਾਭਿਮ (ਭਰ੍ਰੀ) ਸਮਯਤਾ ਹੁੰ.”

ਯੋਗਮ ਸਾਢੇਯ—“ਵੋਛ ਫੇਨੋ ਯੁਫ਼ ਕਛੇਤੀਥੀਂ ਫੇ ਭਯ ਫਮਨੇ
ਉਂਕੋ ਐਸਾ ਖਰਿਫ਼ ਸੁਨਾ ਤਯ ਫਮਨੇ ਉਂਸੇ ਪੁਭਾ ਫੇ ਧੁਮਕੋ ਧੇਛ ਕਯਾ
ਸੁਯਾ ਹੈ ? ਯੁਫ਼ਕੋ ਮਨਯੁਰ ਛੋਤਾ ਤੋ ਧੁਮਕੇ ਯੋਟਾ ਫੇਤਾ. ਆਰ ਅਯ ਭੀ
ਮਨਯੁਰ ਛੋਗਾ ਤੋ ਫੇਗਾ, ਤੋ ਉਂਛੋਨੇ ਭਯਾਯ ਫਿਯਾ ਫੇ “ਮੈਂ ਐਸਾ
ਯੋਵਕੁਫ਼ ਨਹੀਂ ਫੇ ਖਲੀ ਆਤ ਭੀ ਨ ਸਮਯੁੰ, ਮੈਂ ਤੋ ਤੀਸਰੀ ਸਾਈ
ਕਰਨਾ ਯਿਫ਼ਕੁਫ਼ ਨਹੀਂ ਆਛਤਾ. ਲੇਕਿੰਨ ਕਯਾ ਕੁੰ ਨਵਾਯ ਸਾਢਯ ਭਯਰ੍ਫ-
ਰ੍ਰੀ ਮੇਰੀ ਤੀਸਰੀ ਸਾਈ ਕਰਾਏ ਹੈਂ ? ਮੈਂ ਨਵਾਯ ਸਾਢਯਕਾ ਭਯੀਰ੍ਫਦਾਰ
ਆਰ ਉਂਕੀ ਮਰ੍ਯੀ ਨ ਰਯੁੰ ਧੇਛ ਕੈਸੇ ਛੋ ਸਕਤਾ ਹੈ ? ਧੇਛ ਸੁਨਕਰ
ਯੀਯਾਰੀਯਾਂ ਯੁਪ ਛੋਗਫ਼ ਆਰ ਮੈਕਾ ਪਾਕਰ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਸਿਕਾਯਤ (ਫ਼ਰਿ-
ਯਾਫ) ਲੇਕਰ ਆਫ਼. ਫੁਯੁਰ ! ਫੇਨੋਂ ਯੀਯੀਯਾਂ ਯਛੋਤਛੀ ਲਾਯਕ ਹੈਂ. ਕਛੇਤੀਥੀਂ
ਫੇ ਅਯਰ ਫੁਯੁਰ ਫਮਾਰੇ ਆਰ ਉਂਕੇ ਛਾਯਪਰ (ਰਛੇਮ) ਫਯਾ ਲਾਕਰ ਤੀਸਰੀ
ਸਾਈ ਮੈਕੁਫ਼ (ਮੁਲਤਵੀ) ਕਰ੍ਫੇਂ ਤੋ ਫਮ ਨਿਛਾਯਤਛੀ ਮਮਨੁਨ (ਆਲਾਰੀ)
ਛੋਂਗੀ ਆਰ ਫੁਯੁਰਕੋ ਫੋਆਯ੍ਯ ਫੇਂਗੀ. ਯੁਫ਼ਕੋ ਮਨਯੁਰ ਛੋਗਾ ਤੋ ਭਰ੍ਰ
ਅਵਲਾਫ ਫੇਗਾ. ਯਾਕੀ ਉਂਕਾ ਖਸਿ ਉਮਰ੍ਯੇਂ ਤੀਸਰੀ ਸਾਈ ਕਰਨਾ ਅਯਭਾ
ਨ ਮਾਲੁਯ ਛੋਗਾ.

ਨਵਾਯ ਸਾਢੇਯ—“ਭਯਮਸ਼ੀਫ਼ ਯੁਫ਼ ਕਛੇਤੇ ਹੈਂ. ਮੈਨੇ ਨ
ਉਂਕੋ ਕਛਾ ਨ ਸੁਨਾ ਨ ਉਂਕੀ ਤੀਸਰੀ ਸਾਈ ਕਰਾਨੇਕੀ ਮੇਰੀ ਮਰ੍ਯੀ ਹੈ.
ਛਾਂ ਧੇਛ ਆਤ ਯੀਯਕੁਫ਼ ਸਯ ਹੈ ਫੇ ਵੋਛ ਯੁਫ਼ ਤੀਸਰੀ ਸਾਈ ਕਰਨਾ
ਆਛਤੇ ਹੈਂ. ਉਭ ਯੁਫ਼ੀ ਹੈ ਤਾਫਮ ਯਫੇ ਯੁਫ਼ਫਯਸ (ਰਸੀਯਾ) ਹੈਂ. ਯੋਗਮ !
ਧੁਮ ਯੀਯਾਰੀਯੋਂਕੋ ਮੇਰੀ ਤਰ੍ਫ਼ਸੇ ਯਕੀਨ (ਆਤਿ) ਫਿਯਾਨਾ ਫੇ ਮੈਂ ਕਭੀ
ਉਂਕੀ ਤੀਸਰੀ ਸਾਈਮੇਂ ਯੁਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰ.”

બેગમ સાહેબા—“ ખુદા આપકો ખુશ રખે, કહીં જ્યાદા શાદીયોસે આરામ મીલા હે ? ”

ખાંદી આવી કહે છે “ જલમસીંહ નીચે આવ્યા છે અને ખુદાવિંદ નવાખસાહેબને અને બેગમસાહેબાને તાજમ કહેવરાવે છે.”

નવાખ સાહેબ—“ અચ્છા હુવા વોહ આગચે. બેગમ ! તમાશા દેખો. તુમ બાઝુકે કમરે (ઝોરડો) મેં બૈઠકર મેરી ઝોર ઉન્કી બાતેં સુનો.”

નવાખસાહેબ જલમસીંહને ઉપર બોલાવે છે. બેગમસાહેબા ચિત્ર નાંખી બાબુના ઝોરડામાં બેસે છે નવાખસાહેબ કહે છે:—

“ હીક આવ્યા જલમસીંહ ! હું બોલાવવાનોજ હતો.”

જલમસીંહ—“ કાં કાંઈ હુકમ છે ગરીબ પરવર ? ”

નવાખ સાહેબ—“ ના, ના, એવું કાંઈ નથી, માત્ર મ્હારે પુછવું હતું કે તમે જે વારંવાર ત્રીજું ઘર કરવાનું કહો છો તે ખરું કહો છો કે મશકરી કરો છો ? ”

જલમસીંહ—“ મ્હારાં અમ્મા સાહેબ આંહી મ્હે ? ”

નવાખ સાહેબ—“ ના, ના, એ તો દેક અંદર છે.”

જલમસીંહ—“ તો હીક ખુદાવિંદ ! હ આપ મશકરી માનો તો મશકરી, પણ આપ મ્હારે દુઃખ તો જાણો છો.”

નવાખ સાહેબ—“ હા એ તો હું જાણું છું.”

જલમસીંહ—“ અવલાદની આશા તો સહુને હોય, અને હ ખાતર ઈ કરવા તૈયાર થયો છું. પણ હ જે આપનો હુકમ હોય તો, નહીં તો હ એ નહીં.”

નવાખ સાહેબ—“ તમારી ઈચ્છા હોય તો હું શા માટે નાં પાડું. કયાં મ્હારે ભોગવવું છે ? પણ જલમસીંહ તમારા ઘરમાં તો એ વિષે કાંઈ વાંધો નથીને ? કાંઈ એમ ન થાય કે તેઓ મને બદનામ કરે.”

જલમસીંહ—“ આપને બદનામ કરે ઈ બને ? ખરી વાત કહું ખુદાવિંદ ? મને તો ત્રીજા ઘરનો ખમાલે ન હતો. પણ મને હ

ખેડિએ સમજાવ્યો અને ખુશીથી રજા આપી ત્યારે હું તૈયાર થયો. બાળક રમાડવાનો હરખ મ્હારા કરતાં એમને વધારે છે. મને કહે કે પ્રભુ એમને આપનાર હોત તો ક્યારનો આપી ચુક્યો હોત પણ તમે તમારો ભવ શા માટે બગાડો છો ? હું તો નાજ કહેતો રહ્યાં, પણ રાત દિવસ કહી કહીને મને તૈયાર કરીધો. એમની મરજીથીજ મેં ઇલામી ભરી છે, નહીં તો હું કાંઈ મુરખ નથી કે કંકાસ કહ્યો વધારે ? હજુર ! ઇ ખેડિ ઘણાં સમજુ છે, પણ ખુદાવિંદ આજે સામે મોઢે આપને કેમ પુછવું પડ્યું ? ”

નવાખ સાહેબ—“ મને બેઠાં બેઠાં ખ્યાલ આવી ગયો કે તમે જે રાત દિવસ કહો છો તે મશકરી તો નથી ને ? ”

બલમસીંહ—“ ના સાહેબ, પણ આપની રજા વગર નહીં. ”

નવાખ સાહેબે થોડીવાર સુધી આમ તેમની આડી અવળી વાતો કરી તેમને રજા આપી અંદર આવી બોલ્યા:—

“ દેખા બેગમ ! લોગોને કેસી જુઠ પર કમર બાંધી હું ? કોઈ સચ્ચા બોલતાહી નહીં. કીસકે દિલકા હાલ તો માલુમહી નહીં હો સકતા. ઇસ જમાનેમેં કિસ પર એઅનખાર (વિશ્વાસ) કરના ? બતાઓ ઉન્કે ઘરવાલે સચ્ચં યા બલમસીંહ સચ્ચં ? ”

બેગમ સાહેબ—“ હજુર ખેતર જાનતે હૈં. ”

નવાખ સાહેબ—“ મેરા ખ્યાલ હૈં કે બલમસીંહ જુઠ બોલતે હૈં. વોહ જુઠે હુવે મગર ખુલહવસ હૈં કે મૈં નવાખ સાહેબજી મરજી ઉઠાતા હું ઓર મુઝે કહેતે હૈં કે બીવીયોકે સમજાનેસે અવલાદકે ખાતિર તીસરી શાદી કરને તૈયાર હુવા હું. વોહ એક તરફ અપની બીવીયોકે બતાતે હૈં ઓર દુસરી તરફ મુઝે બતાતે હૈં. દોનોકે બનાકે અપના કામ નિકાલના ચાહતે હૈં. અચ્છા, મૈંબી તો ઉનકે ઐસા બનાઉં કે ઝીન્દગી તક યાદ કરેં. બેગમ ! દેખા તુમ ઉનકા બીવીયોં કો કેલ દેના કે વોહ ઝરા ફિક ન કરેં. શાદીકી તૈયારીયાં દેખેં તખલી વોહ ન માનેં, મૈં ઉનકી શાદી કબી ન હોને ફુઆ. ઉનકે બનાનેકી એક તરફીય કરતા હું. ”

બેગમ સાહેબ—“બીચારોકા એસા ન બનાના કે ઉંકા ફરીતા હો જાય. મરહૂમકે દોસ્ત હૈં, હમકો ઉંકી ઇજ્જત કરની ચાહીયે.”

નવાબ સાહેબ—“ઇસ્કી ફિક મત કરો. ઉંકા મઝાકં (મરકરી) મેલફિઝ તકડી રહેગા. બાહર ન ફેલેગા.”

પછી નવાબ સાહેબ બહાર આવે છે. પોતાના એક અમીરને બોલાવીને જાત્રમસીંહને બનાવવાની અને તેમની બો ભુલવવાની એક બાતી રચે છે અને તદ્દન ખાનગી રાખવાની વરધી આપે છે.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

શરાબનું પીકું.

આજ રાતે નવાબ સાહેબને નગરચર્યા જેવા જવાનો વિચાર થયો. આજ સુધી તેઓ કોઈ દિવસ એકલા બહાર નીકળ્યા ન હતા. એટલે એ વિચારને અમલમાં મુકવાનું કાર્ય તેમને મુશ્કેલ લાગ્યું. તેમને ઓળખાઇ જવાનો ભય થયો, પણ તેમનો સંકલ્પ ટૂટ હોઈ ફરીને પેશ ધારણ કરી મેલફિઝના છુપા રસ્તાથી તેઓ બહાર નીકળ્યા. રાતના અગીયાર વાગ્યાનો અમલ હતો. શહેરની બહાર ચારે તરફ શાંતિ પ્રસરેલી હતી. આવી શાંતિનો નવાબ સાહેબને આ પહેલો અનુભવ હતો. નવાબ સાહેબને આમાં ઘણો આનંદ આવ્યો. નવાબ સાહેબ એકલા શહેર તરફ ચાલ્યા જતા હતા ઘણા આવનારા જનારા મળતા હતા, પણ કોઈ તેમની તરફ ધ્યાન ન કરતું. એક છોકરો ભેંસની પીંદ ઉપર એસી પાવો વગાડતો વગાડતો શહેર તરફ જતો હતો. નવાબ સાહેબને તેની આઝાદી અને આનંદ ઘણાં ગમ્યાં એટલે તેને પુછ્યું—

“અચ્ચા ! ધરમસાદા કડાં હૈ ? ”

છોકરો—“ગામતી પેલી તરફ છે. સાંછળાવા ક્યાં આંટો દઈ આવ્યા.”

નવાબ સાહેબ—“માગને ગએથે સો ચલે આતે હૈ. ”

છોકરો—“આણીમેર વળી ક્યાં વસ્તી છે ? ત્યાં તો નવાખસાહેબનો મહેલ છે.”

નવાખસાહેબ—“ હાં હાં મહેલપર હી માંગને ગયે થે.”

છોકરો—“ ત્યાં કોણ દીધે છે ? ત્યાં તો ઓલ્યા દર્યાન ધક્કા દીધે છે.”

નવાખસાહેબ—“ તુજે ક્યા ખબર ?”

છોકરો—“ ઓલી વીજળીની અત્યું ઝળકારા દીધે છે ઈ જોવા એક રાતે હું અંદર ભરાઈ ગયો હતો. મ્હારી સાથે એક ફકીર પણ માંગવા આવ્યો હતો. દરવાને અમને ભાળ્યા એટલે ધક્કા મારી મારીને અંદર કાઢ્યા. મેં તો નવાખસાહેબને ઘણી રાડો દીધી પણ ઉઠ્ઠા બે ચાર વધારે સિપાલીયું દોડ્યા આવ્યાં અને અમને મારીને હાંકી મુક્યા.”

આ લકીકત એક છોકરાના મોહથી સાંભળી નવાખ સાહેબ વિસ્મય પામ્યાં.

છોકરો—“ ઈ તો મોહટાઓને ત્યાં મોહડું અંધારું. ત્યાંતો ધક્કા દીધે છે. ખેરીયત ખેરીયાત કાંઈ હેતા નથી. મ્હારા મોહટા બાપા કહે છે કે મોહટા નવાખ સાહેબના વખતમાં તો ગરવારના દિવસે શહેરના ન્હાના છોકરાઓને શાકર અને એક એક પેસો હેતા આવે. છોકરાઓને જોવા પણ ગરવા હેતા નથી. હા નવાખસાહેબની વરસગાંઠ આવે છે ત્યારે છોકરાઓને શાકર દેવાય છે. પણ પેસો નહીં.”

નવાખ સાહેબને ઘણો રસ આવ્યો. તેમને લાગ્યું કે ન્હાના અચ્ચાઓને બોલાવી પેસા બહેંચવાની રીત ઘણી સારી હતી. એથી ન્હાનપણમાંથીજ અચ્ચાઓ પોતાના ધણિને ઓળખતા થાય છે. ન્હાનપણથીજ તેઓના કોમળ હૃદય ઉપર ધણિની સારી છાપ બેસે છે ન્હાનપણથીજ તેઓ પોતાના માલિકને ચાહતા થાય છે. તેઓએ પાછી એ રીત ચાલુ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. શહેર પાસે આવ્યું. છોકરો અંદરના પરામાં આવ્યો ગયો. નવાખસાહેબ શહેરમાં દાખલ થયા. શહેરમાં ઘણી દુકાનો અંધ થઈ ગઈ હતી અને ઘણી ખુસ્તી

હતી. તેમાં પાન ખીડીની દુકાનો ધમધાકાર ચાલતી હતી. ચાની હોટલો પણ ચિકાર હતી. રસ્તામાં શરાબનું પીકું આચું. શરાબ-ખાનાની બહાર સડક ઉપર ઘણું શરાબીયો એકઠા થયા હતા. શરાબ ઉડાવતા હતા અને ગાળમ ગાળા કરતા હતા. તેઓ સહુ હલકી જતનના લોકો હોવાતા હતા. એક બાઈ એક શરાબીને ગાળો ભાંડતી હતી અને લાકડી વતી મારતી હતી. શરાબી સામી ગાળો ભાંડતો હતો. બાઈ તેનો હાથ પકડી ખેંચતી હતી. શરાબી “લે મારી નાંખ-જન નથી આવતા” કહેતો હતો. બીજા શરાબીયો તે બાઈને વારતા હતા. બાઈ તેમને પણ ગાળો દેતી હતી અને કહેતી હતી. “કે મારો ધણિ છે, હું ગમે તેમ કરીશ, તમે મને કોણ કહેનાર ? મુઝાઓ તમે તો એને ખરાબ કીધો છે, શરાબીયો તેના ઉપર ઉશ્કરાયા હતા પણ બાઈ ઘણી જલ્દા હતી કોઈને પત કરતી ન હતી. નવા-બસાહેબ ત્યાં જઈ ઉભા. શરાબીયો તેમની તરફ વળ્યા “ભુઓ સાંધ ! આ ઓરત ગાળો દીયે છે અને પોતાના ધણિને મારે છે. એને કાંઈ કહેા નહીતર ઓરત જનપર અમારો હાથ ઉડી જશે” એક શરાબી નવાબસાહેબને જોઈ બોલ્યો. અલ્યા આતો આપણા મિતર ખુમારીશાહ, જન જન દોડ એમના માટે એક બે પેગ લઈ આવ. અરે ચાર તમે તો આટલા દલાડાથી ક્યાં હતા ? બીજા શરાબીયો પણ તેમને ધ્યાનથી જોઈ કહેવા મંડ્યા વાલ ખુમારીશાહ વાલ ! ફીક આવ્યા. આજે પગાર થયો છે ગંજવા ભરપૂર છે આજ તો સામટી કસર કાઢો ખુબ શરાબ પીયો. નવાબસાહેબ શરાબીયોના આ તોફાનથી ગભરાય છે. કોઈ ખુમારીશાહ નામનો ફકીર આંહી આવી શરાબ ઉડાવતો હશે એમ તેમને લાગ્યું. નવાબસાહેબે શરાબીયોની એ ધુન ચાલવા દીધી. એક શરાબી શરાબ લાવી ખુમારીશાહને આપે છે. ખુમારીશાહ યુક્તિથી ઢોળી દેવા ચાહે છે, એટલામાં પેલા શરાબીએ પેલી બાઈનું ગળું પકડી લીધું. બાઈએ ખૂંસો પાડી, બધા ત્યાં દોડી ગયા નવાબસાહેબે શરાબ ફેંકી દીધી અને પેલી બાઈને જઈને છોડાવી.

નવાબ સાહેબ—“તમે એને શા માટે મારો છો ?”

બાઈ—“જે કાંઈ કમાવીને લાવે છે તે શરાબમાં ખરચી નાખે છે. ન્હાના ન્હાના છોકરા ભુખે મરે છે. હું મજુરી કરીને લાવું છું તે પણ ચોરીને લઈ જાય છે. આજે મહારાં છોકરાં રાતાં રાતાં ભુખ્યાં મુઠ ગયાં, પણ એ મુવાને શરમ ન આવી. આ મુવા દારૂ-દીયા એને જેમ ચઢાવે છે તેમ ચઢે છે. મ્હાંડે તો કોઈ સાંભળતુંજ નથી. હુંતો છતાં ધણિયે રંગયા જેવી થઈ ગઈ છું. આંહીનાં નવાળાં પણ અમારા ઉપર શું ભુલમ થાય છે એ જાણે નથી. જ્યારથી આ દારૂનું પીકું આંહી ઘાત્યું છે ત્યારથી એવું સાવ પેકું છે કે તૌઆ તૌઆ થઈ ગઈ છે. મુઠ પોલિસ તો સાવ આંધળી છે. મેં એ ચાર વખત જમાદાર સાહેબને કહ્યું કે આ પીકું અહીંથી કઢાવો તો પ્રભુ તમારું લલું કરે. હું અને મ્હારો ધણિ કાંઈ સુખી થઈએ. નહીંતો અમે બધાં વગર મોતે મરી જઈશું. તો જમાદાર શું કહે છે કે તું અને ત્હારો ધણિ બન્ને જાડનમમાં જાઓ. મેં કહ્યું કે તમેજ જાડનમમાં જાઓને—હુંતો મ્હારા બચ્ચાં બાકાને લઈ મ્હારે પીચર ચાલી જઈશિ.” તે બાઈ આવેશમાં આવી રી પડે છે.

નવાળા સાહેબ—“તમે રો છો શા માટે? એને દિવસના વખતે સમજાવો અત્યારે એ નીશામાં છે.”

બાઈ—“દરરોજ સમજાવું છું પણ સાંજે આ મુવાઓ આવે છે એટલે ફેસલાવીને લઈ જાય છે.”

એક શરાબી—અલી હરામી! મુવા કોને કહે છે?”

બાઈને ગુસ્સો આવે છે એટલે તેના મોંઢમાં એક લાકડી જડી મારે છે. બીજા શરાબીઓ બાઈ ઉપર ટુટી પડે છે. નવાળા સાહેબ તે બાઈને બચાવે છે. તોફાન વધી જાય છે. પોલીસનો સીપાહી પહોંચી જાય છે. ચાખકા પર ચાખકા મારી શરાબીયોને વિખેરી નાંખે છે. બે ચાર ચાખકા નવાળા સાહેબને પણ પડે છે. પોલીસ નવાળા સાહેબને જોઈ કહે છે:—“બહો કાણ? ખુમારીશાહ બદમાશ! તું ત્હારી બદમાશી મુકતો નથી. જ્યાં જાય છે ત્યાં હુલ્લડ કરે છે! યાદ રાખ જે હાથકડી પહેરાવી કેદમાં પુરી ન દઉં તો મ્હાંડે નામ નહીં.”

નવાળ સાહેબને પોતાનો વેશ ખુમારીશાહ જેવો હોવાનો અચ્ચો થાય છે. સિપાહીની ધમટીથી તેમના હોશ ઉડી જાય છે. તેઓ તેને કાંઈ જવાળ આપતા નથી. માત્ર તેની સામે ટગર ટગર જોયા કરે છે. સીપાહી બડબડતો શરાબ વેચનારની પાસે જઈ કહે છે:-

“તમે શું તોફાન કરાવો છો? જુવો ખુમારીશાહે કેવી ભયંકર મારામારી કીધી છે? તમે શરાબીયોને બીલકુલ કાબુમાં રાખતા નથી. મહારે હવે તમારો રીપોર્ટ કરવો પડશે.”

હલાલે કહ્યું—“ મહારા પીઠામાં મારામારી નથી થઈ. બહાર જઈને લઢે તેનો જવાળદાર હું હોઉં જમાદાર સાહેબ? (પેટીમાંથી રૂપીયા પાંચની નોટ કાઢી તેને આપી) તમારી તો મહેરબાની જોઈએ તમારી અમારા ઉપર નજર છે તો તો રળી ખાઈએ છીએ ત્યો આ પાન સોપારી લઈ જાઓ.”

નવાળ સાહેબને ઘણીજ તાજુબી થાય છે. સીપાહી પાંચ રૂપીયાનું નિવેદ્ય મળ્યાથી નરમ પડે છે અને કહે છે:-

“જુઓને શેઠજી, આજકાલ અમલદારોની દેખરેખ વધી ગઈ છે. એટલા માટે લગાર ચેતવું પડે છે. તોફાન તમારે ત્યાં થાય અને આફત અમારા ઉપર આવે એવું ન બનવું જોઈએ. લગાર ધ્યાન રાખીને કામ થાય તો સાફ.”

નવાળ સાહેબ લાગ જોઈ ત્યાંથી સરકી જાય છે, પાછા ઘેર જવાનો વિચાર કરે છે, પણ પેલો સિપાહી તેમને મુકતો નથી. તરત પાછળ આવી “ખુમારીશાહ! નાસી ક્યાં જાય છે?”

નવાળ સાહેબ—“ હું ક્યાં નાસી જઈ છું? હું તો મહારા રસ્તે ચાલ્યો જઈ છું?”

સિપાહી—“ પેટી ખાઈના ઉપર હુમલો કર્યો અને ઉપરથી મહારા રસ્તે ચાલ્યો જઈ છું? હું તને ઓળખું છું બદમાશ.”

નવાળ સાહેબ—(લગાર કડક થઈ) “તું દરેક વખતે ખુમારીશાહ, ખુમારીશાહ, કહે છે, પણ જરા આંખો ઉઘાડી

નેતો ખરા કે હું ખુમારીશાહ ક્યાં છું ? પેલા તો શરાબી હતા પણ તે તો શરાબ નથી પીધો ને ?”

સિપાહી—(ધ્યાનથી નેઘને) “ત્યારે તું કોણ છે ?”

નવાબ સાહેબ—“એનું ત્હારે શું કામ છે ?”

સિપાહી—“કામ કેમ નહીં ? શરાબખાનામાં આવ્યો હતો એટલે કામ નહીં ? શરાબખાનામાં કોણ આવે છે એ સહુના અમારે નામ નોંધી લેવા પડે છે. માટે આવ ચોકી પર અને ત્હારું નામ દાખ નોંધાવ.”

નવાબ સાહેબ ઘણા સટપટાય છે. સિપાહીની પાસે આજીજી કરે છે—“હું શરાબખાને નથી ગયો. હું તો સ્ટેજ તકરાર નેવા ઉભો રહ્યો એમાં ફસાઈ ગયો. આખરફાર માણસ છું માટે જવા દે તો સારું.”

સિપાહી લગાર કડકાઈથી કહે છે—

“આખરફાર ન જોયો હોય તો ? લાંબી દાઢીને શા સારૂ લગવે છે ? શરાબખાનામાં આવી શરાબ પીતાં શરમ ન આવી અને ચોકીમાં આવી નામ લખાવતાં શરમ આવે છે ?”

નવાબ સાહેબ એક રૂપિયો કાઢી પોલીસને આપવા જાય છે.

સિપાહી—“ત્હારો એક રૂપિયો લઈને પંદર રૂપિયાની નોકરી ખાઉં. એક રૂપિયો આપતાં જરા વિચાર તો કર.”

નવાબ સાહેબ ખીલ્લે રૂપિયો કાઢી આપે છે. સિપાહી તે લઈ લે છે. સામેથી જુલ્લા ફોજદાર ઘોડા ઉપર રાતમાં આવે છે. આ બે જણને નેઘ પડકારે છે. સિપાહી કહે છે.

“હું પહેરદાર છું સાહેબ.”

ફોજદાર—“આ ખીલું કોણ છે ?”

સિપાહી—“ફકીર છે. રસ્તો પુછે છે એટલે બતાવું છું.”

ફોજદાર—“શહેરથી અગ્નિયો છે ? ક્યાં જનાર છે ? શા સારૂ આવ્યો છે ? અને શા સારૂ જનાર છે ?”

સિપાહી—“ સાહેબ, ફકીર એટલે માંગી ખાવા આવે.”

ફોજદાર—“ નહીં નવા માણસનો પુરતો ખ્યાલ રાખો. તેને ચોક્કી ઉપર લઈ જાઓ હું ત્યાં આવું છું. આજકાલ ફકીરના વેશમાં ઘણા લામટા લમે છે.”

બદમાશ—લામટા વિગેરે શબ્દોથી નવાખ સાહેબનું ઉપરા ઉપર અપમાન થાય છે પણ તેઓ સર્વ સહી લે છે ફોજદારને કહે છે:—

“ થાકેલો છું, ચોક્કી ઉપર લઈ જઈને શું કરશો ? ધર્મશાળામાં રાત રહી ચાલ્યો જનાર છું.”

ફોજદાર—“ ગરબડ નહીં, મુંઝે મોઢે ચાલ્યો આવ અમે શું શું જાણીએ કે તું સાહુકાર છે કે ચોર છે ? (સિપાહીને) જા, એને ચોક્કી ઉપર લઈ જા.”

નવાખ સાહેબને હવે પાસવર્ડ આપવાની જરૂર દેખાય છે. તરત “હુશિયાર શબ્દ ફોજદારને સંભળાવે છે. ફોજદાર અને સિપાહી શબ્દે પુછ્યા વિના ત્યાંથી ચાલતા થાય છે. નવાખ સાહેબ ત્યાંથી ગુપ્તગુપ્ત મહેલમાં પાછા આવતા રહે છે. ફોજદાર સિપાહીને પુછે છે:—

“ અલ્યા તે કોણ હતા તેં ઓળખ્યા ? ”

સિપાહી—“ ના સાહેબ ! મ્હારા તો પાસવર્ડ સાંભળી છક્કાજ છુટી ગયા છે.”

ફોજદાર—“ કેમ ? શા સાર ? ”

સિપાહી—“ આપ તો મુરખી છો. આપથી નહીં છુપાવું.”

ફોજદાર—“ એવું શું થયું છે ? પણ એ હતું કોણ ફ ? ”

સિપાહી—“ ગજબ થયો છે. સવાર થતાં મ્હારાતો બારજ વાગવાના છે. હું સમજું છું કે તેઓ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ ખુદ હતા. આજે તેમણે પાસવર્ડ વહેંચ્યા છે.”

ફોજદાર—“ મને પણ એમજ લાગે છે. ગમે તે હોય પણ હવે કોઈ મોહટો અમલદાર તેં જોયું નહીં તેની વાતમાં ખસારાટ ન હતો. અવાજ પણ ન ઓળખી શકાયો. આપણને એવો વહેમજ

ન હતો. જો એવો જીમ હોત તો ઝાળખવાના પ્રયત્ન કરત. બધું ચટપટ થઈ ગયું પણ હા, તેં ગળ્યું શું કર્યો એ કહે.”

સિપાહી—“પેલા કલાલ પાસેથી એમના દેખતાં રૂપીયા પાંચની નોટ લીધી અને એમની ખુદની પાસેથી રૂપીયા એ લીધા. સાહેબ ! બચડવાળ માણસ છું માંડમાંડ નોકરીએ ચડ્યો હતો, હવેથી એવી ભુલ નહીં કરું. આપ કોઈ રીતે બચાવો. જો સાહેબ હશે તો ઓફીસમાં આવતાંજ ખોજાવશે અને શિક્ષા સાથે ડીસમીસ કરશે. હું આપને શરણે છું. આપ કાંઈ બચાવવાનો ઉપાય બતાવો તો જીંદગી સુધી આપનો ગુલામ રહું, મોરીભુલ થઈ પણ હવેથી જો તેવું કરું તો મને ગોહત્યાનું પાપ એસે.”

ફોજદાર સાહેબના મોઢે ચઢેલો સિપાહી હતો એટલે તેમણે તેની વાત સાંભળી કહ્યું—

“હેવા ઉપર ચઢો છો ત્યારે જરાએ આડું અવળું જોતા નથી. ખસ હજમ કરવાનીજ વાત રાખો છો ! જ્યારે ફંસાઓ છો ત્યારે બચાવો બચાવો કહેતા આવો છો ? હવે અમારે બચાવવું તે કેમ ?”

સિપાહી—“મ્હારી નોકરીથી આપ વાકફ છો. કોઈ વખત નોકરીમાં મને દાગ લાગ્યો નથી. ટુંકો પગાર અને બચડવાલ માણસ એટલે જીવ લલચાઈ જાય છે. પણ આપ હાથ નહીં રાખો તો કાણુ રાખશે ?”

ફોજદાર—“એ બધું ખરું. પણ સુપ્રીટેન્ડન્ટ સાહેબની પાસે મ્હાફં કયું ચાલવાનું નથી. તેમની સામે તો હું લાચાર છું. પાપનો ધડો ભરાય તો આખર ફૂટે.”

સિપાહી—“મ્હારા આજે શા ભોગ લાગ્યા હતા કે શરાબ ખાતે ગયો !”

ફોજદાર—જાલય ભૂરી ખસા છે. એ તને ખેંચીને લઈ ગઈ. માળા જ્યારે હેવાયા થાઓ છો ત્યારે કાંઈએ વિચાર કરો છો ? ++ +++++ હાં જો હ્દારાથી ખની શકે તો તને એક રસ્તો બતાવું. આપણા નવાખ સાહેબ ઘણી ઉદાર પ્રકૃતિના છે, ઘણાં ક્ષમાવાન

છે. કસુર કરનારો જો તેમની સામે કસુર કબુલ કરી લે-માફી માંગે અને પછી કદી ન કરવાની ખાત્રિ આપે તો તેઓ કસુર માફ કરે છે. પણ જો પછી એનો કસુર જાણવામાં આવે તો શિક્ષાએ તેવીજ સખત કરે છે. માટે તું ત્હારા બાલ બચ્ચા લઈ તેમની હજુરમાં જ, હુંક પગારનું અને હવે પછી કદી એવું નહીં કરવાનું કબુલવી માફી માંગ, કદાચ એ ત્હારી સીધારશ કરશે. નહીં તો તું મરેલો તો છે જ. હું તો સમજું છું કે ત્હારા માટે ઘેરથી ઓડર લખાને જ સાહેબ ઓફીસમાં આવશે. મ્હારા ઉપર પ્રભુતી એટલી દયા કે મેં વધુ તડપચ કરી નહીં. નહીં તો હું પણ કાંઈ વાંકમાં આવી જત. હવેથી લગભગ ધ્યાન રાખો અમલદારો રોનમાં છુપા વેષ નીકળવા મંડ્યા છે. માટે કાંઈ ભટકાઈ ન જાયો એનો ખ્યાલ રહે તો સારું.”

સિપાહી કોઈ દિવસ નવાખ સાહેબની હજુરમાં ગયો ન હતો. તે હજુરમાં પહોંચી શકે એવું તેનું ગળું નહોતું. તોપણ તેને ગળે આ વાત ઉતરી તેથી ડેસ પાંદરી બાલ બચ્ચાઓને સાથે લઈ મહેલે આવ્યો.

નવાખ સાહેબ સવારે જોઈ જા ઓફીસમાં આવી ચુક્યા હતા, હજુરીયાએ ખખર આપ્યા. રાતની લકીકત મનમાં તાજી હોવાથી નવાખ સાહેબ ચમક્યા. સિપાહીને હજુરમાં બોલાવ્યો. જોયું તો રાત વાળોજ સિપાહી હતો. તેમને શંકા પડી કે મને બોળખી ગયો લાગે છે. સિપાહીએ અંદર આવતાંજ હજુરનો જોડો મોંઢમાં લઈ લીધો. હજુરને ખાત્રિ થઈ કે રાતવાળી લકીકત માટેજ આવ્યો છે અને ચોક્કસ મને બોળખી ગયો છે.

સિપાહી—“ગરીબ પરવરા આ મ્હારા ન્હાના ન્હાના બચ્ચાઓ સામું જોઈ મને માફ કરો. હું કસુરવાન છું. પણ જીવત-દાન લેવા આવ્યો છું. આપ અનન્યાતા છો. મારો યા ઉગારો.”

નવાખ સાહેબ—“શું કસુર અને શું વાત છે એતો કહો ?”

સિપાહી સર્વ હકીકત કહી સંજ્ઞાપ્ત છે. રાતવાળો વેશ ધારી ફકીર સુમી-ડેન્ડ-હતો એવી સિપાહીની તથા ફોજદારની સમજ મએલી હોઈ તેમને સતોષ થયો કારણ કે પોતે એવી રીતે નમરવચ્ચાં જોવા નીકળે છે એ હકીકત હાલ જાહેર થાય એ પસંદ કરતા ન જતા. નવાખ સાહેબે ગુસ્સામાં આવી સિપાહીને કહ્યું—

“એમાં હું શું કઈ? ધોરણસર જે મનુ હશે તે કરશે! હાંચ જેવી બદી કરો અને પછી માફી માંગવા આવો. તે મુનાસખ નથી. તમારા ઉપરીએ તમને સખત સજા કરવી જોઈએ. હું તેમાં દરમીયાનગીરી કરી શકતો નથી તમે લોકો આવી રીતે રૈયતને હુટો છો એ જાણી મને સખત દીવગીરી થાય છે. તમને સખત સજા થવી જોઈએ.”

સિપાહી—“મહારી નોકરી જુની છે મને કોઈ દામ લાગ્યો નથી, ખચ્ચાઓ નહાના છે. સરકારની રહેમની માગણી કઈ છું. અને મારા ખચ્ચાઓ પર રહમ ખાશે તો ખુદ આપ ઉપર રહમ ખાશે. હુંકો પમાર એટલે એવા ગુન્હા અમારાથી થઈ ગય છે. પણ હવેથી એવો ગુન્હો કઈ તો મને યોહત્યાનું પાપ.”

નવાખ સાહેબ—“હવે પછી એવું નહીં કરે?”

સિપાહી—“હવે કઈ તો જો હત્યાનું પાપ.”

નવાખ સાહેબ—“વાર એક બીજી શરત કબૂલ કર. તમારા ખાતામાં કોઈ પણ માણસ એવું કામ કરે તો મને તેના ખખર આપવા. પણ જો સાચા ખખર આપવા. એવા સાચા ખખર આપવાની ગિતાજીની પ્રતિજ્ઞા લે.”

સિપાહી—“હું ગિતાજીના સોગન્દ લઈ કહું છું કે જો કોઈની હાંચ સેવાની હકીકત મહારા જાણવામાં આવશે તો મને સાચી હકીકત હજુઆ રજુ કરીશ.”

નવાખ સાહેબ—“જા, તારા સાહેબને હું તારી સીકા-રીશ કરી દઉં છું. પણ આ હકીકત હું કોઈને કહીશ નહીં. હું મહારી પાસે આવ્યો હતો એ પણ કોઈને જણાવીશ નહીં.”

સિપાહી—“પ્રભુ આપનું રાજ્ય અમર રાખો.”

પછી તે ખૂશ થતો થતો ત્યાંથી ચાલ્યો જવ્ય છે.

રાતની હકીકતમાં નવાબ સાહેબને ઘણો રસ આવ્યો હોય છે. ન જોઈ હોય ન જાણ્યું હોય તેવી રસુજ પડેલી હોય છે. શરાબની બી તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચાય છે. શરાબની બીથી કેટલાં બધાં કુટુંબો ઉપર સંકટ આવતા હશે એ વિચારથી તેઓને ખેદ થાય છે. ઇસ્લામે શરાબ પીનારને, શરાબ વેચનારને, શરાબનો હિસાબ રાખનારને, તેનું નામું લખવારને, તેના ધંધામાં મદદ કરનારને ગુન્હેગાર ઠરાવેલ છે તેનું ખરું રહસ્ય હવે તેમને સમજાય છે. મહારા રાજ્યમાં શરાબનો ધંધો ધમધોકાર ચાલવા દેવાથી શું હું ગુન્હેગાર થાઉં છું ત્યારે મહારે શા માટે એ ધંધો બંધ ન કરાવેલો એવો પ્રશ્ન ઉગી આવે છે. તરતજ ટેલીફોન કરી દીવાન સાહેબને બોલાવે છે. દીવાન સાહેબ આવે છે એટલે નવાબ સાહેબ કહે છે:—

“આજે મેં તમને એક અગત્યના કામ સાર બોલાવ્યા છે. આજે મહારે ધ્યાન શરાબની બી દૂર કરવા તરફ દોરાયું છે. અમારા ધર્મે શરાબને હરામ ઠરાવ્યું છે. તમારાં ધર્મમાં પણ એની મનાઇ હશે, ત્યારે આપણે એ બીને શા માટે દૂર કરવી. નહીં એવો મને વિચાર થાય છે. લોકોની પણ એજ માગણી છે.”

નવાબ સાહેબ—“શરાબ એ લયંકર બી છે. એનો કોઈથીએ ઈન્કાર થાય નહી પણ એ દૂર કરવાથી ઉપજમાં ઘણું નુકસાન થાય એવું છે. એના ઈન્કારના આપણને લગભગ વાર્ષિક સાઠ હજાર રૂપિયા આવે છે. જો એ બંધ કરવામાં આવે તો બજારમાં એટલા રૂપિયાની ખોટ આપણે કેવી રીતે પૂરી પાડી શકીએ ? બજારની એ મુશ્કેલી સમજ્યા વગર લોકો તેને બંધ કરાવવા ખૂબો મારે છે. મ્યુનીસીપાલિટીનું ખરચ પણ રાજ્યમાં માથે પડે છે. કેળવણી ખાતાનું ખરચ પણ વધી ગયું છે. કાચું કે આપે આખા રાજ્યમાં મફત કેળવણી ફાળી છે, નવા નવા કર વેરા નાંખવાના સંબંધમાં આપણું રાજ્ય ઘણું પછાત છે જો તેટલી રકમ પુરતાં

કર વેરા વધારવામાં આવે તો આપણે એ ખાતરે પહોંચી સમજીએ.”

નવાખ સાહેબ—“ શરાબની બદીને અમારા ધર્મ શયતાનની બદી મામે છે. માત્ર આમદાનીની ખાતર સયતાનની બદીને યાદવા દેવી એ આપણી માણસાઈને શરમાવનારું છે. મને બજેકની આંટી ધુંટીની સમજ પડે નહીં. હું તો આપણે ત્યાંથી એ બદી દૂર થાય એટલું સમજું. જો આમદાનીનો સંવાદ વચમાં જાવવામાં આવે તો બધા બદી કરનારા એજ દલીલ કરે. આમદાનીની ખાતર ચૌરીયો થાય છે, ભુગાર રમાય છે, કન્યા વિક્રય થાય છે, વ્યભિચારનો ધધો ચાલે છે અને ખૂનો થાય છે. શરાબની બદીને અમારા ધર્મે “હિમ્મત ખખાએસ” સર્વ બદીઓની માતા મણેવ છે. મેં મણાવી એ સર્વ બદીયો શરાબની બદીથી નીપજે છે. માટે આરી તીજેરીમાં શરાબની આમદાની આવવી જોઈએ નહીં એથી બીજું હું કંઈ સમજતો નથી.”

દીવાન સાહેબ—“એ સત્ય છે, પણ આપણે એ ખોટ કવી રીતે પુરી કરવી એનો વિચાર તો કરવોજ જોઈશો?”

નવાખ સાહેબ—“બ્યારે ખરાબ વર્ષ આવે છે ત્યારે આપણે શું કરીએ છીએ?”

દીવાન સાહેબ—“આપણે અનામત રકમમાંથી ઉપાડી ખર્ચ ચલાવીએ છીએ.”

નવાખ સાહેબ—“એટલી ખોટ છે તો સાદા હબ્બરનો ખોટ વધારે પણ એ બદી દૂર થવી જોઈએ. બ્યારે સાદું વર્ષ હોય છે ત્યારે કંઈ ખમત થાય છે. કે નહીં?”

દીવાન સાહેબ—“ત્યારે બે ત્રણ શાખની ખમત થાય છે.”

નવાખ સાહેબ—“તે કંઈ દરેક વર્ષ ખરાબ આવતું નથી. આપણે એ આમદાની ન લઈએ તો બીજું ખર્ચ એટલું ક્યાં વિના આપણે આપણું ખર્ચ ચલાવી શકીએ છીએ. હસાબ આમદાની બંધ કરવાથી ખુદા આપણને ખરકા આપશે. આરે કિંમતે તેમ જસાદી એ બદીને દૂર કરે.”

દીવાન સાહેબ—“પણ હજુ, હાલના હબ્બરદારના ધનિરાની

મુક્ત પુરી થાય ત્યાં મુખી તો આપણે ચોલવું પડશે. નવા ઇન્જિન વખતે જોઈ લેવાશે.”

નવાળ સાહેબ—“આ ધર્મનો સવાલ છે. હું તેને એક દિવસ પણ વધારે લગાવવા ચાહતો નથી.”

દીવાન સાહેબ—“પણ એમાં ઇન્જિનદારનો શો વાંક? એ સા માટે એટલી મુક્તિનું નુકસાન ખર્ચે?”

નવાળ સાહેબ—“હજુ ઇન્જિનની કેટલી મુક્ત બાકી છે?”

દીવાન સાહેબ—“લાએજ બે માસ બાકી હશે.”

નવાળ સાહેબ—“ત્યારે એ બે માસની ખોટના વરાડના પૈસા તેને પાછા આપી પીઠાં બંધ કરાવો.”

દીવાન સાહેબ—“તીજેરીમાં હાલ નાણાની બીડ છે.”

નવાળ સાહેબ—“અનામત રકમમાંથી ઉપાડો.”

દીવાન સાહેબ—“જે લોકો શરાબી છે તેમને એકાએક શરાબ બંધ થઈ જવાથી કંઈ ખીમારી થઈ જવાનો સંભવ રહે છે એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.”

નવાળ સાહેબ—“આપણા મેડીક્લ ખાતાને એ કામ સોંપો. તે ખાતું શહેરના સર્વ શરાબીઓનું લીસ્ટ તૈયાર કરી તેમને પોતાની સારવાર નીચે રાખી તેના પ્રત્યાધાતથી તેમને બચાવે.”

દીવાન સાહેબ—“એ પણ ખરચનું કામ છે.”

નવાળ સાહેબ—“શરાબની બદી મેં ચાલવા દીધી તેથી એ બીચારાઓને નુકસાન થએલું છે. એ મ્હારો દોષ થયો છે એટલે તેના પ્રાયશ્ચિત તરીકે એ વિષેનું સર્વ ખરચ પણ મ્હારેજ ‘આપવું’ જોઈયે. જે તમે તીજેરીમાંથી ન આપી શકતા હો તો એ ખરચ હું મ્હારા ‘જેબે ખાસ’ માંથી આપીશ.”

દીવાન સાહેબ—“જેવી હજુરની ઇચ્છા, હું એ વિષે હાલને હાલ બદોબસ્ત કંઈ છું.”

પછી ત્યાંથી દીવાન સાહેબ રૂખસત થાય છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

મારવાડી અને મીયાં.

સાંજના ચાર વાગ્યાનો વખત છે. ધીરધાર્મી સંધ્યા કરનાર મારવાડી શેઠ પોતાની બજારની ડુકાનના ગાદી તકીલા ઉપર હાથ પગ લગાવેલા ચેનથી પડ્યો છે. સાંજના બજારની બહાર અને છલપલ નિરાંતે જોઈ રહ્યો છે. એકાએક તેની નજર કોઈ ઉપર પડે છે. એટલે ગાભરો થઈ એકો ચાલે છે, ઇસ્કાતરો ખોલી, ચોપડો કાઢી ચરમા ચઢાવી બહાર મહા કાર્યમાં પડ્યો હોય તેમ પાના ફેરવવા મંડી પડે છે. એક એવું ઉભરતો મીયાં ધ્યાન એવનાં કહે છે:-

“ શેઠ સલામ.”

પહેલીવાર મારવાડી તેની સામે જોતો નથી, મીયાં બીજવાર સલામ કરે છે ત્યારે મારવાડી “સલામ મીયાંસાંજ” કહી વળી પાછું ચોપડામાં ધ્યાન પરત્વે છે.

મીયાં થોડીવાર થોભે છે. પણ મારવાડી ચોપડામાંથી નજર ફેરવતોજ નથી એટલે મીયાં કહે છે.

“શેઠ બરા આત તો મુન લો.” મારવાડી હંડા છગરથી જવાબ આપે છે.

“અભી કામમેં છું. કોઈ દુસરી વખત આવજો. કરચુદ હોવે ત્યારે આવજો.”

મીયાં આ જવાબ સાંભળી હિરેરાય છે. કારણ કે એ ત્યારે તેની પાસે જતો ત્યારે એજ પ્રમાણે કહેતો તેથી કહે છે.

“કિત્ને ધિકકે ખાઉં ? અગર ન દેના હો તો ઇન્કાર કર દો.”

મારવાડી—“ત્યારે મેં બી કિત્ને વખત જવાબ દઉં ? મેંબી બહોત વખત જવાબ દે ચૂકા હું, તમ સમજો નહીં ઇન્કાર મેં કયા કરું ?”

મીયાં આકળો ચાઈ પુછે છે.

“તુમને બહોત વખત કયા જવાબ દીયા હમરે.”

મારવાડી—“અબી ફરસદ નહીં.”

મીયાં—“તુમ મેરા મે વહાંતકે ફરસદ ન પાઓગે વાસ્તે કયા મેરે ધિકકે ખાતે જાના ?”

મારવાડી—“તુમકો મેં કહેતા નથી કે ધક્કા મત ખાઓ..

મીયાં—“તો કયા ફિર છુટકે રૂપે નહીં દેને વાલા ?”

મારવાડી—“મે કાંઈ ના પાડતા છું ? મેં તો કહેતા છું કે તમ ધિકકે મત ખાઓ ઓર મત ખાઓ ઓર મત ખાઓ.”

મીયાં—“મંચ આતા હું તો તુમ રૂપે નહીં દેતે, ફિર ધિકકે ખિલાનેસે કયા કાયદા ?”

મારવાડી—“રૂપે છુપે મુક્તકે નથી કે માલજભેં ?”

મીયાં—“અમે કયા બોલા ?”

મારવાડી—“કયા બોલા ? કુછ માંગતા છે ? રૂપે કાહેંકે ને ખાત કાહેંકી ? મીયાં કામચી તો નથી ખસી ગઈને ?”

મીયાં એકદમ ગુસ્સામાં આવી જાય છે અને કહે છે.

“થુ હય તેરે બુંહપર”,.....“આખર મારવાડીકી જાત-પર ગયાને ?”.....“બીચારી ગરીબ ઓસ્તકે રૂપોં કે ખાતિર આતાહું નહીં તો મેં તેરે પર થુકું તક નહીં.”

મારવાડી—“મોહું સંભાલીને બોલો. ‘મીયાશાખ,’ મીયા-શાખ’ કહેતા છું તો મીયાશાખ જાણો દેતા છે ! જાઓ મેરી કુકા-નપરમે નિકલ જાઓ.”

મીયાં—“છુટકે રૂપે ધરદે, તો ચલા જાઉં.”

મારવાડી—“રૂપે કાહેંકે ?”

મીયાં—“આખર મારવાડીકી જાત પર ગયા. એકતો ખયાલ ચકાસર દેહસોકે પાંચસો લીયે ઓર ઉપરસે ચુંદ કહેતા હય ?”

મારવાડી—“મીયાંશાખ ! કહું છું કે વધુ મત બોલો. કાંઈ મક્ત લીધાં છે ? માગતા હતા તો લીધા છે. કાંઈ સપાડા કીયા છે ?”

મીયાં—“તું કાંઈ સાહુકાર નહીં. ખડા નીચ આદમી હય. સાબુન દેર ફિર જાતા હય ?”

મારવાડી—“તમારે મેરી સાથે લડના છે.” મીયાં મલોજ ઉરકરાઈ કહે છે.

“અમે લડના કીરંકા હય ? ઉધી ખાત કયું કરતા હમ ?”

મારવાડી—(જુઓ મારી) “ના, ના, આવ લડ, અમ બધું હુંટી જા,” ઉપર પ્રમાણે બોલતો બોલતો તે ઉભો થઈ જાય છે, ચોપડો ફેંકી દે છે, રૂપીયા રાડાનું પરચુરણ પડ્યું હતું તે મીયાંના મોંહ ઉપર ઈર્ષ્ય મારે છે. મીયાં ગભરાઈ જાય છે. પરચુરણ વાગવાથી દુકાન ઉપર અહીં મારવાડીને ખાત્રી પડે છે. ચોર ! ચોર ! હુંટી લીધો, મારી નાખ્યોની મારવાડી ચીસો પાડે છે. આસપાસના લોકો બેગા થઈ જાય છે. એક સિપાહી ત્યાં પહોંચી જાય છે. તેને જોઈ મારવાડી ઉતાવળો કહે છે. “જુઓ આ મીયાં ઘોળે દહાડે હુંટ પાડે છે.” આથી મીયાં ધણે ભડકી ઉઠે છે. સિપાહીની રૂબરૂ તેને ઉપરા ઉપર મુક્કા દઈ મારે છે. હરામઝાદે જુંટ બોલતા હૈ ? બનવા પન દિખાતા હૈ ? સિપાહી મહા મુશ્કેલીથી મીયાંને ત્યાંથી ખસેડે છે. બજારના બીજા બહેપારીઓ “આ તો ગજબ છે. આવું અધિર તો ક્યાંય ન જોયું, બીચારને ઘોળે દહાડે હુંટી અને ઉપરથી ઉઘટો માર મારે ? એને તો ઠેક પહોંચાડવો જોઈએ”ના અવાજો કરે છે. મીયાં પોતાની હકીકત સમજાવવાના પ્રયત્ન કરે છે પણ ઉરકરાએલા લોકો તેનું કાંઈ સાંભળતા નથી. સામે પોલીસ ચોકી હતી. સિપાહી તે જાનને ચોકીએ લઈ જાય છે. લોકોનું ટોળું પાછળ પાછળ જાય છે. ઇન્સપેક્ટર ચોકીએ આવેલા હોઈ ટોળું આવતું જોઈ ગભરાય છે. આવતી જતી ગાડીયો અટકી પડે છે. એટલે એક સિપાહીને મોકલી ટોળું વિખેરી નાખવાના પ્રયત્ન કરે છે. ટોળું વિખેરાતું નથી એટલે સિપાહી આખો ઉગામે છે ટોળામાંનો એક કહે છે આખો શાનો ઉગામે છે ? તારા આપનું રાજ છે ? સિપાહી આખો વડે તેને ત્યાંજ ખુટી નાખે છે. તરતજ આખું ટોળું વિખરાઈ જાય છે. મારવાડી જુલમ ! જુલમ ! અધિર અધિરના પુકાર કરે છે. ઇન્સપેક્ટર તેને શીત થઈ વાત

કરવાની લક્ષ્યમણ કરે છે. ઇન્સપેક્ટર મીયાને ઓળખે છે એટલે કહે છે “કરીમખાન આ શું તોફાન કરી નાખ્યું ?”

મીયા—“યેહ હરામઝદો પુછા.”

મારવાડી—“જુઓ ! જુઓ ! આપ સાહેબની રૂબરૂ મને ગાળો દે છે.”

ઇન્સપેક્ટર—“કરીમખાન ઉશ્કેરાઈ ન જાઓ.” (મારવાડીને) “લે શેઠ તું કહે.”

મારવાડી અનાવડી વાત કરે છે. ઇન્સપેક્ટર મારવાડીને સારી પેટે ઓખતો હતો કે બડો તરકડી માણસ છે. કરીમખાનને એક સાચા માણસ તરિકે તે ઘણા લાંગ્યા વખતથી પીછાણતો હતો એટલે કરીમખાનને પુછે છે.

“હવે તમે કહો કે શું અન્યું ?”

કરીમખાન—“હકીકત લાંબી છે. સાહેબ ! અમીના બેગમ નામની એક ખાનદાની બાઈ છે. તેને આઠ દસ વરસના બે અચ્ચા છે તેણી વિધવા છે, એના ધણિની જીંદગીમાં બાઈએ અમીરી કાંધી છે. એના ધણિની પાછલી જીંદગી, જગીર અને મિલકત કરજ પેટે હરાજ થઈ જવાથી લગાર દુખમાં પસાર થઈ હતી. તેણે આ મારવાડી પાસેથી રૂપિયા દોઢસો વ્યાજે લીધા હતા. અનવા કાળ પ્લેગમાં એનું મરણ થયું, બાઈ નિરાધાર થઈ પડી. પરદા નશીન અને આબરુદાર બાઈ અને કમાઈનું કાંઈ સાધન નહીં. મહેનત મંજુરી કાંઈ દીવસ કીધેલી નહીં, એટલે તે થઈ શકે નહીં અને કરતાં આવડે પણ નહીં. તેણીને પોતાનું અને પોતાના બે અચ્ચાંઓનું પેટ ભરવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું, બીચારી ધરનું રાત્ર રચીલું વેચી નિર્વાહ કરવા લાગી પડ્યાં ઉપર પાટાની જેમ મારવાડી દોહસોના વ્યાજ સહિત પાંચસો કરી રૂપિયા લેવા આવ્યો. બાઈ મુંઝાઈ, તેણીએ પોતાની નિરાધાર સ્થિતિ આ મુઝીને સમજાવી કહ્યું કે—

“તમારો અને મહારા ધણિને જીનો સંબંધ હતો તમે તેમની પાસેથી ઘણાં વ્યાજ ખાધાં છે—અમારી હજારોની વાડી હજુ તમે ખાઓ

છો, વળી તમે દોઢસોના પાંચસો કર્યા છે. માટે ખચ્યાઓ મોઢટાં થઈ કમાતા થાય ત્યાં સુધી ચોભી બન્યો મહારા ખચ્યાઓ મોઢટા થઈ પોતાના અપનું સર્વ કરજ ભરી દેશે” પણ આ હરામી માન્યો નહીં તેને લગારે દયા આવી નહીં. “મુંઝી” શબ્દથી મારવાડીને ધણો ગુસ્સો આવ્યો હતો પણ હરામી શબ્દથી તે બે કાણુ થઈ ગયા અને મોઢ્યો.

“મીયાં જીલને કાણુમાં રાખ નહીં તો જોયા જેવી થશે.”

ઈન્સપેક્ટર—“શેઠ તમે વચમાં ન બોલો. આ પોલીસ ચોકી છે કાંઈ બકાલા મારકીટ નથી.”

મારવાડી—“ત્યારે એની જીલ કાણુમાં રખાવોને?”

ઈન્સપેક્ટર—“તમે હમણાં સુપ રહો (મીયાને) હાં પછી?”

કરીમખાન—“આઈ પાસે કાંઈ રહ્યું ન હતું. માત્ર રહેવાનું ઘર આકી હતું એ ઘર ઉપર આની નજર હતી. તે કોઈપણ રીતે એ ઘર પડાવી લેવા માંગતો હતો. આઈએ એની આગળ ધણુ કાલાવાલા કર્યા. હું આઈનો સગો થાઉં છું” મેં પણ એની સામે હાથ પગ જોડ્યા પણ એ માન્યો નહીં અને ઉઘટો કહેવા મંડ્યો કે “મહારા રૂપીયા હરામના ન હતા. તમે ગમે તેમ કરો પણ મહારા રૂપીયા ભરો.” આઈએ કહ્યું “ક્યાંથી ભરું?” એણે કહ્યું “ઘર વેચીને ભરો.” આઈએ કહ્યું “ઘર વેચું તો હું ને મહારાં ખચ્યાં ક્યાં રહીએ?” તેણે કહ્યું “એ હું શું બાણું?” આઈ રડી પડી. એના મનમાં ધણું આશ્ચર્ય આવ્યું. એણે કહ્યું “ઘર વેચવા કાઠી ભરો, નહીં તો દાવો કરી ઘર હરાજ કરાવીશ.” આઈએ પોતાના સગાઓને બોલાવીને કહ્યું “મને આ મારવાડીના પંચમાંથી છોડવો.” અમે પંચાત કરવા ચાલ્યું પણ એ થઈ શકી નહીં. અમારામાંના કોઈ પાસે રૂપીયા પાંચસો ભરવા જેટલી તાકાતે મળે નહીં. આખર આ એમ કહીને ચાલતો થયો કે પંદર દિવસમાં રૂપીયા નહીં ભરો તો ઘર હરાજ કરાવરાવીશ અને હાંડલાં કુંડલા અથડાવરાવીશ.” બીચારી આઈ વિલાપ કરતી રહી. મહારા માલિકની કુદરત! સોળમે દિવસે આ હરામી હાજર થયો.

બાઈએ કહ્યું “ શેઠ તમારા રૂપિયા હાબર છે હાઈ જાઓ. પણ તમે કાંઈ જીના નાતાનો ખ્યાલ કરીને અમારી ગરીબી સામે જોઈને તેમાંથી કાંઈ છુટ મુકો તો મોહટું એહસાન થાય.” આણે કહ્યું “ મ્હારા બધા રૂપિયા હાલતે હાલ ચુકવી દો પછી મ્હારે જે છુટ મુકવી હશે તે ખુશીથી મુકીશ.” બાઈએ કહ્યું “ મહેરબાની કરી તમે છુટની રકમનું નામ પાડો એટલે મને ચેન પડે.” આણે કહ્યું તમે રૂપિયા આપો તમને સારી રકમ આપીશ. તમે મ્હારા ઉપર વિશ્વાસ રાખો. બાઈએ તરત રૂપિયા પાંચસો રોકડા હાબર કર્યા. તેને ભરી દીધાં અને તેની પાવતી લીધી.”

ઈન્સપેક્ટરને, બાઈ પાસે એવડી મોટી રકમ ક્યાંથી આવી એની તાજીબી થાય છે એટલે તે પુછે છે:—

“ બાઈ પાસે એ રૂપિયા ક્યાંથી આવ્યા ”

કરીમખાન—“ એ તો હું પણ જાણતો નથી, મને પણ એનો અચ્છો છે. બાઈને ઘણુંએ પુછું છું પણ કેહતી નથી.” ઈન્સપેક્ટર રખેને તેનાં છોકરા ચારી લાવ્યા હોય એવી શંકા થવાથી પુછે છે:—

“ એના છોકરાઓની ઉંમર તમે કેટલી કહી ? ”

કરીમખાન—“ એક આઠ વર્ષનો છે, અને બીજો દસ વર્ષનો છે. આ બદમાશે કહ્યું જુઓ ! બાઈ મ્હારે આખી રકમ એક જગ્યાએ પરભારી ભરવાની છે. જે આમાંથી હું આપું તો મ્હારો વેત ટુટી જાય. માટે કેહને દુકાને મોકલશે એટલે જે આપવું હશે તે આપી દશ.” બાઈએ કહ્યું—“ મ્હારી પાસે એવું કોઈ માણસ નથી. તમે અત્યારે જ આપો તો ઘણી રહેમ થાય.” બડો સખત દિલ છે એકને એ ન થયો. બાઈ મોંઘ વિકાશી બેસી રહી અને આ પાછા ચાલતો થયો. બાઈએ આખર મને તે રકમ લેવા મોકલ્યો. એક પછી એક ઘણાં ધક્કાં બાઈનાં પણ દરેક વખતે એમજ કહે કે “ દુરસદના વખતે આવજો.” આજે માંગવા ગયો તો આ તરકટ ઉજું કર્યું. જે એને એ છુટની રકમ આપવી ન હતી તો પહેલાંથીજ

કહી દેવું હતું. બાઈને એવો બહેમ પડે છે કે હું માંગવા જતો નહીં હોઉં, નહીં તો આમ હોય, કલુલ કાઢેલી રકમ ન આપે ? ”

ઈન્સપેક્ટર—“બોલ મારવાડી શેઠ ! આ લકીકત ખરી છે ?”

મારવાડી—“બાઈ એ રૂપિયા પાંચસો ભરી દીધા એ વાત ખરી છે. બાકી તો મીયાંબાઈના ગપાટા છે.”

કરીમખાન—“આ તેરે ધરમકે સોગન્દ.”

મારવાડી—“બુઠો હોય એ ધરમના સોમન્દ ખામ,”

ઈન્સપેક્ટર—“મારવાડી ! તું અંદા સખત મનનો માણસ લાગે છે. હું તને ઓળખું છું, તું બેઠો તરકડી માણસ છે. ગરીબોના બાળ બાઈ ખાઈ ખાઈ ત્લાઈ મન ડાગું થઈ ગયું છે.”

મારવાડી—“સાહેબ ! આપ એમ કહો તો એમ. બાકી એ બુઠો છે.” એટલામાં બહાર ચોકમાં સડક ઉપર રેલમતશાલ કલન્દર નીકળ્યા. ઈન્સપેક્ટર વાત અધૂરી મુકી બહાર દોડ્યો ગયો. તેને બેઠે રેલમતશાલે એજ “અંખીયા રેશન” કહ્યું, ઈન્સપેક્ટરને હમ્મીખનની ચોરીવાળી લકીકત યાદ આવી. તેને ખ્યાલ આવ્યો કે રખેને આ રકમ એજ હોય ! પણ પરદાનશીન આગ્રહાર ખાઈ એ ચોરી કેવી રીતે કરી શકે ? તો પણ તેને તપાસવાની જગાસા થઈ તેથી તેણે કરીમખાનને પુછ્યું:—

“એ બાઈની પાસે એ રકમ ક્યાંથી આવી એ તમે ખરેખર નથી જાણતા ?”

કરીમખાન—“હું એ તકન જાણતો નથી પુછું છું તો કેહતી નથી.” ઈન્સપેક્ટર મારવાડીને પુછે છે.

“બાઈ એ રકમ ક્યાંથી લાવી લશે એ તું કહી શકે છે ?”

મારવાડી—“હું પણ એ જાણતો નથી.....ક્યાંયથી પણ લાવી તો હશે ને ?”

ઈન્સપેક્ટર—“ત્લારે ત્યાં કમ તારીખે એ રૂપિયા ભરાયા ?”

મારવાડી તારીખ અતાવે છે, ઈન્સપેક્ટર ડાબરી કાઢી બુલે છે. તો એ હમ્મીખનની ચોરી થયાની રાતની સવારની તારીખ હતી.

ઇન્સપેક્ટરને આ રૂપાયા તે આઠ પાસે ક્યાંથી આવ્યા એ જાણવાની પુરા હકકા થઈ. તેણે મારવાડીને કહ્યું—

“તે જાણી જોઈને તોફાન કર્યું છે. તોફાની એ લુચ્ચાઈ છે. તો પણ કેલ નાર શું ફરિયાદ કરવાની છે ?”

મારવાડી—“મ્હારે બીજી કશી ફરિયાદ કરવાની નથી. ખસ એટલી જ કે આ મીયાં હવેથી મ્હારી દુકાને આવે નહીં.”

ઇન્સપેક્ટરે તેને ધમકાવી ત્યાંથી હાંકી મુક્યો અને કરીમખાનને કહ્યું—

“આઈ રૂપાયા ક્યાંથી આવી એ હકાકત મને મેળવી આવે તો હું તમારો ઘણો એકસાન માનું.”

કરીમખાન ખ્દીન્યો કે વળી આ નવું શું જાયું ? તેણે કહ્યું—

“આઈ ઘણી ખાનદાની અને શરીફ છે. વળી સગાઈમાં મ્હારાથી મ્હોટી છે એટલે મ્હારાથી તાણીને પુછાશે નહીં.”

ઇન્સપેક્ટર—“ગમે તે યુક્તિથી મ્હારું એટલું કામ કરી આવે. મ્હારો અને તમારો જુનો ઓળખાણનો સંબંધ છે.”

કરીમખાન—“મ્હારાથી જનશે તેટલી કોશીશ કરીશ.”

ઇન્સપેક્ટર—“અત્યારેજ મ્હારી સાથે તે આઈને મળવા આવે તો કાંઈ ફરકતું છે ?”

કરીમખાન—“ના, આવે.”

પછી તે જાને આઈની પાસે આવે છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

નહાના શેઠને ખંગલે.

રાતના સાંઘનવ વાગ્યાનો શુભાર છે. નવાખ સાહેબ અહરથ યાગીશીના વેશે મેલવના છુપા રસ્તાથી જ્હાર નીકળે છે. રાત અધારી હતી એટલે ઓળખાઈ જવાનો ભય ઓછો હતો તો પણ તેમના મનમાં અનેક શંકાઓ આવવા લાગી, આજનું કામ તેમને જોખમવાળું દેખાયું. કોઈના ખાનગી મકાનમાં ચોરીથી કસો કાઢના

એવ અને છિદ્ર જેવાનું તે કામ હતું જેથી એના કાયદેસર (નયમ) અથવા એરકાયદેસર (ના નયમ) હોવા વિષે તેમના મનમાં પ્રશ્ન થયો. તેમને એ એર કાયદેસર ઉપસાંત તે કામ શિષ્ટાચાર વિરુદ્ધ લાગ્યું. તેમને પાછા વળી જવાનું મન થયું. તેમનું મન પાછું પડવા લાગ્યું. પણ આણંદરાવને વચન આપેલું હતું તેથી હિમ્મત કરી આગળ વધ્યા, “હું જે નીકળ્યો છું તે ચોરી કરવાના ઇરાદાથી નહીં પણ જનત માહેતી એળવી ખર્ચે ખોટું ભલું જીવ પીછાણી મ્હારી રેયતને રાહત આપવાના ઇરાદાથી નીકળ્યો છું એટલે એમાં કાંઈ દોષ હોઈ શકે નહીં. મ્હારો ઇરાદો શુદ્ધ છે. સર્વ કાર્યના આધાર ઇરાદા (નિયત) ઉપર હોય છે.” આવી રીતે મનનું સમાધાન કરી આગળ વધે જતા હતા એવામાં ડેરી આવી ગઈ. આણંદરાવ રાદ જોતો હોતો હતો. ઝુકીને સલામ બગવવી લાગ્યો.

નવાળ સાહેબ—“ક્યારના આવ્યા છો ? રસ્તામાં કોઈ મળ્યું નથીને ?”

આણંદરાવ—“હમણાજ આવ્યો. કોઈ મળ્યું નથી.”

નવાળ સાહેબને, તેના હાજર રહેવાથી પુરી ખાત્રિ થઈ કે તે માણસ ખટપટીયો નહીં પણ ખરો છે. નવાળ સાહેબે તેને કહ્યું.

“સાવધાન” શબ્દ યાદ રાખો. જે કોઈ પહેરેકાર કે ચાકીદાર મળે તો એ શબ્દ કહી દેવો. એટલે તે સલામતીની સાથે પસાર થવા દેશે. પુરી જરૂરતના વખતે એ શબ્દ વાપરવાનો છે. આ જોડ-વણ મેં પહેલેથી કરી રાખી છે.”

આણંદરાવ—“હજુરે એ દીક કીધું પણ સાથે કાંઈ હથિયાર રાખ્યું છે કે નહીં ?”

નવાળ સાહેબ—હથિયાર વિના કોઈ દિવસ અમે બહાર નીકળીએ નહિ. તમારે નચિંત રહેવું આણંદરાવ !”

આણંદરાવ—“હું આપ નામદારની સલામતીની ચિંતા કરીશું. મ્હારા જેવા મર્ધા તોએ શું અને જીવ્યા તોએ શું ? પણ આપ તો લાખોના પાલકુદાર કહેવાઓ.”..... હવે ચાલશું ? જુવો !

પાછલે દરવાજેથી લગાર દખીને દાખલ થયું પડ્યો.

નવાખ સાહેબ—“હરકત નહીં આવે.”

પછી તેઓ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા.

એક ઝાડની આડમાં એ ત્રણ રગારીયો બેઠા હતા. તેમના બનવર આસપાસ ચરતા હતા. “વહિવટદારનો એવો” એ સખ્દ નવાખસાહેબને કાને અથડાયાં. નવાખસાહેબે આણુંદરાવને ઈશારો કર્યો અને બંને ઉભા રહ્યા:

એક અવાજ—“એમાં ભુક્ષમ શાનો? વહિવટદાર છે કે મસ્કરી છે? જરૂર હોય તો ક્યાંથી મંગાવે?”

બીજો અવાજ—“બલનમમાંથી મંગાવે. અમે કાંઈ બધાએવા છીએ? અમે ક્યાં સુધી દીયે બન્યાં? આ મહેતાઓ એક વખત ઘર લાળી ગય તો પછે સગડજ મુંક નહીં.”

ત્રીજો અવાજ—“એમાં આપણને શું ખોટ છે? આખર આપણે વેચવું તો હોયછેજ ને?”

બીજો અવાજ—“બીજે વેચીયે તો લાવ સારો આવે, આતો મરજીમાં આવે તેટલા પેસા મોકલી દે અને પાવતી પુરાની લખારી લે. મેંતો આજ આખી ના પાડી દીધી. અને સાફ કડી દીધું કે બ્યાંથી લેવું હોય ત્યાંથી લે. મને હવાલદારે ઘણાએ સમજાવ્યો કે ત્હારે ત્યાંનું ઘી વહિવટદાર સાહેબને ઘણું પસંદ છે એટલે મંગાવે છે. નહીં તો એમને ત્રણ સામે મોટે દવા ગય છે પણ તેઓ લેતા નથી.”

ત્રીજો અવાજ—“તેં એ કીક કર્યું નહી. જે કાંઈ વાંકમાં આવ્યા તો પછે ત્હારા ભોગ મળવાના. જે ત્હારા બકડાં કાંઈ આડ અવળાં ચરવા ગયા તો બીજાનો પાંચ રૂપીયા દંડ થતો હશે તો ત્હારો પંદર રૂપીયા કોટી બેસાડશે. માટે એમનું તો ખાન ગુજવામાં લાભ છે.”

બીજો અવાજ—“ભલે દંડ કરે. દંડ ફગવી દઈશ પણ હ નવાખ સાહેબના ઘરમાં તો જશે ને? પણ એને હવે નહિ આવ્યા દઉં?”

પહેલો અવાજ—“એથી તું આખા ગામને અળગામણ કરીશ.”

બીજો અવાજ—“તંબે ગામવાળા શા સાહે એવો મોટાળો હામવા દીયે ? બધાં બેગાં થઇને હાલો અરજો. ‘જુલમ’ ‘જુલમ’ની રાડ પાડતાં જાયે.”

પહેલો અવાજ—“ક્યાં અરજો જાયે ? આપણી રાડ સાંભળનાર કોણ ? બધાં અમલદારો નીચેથી ઉપર સુધી એક બીજાને મળેલાં રહ્યાં એટલે કહેવું કોને ? રહ્યાં હજુર આપા. એમને તો આપણે ક્યારના ભાળયાએ નથી. શિકારે પધારતા ત્યારે ભાળતા હવે તો. ઈ એ શિકારે પધારતાં નથી. ઈ જ્યારે શિકારે નિકળતા ત્યારે બંધા અમલદારો આપણુથી ખસીતા હતા ડરતા હતા કે રખેને આપણે તેમની ફરિયાદ કરી દઇયે, પણ હવે તો માળાઓને ઈ ખસી રહી નહી.”

બીજો અવાજ—“ઈ બે સાંભળતા હોય તો આવું અંધારું હાલે ? મહારી સાથે ધડી બે ધડી વાલું કરે તો બધાં ગોટાળા સાંભળાવી દઉં. ને આ હવાલદાર જે ચડ્યો છે તેના તો આરજ વગાડાવી દઉં.”

નવાખ સાહેબ ગમગા વાળાઓની આ વાતથીત સાંભળી ધ્રુજા ખાઈ જાય છે, “ઓ ખુદા ! મહારી કેવી ગફલત ? અને મહારા અમલદારો પણ કેવાં માફિલ ? જ્યારે પુછું ત્યારે એમજ કહે છે કે સહુ ખુશી આનંદમાં છે.” અહીં વાર લાગી એટલે આજુબ રાવે ધસીરે કયો તેઓ આગળ ચાલ્યા સામે ન્હાના શેઠનો બંધકો આવ્યો, બંગલાના આગલા દરવાજા ઉપર એક પુરણીયો એકો ખેડો હતો આ જરા આડધારા ચાલી બંગલાના પાછલા ભાગમાં ગમગા પાછલા ભાગમાં એક ન્હાનો દરવાજો હતો અને તેને અંદરની સંકળ હતી. નવાખ સાહેબે આજુબરાવને જાણે ચંદાખ્યા, તે દીવાલ ઉપરથી ઝરિર નીચે ઉતર્યો અને તેણે સાંકળ ખોલી નાંખી. નવાખ સાહેબનું દિલ થાક ધક્ક થતું હતું. જન પાછું હતું હતું. આજુબરાવ, પણ ખસી હતો તો પણ તેઓ જન મળણુત કરીને બીજે બીજે દખા મળે જાણી નહી.

મયા. બંધાના પાછલા ઓટલા ઉપર અંદરના એડ રૂમની બાજીમાંથી અજવાળું પડતું હતું એટલે તેઓ અંધારાવાળા ખુણાઓ તરફથી ચઢી બાજીના પડખામાં સંતાઈ બેઠા. પછી ધીમે ધીમે બાજીના નજીક જઈ તેમાં નજર નાંખી.....શેઠાણી પક્ષંગ ઉપર સુતા સુતા ચોપડી વાંચતાં હતા વાંચતાં વાંચતાં ચમકીને દરવાજા તરફ જતાં હતાં. શેઠાણીએ આજસ મરડી, બગાસું ખાધું, દરવાજા તરફ જાયું અને નિશ્વાસ નાંખ્યો. નવાખ સાહેબે આજુંદરાવને ધિશારા કરી પુછ્યું કે કામદાર ક્યાં છે ? આજુંદરાવે હાથના ધિશારા વડે જવાખ આપ્યો કે આજું શું થાય છે એ જોયા કરો. વળી એ રીતે અરધો કલાક નીકળી ગયો, બાઈ ચોપડી વાંચતાં સુઈ ગયા. નવાખ સાહેબ ધણી અકળાયા. આજુંદરાવે વળી ધિશારા કર્યો, આજુંદરાવે ધિરજ દીધી બીજી પંદર વીસ મીનીટ નીકળી ગઈ. નવાખ સાહેબ તદ્દન કંટાળી ગયા તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા જવા તૈયાર થયા. આજુંદરાવે હાથ જોડ્યા. એટલામાં ઓરડાનો દરવાજો ઉઘડ્યો અને કામદાર દાખલ થયો. નવાખ સાહેબનું મન ધડકવા માંડ્યું કામદાર સીધો પક્ષંગની પાસે આવ્યો. ઝુકીને ધીમેથી શેઠાણીને ચુપી લીધી. શેઠાણીએ આંખો ઉઘાડી જોયું. તેને જોઈ સ્મિત કર્યું. કામદારે કોટ ઉતારી ખુટીએ લટકાવ્યો. શેઠાણી બેઠાં થયા—

“ આજે આટલી બધી વાર ? હું તો એમ સમજી સુઈ ગઈ કે આજે તમે નહીં આવનાર હો.”

કામદાર—“ નતે આવું ? તમારા વિના મને ચેન પડે ! ”

શેઠાણી—“ એતો કોણ જાણે ? પણ હું તમારા વિના બેચેન હતી એટલું તો ચોક્કસ. ઘણી વાર ચોપડી વાંચી પણ મન ચોંટ્યું નહીં છેવટે કંટાળીને સુઈ ગઈ.”

કામદાર—“ મહારા વિષે શંકા ? દિવસના દરેક જણ પડે છે નહીં તો ત્યારે પણ હું તો અહીં પ્રિયાના પાસમાં જ રહું.”

શેઠાણીએ સ્મિત કરી કામદારના ગળામાં હાથ નાંખ્યા. થોડીવાર તટસ્થ આંખે કામદારની આંખો સામે જોયાં કીધું કામદારે આવા

પ્રેમના ઉભરાનો ચુંબીવડે ઊત્તર આપ્યો. કામદારે પુછ્યું—

“ શેઠના કાંઈ સમાચાર ? ”

શેઠાણી—“આજે એનો પત્ર આવ્યો છે. મને તો એનું નામે નથી ગમતું, તમારી ખાતર હું એને પરણી નહીં તો જોડાએ ન માફ. લખે છે કે “ કામકાજથી પરવારી વહેલો આવીશ ” હું કહું છું કે અહીં એનું શું દાટયું છે ? પણ પેલી નગર શેઠાઈ ગળે વગગી છે. તમે પણ નવાખ સાહેબને જીને જલ્દી જલ્દી એ વિષે કાંઈ કરતા નથી. એ થઈ જાય એટલે ત્યાં જાય ત્યાં સુખે રહે અને આપણને માજ મજાની છુટ મળે. જો પેલો મોટો થઈ જશે અને વગ લગાડશે તો કદાચ નવાખ સાહેબ તેનેજ પાઘડી બંધાવી દેશે એવી જલ્દી પણ રહે છે. જુઓ ! મને પણ એનો ઘણો મોહ છે. માટે એટલું કામ કરી દેશો તો પછી સદા હું તમારીજ છું.”

નવાખ સાહેબને ઘણો ક્રોધ ચઢે છે. જાહેર પરી જાનને ધિક્કારવા મન ઉશ્કરાય છે. પણ આણંદરાવ તેમના અંગરખાની ચાળ પકડી રાખી તેમને વારે છે.

કામદાર—“ એ થઈ જાય તો સદા મ્હારી નહીં તો એની કાં ? ”

શેઠાણી—“ ના ના હુંતો સદા તમારીજ છું. પણ હવે એ જલ્દી થઈ જાય તો સાફ ”

કામદાર—“ એ ઉતાવળનું કામ નથી. યુક્તિનું કામ છે. પ્રભુ ઈચ્છા તો ધીમે ધીમે થઈ જશે. મ્હારી પ્રિયા નગર શેઠાણી થાય એહું એ કેટલું ચાહતો હોઉં ! ”

વળી એક ચુંબન કરે છે અને કહે છે—

“ ત્હારામાં કાણ જાણે એવી શું મોહની છે કે તને જોઈતું ત્યારે મને કાંઈ કાંઈ થાય છે. મનમાં પ્રેમના ઉભરાઓ આવે છે. ત્હારી ઈચ્છા એતો મ્હારા માટે આજ્ઞા. ધિરજ રાખ ગમે તે ભોગે તને નગર શેઠાણી બનાવે છુટકો. લે હવે તો સુધ્ધ જવાની તૈયારી કરીએ આજે કાંઈ થાકેલો છું વળી એક ચિંતામાં પણ છું.”

શેઠાણી—“ વળી તમને ચિંતા શાની ? ”

કામદાર—“ત્હારી ચિંતા વધારવા માગતો નથી માટે કાંઈ નહીં.”

શેઠાણી—“તમને મ્હારા સમ છે.”

કામદાર તેના મોંહ ઉપર હાથ મુકી દબ “આ શું કરે છે ? જાણ્યા જ્ઞેયા વિના સમ દેવાની ટેવ સારી નહીં.”

શેઠાણી—“ઐટલું તમે મન મેલું રાખો ત્યારે મ્હારે શું કરવું તમારી ચિંતા એ મ્હારીજ ચિંતા છે ને.”

કામદાર—“આખર કહેવુંજ પડશે. જો ! મ્હારે કેટલુંક કરજ છે. બેચાર દિવસમાં મ્હારે તે ચુકવવું જોઈએ નહીં તો આખર જાય તેવું છે.”

શેઠાણી (વિચારમાં પડી જાય છે) “એમાં શું મોટી વાત છે. મ્હારી પાસે હાલ કાંઈ શેકડ નથી, તો પણ (ગળામાંથી હાર કાઢી) જ્યાં આ હાર. એ કાનો છે.

કામદાર—“ના ના. ઐટલા સાઈ મેં તને વાત કીધી નથી મ્હારાથી એ તે લેવાય ? વળી શેકડ જાણે તો એ સાઈ નહીં,”

શેઠાણી—“તમે જીદાર્થ ન રાખો. જાણ્યું ? જાણશે ને પુછશે તો કહીશ કે ખોવાઈ ગયો કે ચારાઈ ગયો.”

કામદાર—“એ તું રહેવા દે. હું મ્હાઈ મારી મેળે ફોટી લખશ. તને વળી એ મુસીબતમાં ક્યાં નાખું ?”

શેઠાણી—“તમે ન લો તો તમને મ્હારા સમ છે. શુ તમે એમ સમજો છો કે હું શેઠથી ખીલું છું ? લગારે નહીં. એક દીવસ શેઠ મને કહે કે તમે કામદારની સાથે ઘણા દગ્યાંછો એ કીક નથી. લોકોમાં ચર્ચા થશે. મેં આખા ખદ્દીને કહ્યું કે ખજારદાર હવે પછી એ વિષે કાંઈ બોલશો નહીં. નહિં તો જ્ઞેયા જ્ઞેવી થશે. તમને એવી ચર્ચાનો ભય હતો તો ઘડપણમાં પરણવું ન હતું. આ સાંભળીને શેઠનો ઠંડા ગાર જ્ઞેવા થઈ ગયા. માટે એ ખુદ સમજે છે. તમે ખુશીથી જ્યો અને લગારે મનમાં બોલું ન લાવો.”

કામદાર—“ મ્હારે તો બોલવાનીજ ગુન્હેગારી ! તમે કાંઈ વાર એટલો બધો આગ્રહ કરો છો કે મ્હારાથી કાંઈ બોલીજ શકાતું નથી !! ”

શેઠાણી હાર આપે છે કામદાર લઈને ખુંટીએ લટકતા કોટના ગળવામાં મુકે છે નવાખ સાહેબની આંખમાં લોહી વરસે છે. મનમાં કહે છે આ આવો પાછલો એ હું બાલુનોજ ન હતો.

કામદાર—(વળી ગળામાં હાથ નાંખી) “ કાં આજ કાંઈ વીરકીનો વિચાર નથી ? લાવોને મગજ શાંત થાય, ચિંતા ટળી જાય અને જીંદગીની લ્હાણી લુંટાય. ”

શેઠાણી ઉભા થાય છે. કચ્છાટ બોલી વીરકીની આટલી કાંઠે છે. ખાલા ભરી અરસ પરસ લેવાય છે.

નવાખ સાહેબનો હાથ રીવાજ્વર ઉપર પડે છે તાકવા જાય છે. પણ આણંદરાવ જોઈ જાય છે તરત હાથ ખેંચી લે છે. ખંચવામાં હાથ દીવાલની સાથે અથડાતાં કામદાર એથી ચમકે છે આમતેમ જીવે છે. શેઠાણી “ કેમ ગભરાયા ? શું જીવો છો ? ” પુછે છે “ કાંઈ માણસ અહીં હોવાનો સંશય થાય છે. ” કામદાર જવાબ આપે છે.

શેઠાણી—“ કાની મકદુર છે કે અહીં આવે ? તમે તો પડ-છાયાથીએ ખીંતા લાગો છો. ”

કામદાર—“ ના, ના, લગાર ઉભી રહે અચિત આંદી કાંઈ છે. મ્હારો સંશય ખોટો નથી. ”

કામદાર જાગી તરફ આવે છે, આ બે બચ્ચુ કુદકો મારી ત્યાંથી નાસે છે. ‘ ચોર ’ ! ‘ ચોર ’ ! ની જીમો પડે છે. ચોકીદાર પૂરખીયા દોડ્યો આવે છે નવાખ સાહેબ અને આણંદરાવ પાછલે દરવાજાથી નીકળી જાય છે લેયો પાછળ પડે છે. અડખાં પડખાંના માણસો પણ એકદા થઈ જાય છે. નવાખ સાહેબ લેવાને કહે છે—

“ થીજા ચમગળ નહીં તો ખેર નહીં. ”

લેયો—“ દેવર બદમાશ. ”

નવાખ સાહેબ તે અટકતો નથી જોઈ તેના પગમાં રીવાજ્વરનો

ફેર કરે છે. લેવાના પગમાં અછડતી ગોળી વાગે છે. તે પડી જાય છે. નવાળ સાહેબ અને આણુંદરાવ નિર્વિઘ્ને પસાર થઈ જાય છે.

કામદાર ગડબડ વધતી જોઈ સાઈકલ ઉપર ચઢી પોલીસને બોલાવવા જવાનું જ્ઞાનું કરી ત્યાંથી સટકી બચ છે.

થોડીવારે પોલીસ આવી પહોંચે છે, તેઓ ચોકસી કરી પુછે છે કે—

“ કાંઈ ચોરાયું તો નથી ને ? ”

શોકાણી—“ ના કાંઈ ચોરાયું હોય એવું લાગતું નથી. ”

શેઠનો મુનીમ પણ ત્યાં આવી પહોંચે છે. રાતે ત્યાં પોલીસને પ્હોરે બેસાડવામાં આવે છે. લેવાને ઈરિપીતાલે મોકલી દેવામાં આવે છે. બીજાઓ વિખેરાઈ જાય છે; નવાળ સાહેબ સલામતીની સાથે પોતાને મહેલે પહોંચી જાય છે. આણુંદરાવને શહેરમાં જે રોન મળતી અને પુછતી તેને પાસવર્ડ આપતો. આખરે તે પણ પોતાને ઘેર પહોંચી જાય છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું

નવાળ સાહેબને ચિંતા.

રાતે નવાળ સાહેબ મેહલમાં તો પહોંચ્યા, પણ ગુસ્સામાં ભર-પુર હતો, તેમનું ચિત્ત તદ્દન વ્યગ્ર બન્યું હતું. આજે જે દેખાવ નજરે નજર જોયો તે ન જોયો હોત તો વધારે સાંડે થાત, ગાપડો આણુંદરાવ જે કહેતો હતો કે તેમાંથી રંજ વિના બીજને સાર નીકળવાનો નથી એ તદ્દન સત્ય હતું. તેમણે નિંદ્રા લાવવા ધણા પ્રયત્ન કર્યા પણ નિંદ્રા આવી નહીં. મ્હારો કામદાર આવો નીચ, આવો દરામી ! હું કેટલો મૂર્ખ કે અત્યાર સુધી તેને પ્રમાણીક, હમાનદાર અને ભલો સમજતો રહ્યો ? આજ કાલની કેળવણી માણસનું આરિત્ર ખીલવવામાં કેટલી પછાત છે ? આવા ખ્યાલોએ તેમને દીવાના બની જોઈ દીધા, સવારમાં આવે તો તેને ગોળીએ વીધેલો

જોઈએ એમ તેમને થયું.....પણ નહીં એથી શું વળશે ? એથી
 તો કુન્યા કશું જાણશે નહીં અને ઉલટી મને ખુની ગણશે. કુન્યા !
 કુન્યા ! તું કેટલી અધારામાં છે. હું કેટલો અધારામાં હતો અને
 કાણ જાણે હતું કેટલો હમ્મિ ? શું એક ભુવનેપ્રાપ્ત માણસ, પોતાની
 પુંડની પાછળ શું થાય છે એટલું એ જોઈ શકવાને અશક્ત માણસ
 હકુમતની આટલી અધી જવાબદારી ઉપાડવાને લાયક હોઈ શકે ? અરે
 હું તો શું ? કોઈનામાં એ તાકાત હોઈ શકે નહીં એ તાકાત હોય
 તો પેગમ્બરો કે કોઈ અવતારી પુરુષોમાં હોય ?.....પણ હવે મ્હારે
 શું કરવું ? આ વિષે મ્હારી ફરજ શું રહેલી છે ? કાયદેસર તો હું
 કાંઈ કરી શકતો નથી. હા જો પેલો હાર ચારાએલો જાહેર થાય
 અને તે કામદારના કબજામાંથી નીકલે તો તે ચારીના તોલમતમાં આવે.
 ત્યારે મ્હારે પોલીસને એ ખબર આપવા ? જો કેવળ ધોરણસર થવા
 દઉંતો મ્હારે કોર્ટમાં શાહેદી તરીકે ઉભા રહેવું જોઈએ પણ એ
 સ્થિતિમાં મ્હારે અચાવના વકીલોના કોસને આધિન થવું પડે, જો
 વકીલો મને કાંઈ અવનવું પુછે તો મ્હારે મુઝાઈ રહેવું પડે અને
 એથી મ્હારી આખર જાય ત્યારે મ્હારે એને રીપાર્ટમેન્ટસ સમ
 કરવી ? એ પણ કેવી રીતે કરવી ? હું જે કાંઈ કંઈ તેનું વ્યાખ્યાની-
 પાણું કેવી રીતે સિદ્ધ કરી દેખાડવું ? હું જો તેને શિક્ષા કંઈ તો
 બેશક તે વ્યાખ્યાની જ છે—ખરેખર તે શિક્ષાને લાયક છે. પણ હું જે
 જાણું છું તે લોકો જાણતા નથી એટલે મ્હારી કીધેલી શિક્ષાને ને....
 એક પ્રકારનો જુલમ દરાવે—અથવા તેને નવાખીનો એક તોર સમજે.
 ધણા નવાખો આવી રીતે પોતાના સારા કહેવાતા અને વિશ્વાસુ ગણાતા
 નોકરોને આવા કારણને લીધે રજા આપે છે અગર કાંઈ શિક્ષા
 કરે છે તો લોકો તેમને તોરીલા અને તુરંગી સમજે છે. માટે એમ
 મ્હારા ઉપર પણ એવુંજ કહેણુ બેસે. વળી મારા પોતાના સારા નોકરો
 ભડકી જાય. તેઓ એમજ સમજે કે હું તોરીલો થઈ ગયો છું. હું
 તેમની આખર ક્યારે પાડીશ એવા ભયમાં રાત દિવસ રહે. બીજા
 રાજ્યોમાં પણ મ્હારી બદનામી થાય. ધોરણસર વર્તું છું તો ખરા

ગુનેદગારને સજા થઈ શકતી નથી. સત્તા વાપરે છું તો લોકોને એ પસંદ આવતું નથી. કારણ કે લોકોને હાકિમો ઉપર વિશ્વાસ રહ્યા નથી લોકોનું. વક્ષણ ‘એક હથ્થુ સત્તા’ વિરૂદ્ધ છે, તેઓ “એક હથ્થુ સત્તા” નો નાશ કરવા માંગે છે, પણ ‘બહુ હથ્થુ સત્તા’માં ધોરણ અને કાયદાનું બળ વધી આવા અનેક દૂષા કાવા દાવા અને ગુનાહો થઈ શકે છે એ તેઓ જ્ઞેતાં નથી. આવી સ્થિતિમાં અત્યારે એક હાકિમનું સ્થાન ક્યાં રહેલું છે ? નોંધાઈ થઈ પડેલું જલ્દાજ જેમ પાણીના મોજાઓ વચ્ચે થપ્પડો ખાતું ફરે તેમ શું આજના હાકિમો ધોરણ અને સત્તા એ બંનેના બુદ્ધા ડોળ વચ્ચે ડોલી નથી રહ્યા ? કેવળ સત્તા વાપરવી બનતું નથી તેમ ધોરણસર પણ બની શકતું નથી.....વળી જો ધોરણ અને કાયદાનો વિચાર કરેછું તો હું અને આણંદરાવ બંને ગુનેદગાર દરીએ છીએ. અમને પારકા ઘરમાં પ્રવેશ કરવાનો શું હક હતો. ભયંકર શસ્ત્ર વડે અંગલાના ચાક્રીદારને જખમી કરવાનો શું હક હતો. હું અહીંનો નવાખ એથી શું મને એવો હક પ્રાપ્ત થઈ શકે ? શું હું હાકિમ એટલે કોર્મને ફેર કરી મારી શકું ? આથી તો ઉલટા મહારા ટાંટીયા મહારા ગળામાં આવે છે. આવા અનેક તર્ક વિતર્ક કરતા નવાખ સાહેબે આખી રાત્રિ પસાર કીધી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

જલમસીંહની ગોઠ

આજે જલમસીંહની વાડીમાં ગોઠની ધામધુમ છે, જમ્મીબન લાજર થઈ ચુકી છે, અમીર ઉમરાવો અને હબુરીયાઓ જેઓ આવી ખાનગી મેહફિલમાં લાલ લઈ શકતા તેઓ ક્યારના લાજર થઈ ચુક્યા હતા, માત્ર નવાખ સાહેબ પધારવાની વાટ જોવાતી હતી નવાખ સાહેબ વખત થઈ ગયો છતાં આવ્યા નહીં તેથી જલમસીંહ અકળામને કહે છે:-

“હબુર હબુ પધાર્યા નહીં ? !”

અમીર—“હમણાં પધારશે આજે કોઈ વાર થઈ એ વાત ખરી.”

બાલીમસીંહ—“ખીજું તો કાંઈ નહીં, પણ મ્હારી સર્વ તૈયારીયો રક્ષા ન પડે એવી ખીક રહ્યા કરે છે. કેટલી ગોઠા રક્ષ્યા પછી આજની ગોઠ કરી છે. આજ મુજરા થાય કાલે થાય એવી ઉમેદમાં ને ઉમેદમાં આ છમ્મીગન પણ રોકાઈ રહી છે.....

...તમે સહુ મ્હારા કરતાં ન્હાના છો, મ્હેં જે જોયું છે તેનું અધુરું તમે દીઠું નથી. જે ખરું પુછતાં હો તો મને તો એ નવાખ સાહેબ નથી રહ્યા લાગે છે. કાંઈ મહા ચિંતામાં હોય કે કાંઈ વિચારમાં હોય કે કાંઈ અવનવું કરવાની યુક્તિમાં હોય પણ કાંઈએ છે ખરું. વળી એમ પણ હોય કે તમે જાણતા હોવ ને મ્હારાથી છુપાવતા હોવ એ ગમે તેમ પણ મ્હારું એટલું કહેવું તો માની રાખજો કે મંદિરાની કરી નવાખ સાહેબને પરવશ ન કરી દેજો. જે પારકા હાથમાં ગયા તો આપણે બધા વાયરો ખાતા થયા એ નક્કી સમજજો. રાગ્ન મહારાગ્નઓ અને હાકીમો નવાખોની પ્રકૃતિ અદલાતી અદલાતી મોસમ જેવી હોય છે. મોસમની તો હજુ મુદત હોય છે, વરસમાં એ ત્રણ વાર અદલે, અને તે અદલવાની છે. હંડી આવતી હોય તો ગરમીનો અદોઅસ્ત કરીયે અને ગરમી આવતી હોય તો હંડીનો પણ રાગ્ન મહારાગ્નઓની પ્રકૃતિની મોસમની નતો મુદત છે, ન તે અદલતાં અગાઉ જાણાય છે. આખું વર્ષ એજ મોસમ ચાલે અને કદી એક દિવસમાં એ ત્રણ મોસમો આવી જાય. માટે શાસ્ત્રોમાં કહેવાયું છે કે રાગ્ન મહારાગ્ન અને હાકીમો અને નવાખોના સોખતીયાઓએ ધણા સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. મહાપુરૂષોએ રાગ્નઓને હમેશા મોજમજા અને આનંદ હોરમાં રાખવાની હજુરીઆઓની ફરજ બતાવી છે. કારણ કે માણસે માણસ ફેર હોય છે. રાગ્નની જાત મોજમજા અને આનંદ હોર માટે પૈદા કરવામાં આવી છે. રાગરંગ ઉડતા હોય, છમ્મીગન તથા અપ્સરાઓ રાસ રમતી હોય. રાગ્ન કનૈયા બની બેઠો હોય ત્યારે રાગ્નને સુખ અને રૈયતને પણ સુખ, પણ જો રાગ્ન કામનો બોળે ઉપાટે ત્યારે એ કામ કરવા માટે પૈદા થએલો ન હોઈ સારી રીતે કામ કરી શકે નહીં અને તેથી પોતે દુઃખી થાય અને રૈયતને દુઃખી

કરે. ત્યારે એમાં શું લાભ ? આપણે ક્યારે વફાદાર અને નિમકલલાલ કે રાગન અને રેયત બન્નેનું સુખ ચાહીયે. ખાલુ પાવું મોજમઝા માનવી અને રાગરંગ ઉડાવવા એથી વિશેષ બીજું કયું સુખ હોઈ શકે ?”

એક હજુરી—“ જલમસીંહ ભાઈ ! તમારી વાત તો ખરી છે. નવાખ સાહેબની પ્રકૃતિ બદલાતી દેખાય છે. અગાઉતો કાંઈએ બનતું તો આપણને કહેતા પણ હવે તો કાંઈ વાતજ કરતા નથી. પેલો આજુદરાવ આવતો જતો થયો છે એના સંબંધમાં એકવાર પુછ્યું પણ કાંઈ જવાબ દીધો નહીં. હું કાંઈ બહાનુ કરીને વાત કઢાવવા તેની હુકાને પણ જઈ આવ્યો પણ તે કાંઈ બોલ્યો નહીં. અંદરખાને શું ચાલે છે એ લગારે કળાતું નથી.”

જલમસીંહ—“ ઈ વખત આવે ખબર પડશે.”

બહાર આપદારનો અવાજ સંભળાયો. સર્વ બગીચાના દરવાજા બુધી દોડ્યા ગયા અને નવાખ સાહેબને સત્કારીને અંદર લાવ્યા.

નવાખ સાહેબનો ચહેરો થાકેલ અને ઉદાસ દેખાતો હતો એટલે જલમસીંહે કહ્યું :—

“ આપ ઉદાસ અને થાકેલા દેખાઓ છો ?”

નવાખ સાહેબ—“ ના ના, હું શા માટે ઉદાસ હોઉં ?”

અમીર—“ ઉદાસ થાય હજુરના દુશ્મનો અને થાકે હજુરના શત્રુઓ. તમે પણ જેમ આવ્યું તેમ ભરડી મારો છો ?”

હજુરી—“ હવે ઘડપણ આવ્યું, આંખને જીભ કપાજે નથી.”

જલમસીંહ—“ ઘડપણ શાનું ? ગરાશીયા ઘરડા થાય નહીં. હજુનો તહારા જેવા બેને લંકાતું.”

હજુરી—“ જમ્મીજન કહે તો માનું.”

જમ્મીજન—“ મેં તો ઉન્કો કુચ્છ નહીં કહેતી, અગર કહું તો દુઝામીયાં (વરરાગ) કહું.”

જલમસીંહ—“ વાહ જમ્મીજન ! કયા કહેને દે, અખ તુમ ખુતને લગી (નવાખ સાહેબને) કાં, હવે શાવા દેશું ?”

હજુરી—“થાવા દીયો. ખેશક થાવા દીયો.”

સફરદાર સારંગીના તાર મેળવે છે. તખ્ત પર થાપો પ છેડે.

નલમસીંહ કહે છે—

“તાયકામાંતો નખરો હોય પણ માળા સાઝન્દાઓનો નખરો નોંખા હોય છે ?! શરૂ કરવાનું કહીયે એટલે સાઝ મેળવવા મંડી પડે. માળા મેળવીને આવે નહીં. છમ્મીગન ધરક્રીયા ગઝલ શરૂ કરે છે. નલમસીંહ વાલવાલ કહે છે. નવાખ સાહેબ કોઈ ન જુવે તેમ એક હજુરીયાને ધશારો કરે છે. એટલે તે ઉડીને બહાર ચાલ્યો જાય છે, ચાલી જઈસાનો પુરો રંગ જામે છે. નલમસીંહ મસ્ત થઈ ડોલે છે અરધા પોણા કલાક પછી હજુરી પાછો આવી નલમસીંહને કહે છે “લગાર આંહી આવજો.”

નલમસીંહ—“શું છે ? તુંજ ઓરો આવીને કહી દેને ? માળા રંગમાં ભંગ નાંખે છે ?”

હજુરી—“બહાર તમને કોઈ બોલાવે છે. ખીજું કંઈ નથી.”

નલમસીંહ—“અત્યારે મને બોલાવનારો કોણ નવરો થયો?”

હજુરી—હું બોળખતો નથી.”

નલમસીંહ—“પણ તું કંઈ નામ કામ તો પુછી આવ. (છમ્મીગનને) તુમ ગાતી ચક્કી જાઓ, ઇતો જે આવ્યો હશે તે વયો જશે. જે માળાને આવવાનો વખત મળ્યો છે?”

હજુરી પુછવા બહાર જાય છે, અને એક કાગળ લાવી આપે છે.

નલમસીંહ—“ઈ શું લાવ્યો ? કોણ છે ઈ ખતાવી દેને ? માળો તુએ લઈ વાયડો છે ને ?”

હજુરી—“ઈ કોણ છે એ એમાં લખ્યું છે.”

નલમસીંહ—“હું ક્યાં લખ્યો છું કે વાંચું ? મરહુમ નવાખ સાહેબ ખીચારા કહેતા કહેતા દેવલોક પામ્યા કે જે નલમસીંહ તમે લખ્યા હોત તો આખા રાજનું કારભાર તમને સોંપત. આ મુનશીને આપ, તે વાંચી સંભળાવશે. (મુનશીને) ઝટ કુંડું કરો, જસ્સો ખગડે છે, પુરો રંગ જામ્યો હતો ત્યાં વળી આ નવું ડીઝાણું જામ્યું.”

મુનશી તે કાગળ વાંચે છે—

“જન હિતકારી, દેવ અવતારી, ત્રિકાળ દર્શી, મહા મદર્પિ,
‘બ્રહ્મા—ચારી, પરા—પકારી. બ્રહ્મચંદ્રધારી, જગત પિતા, જગત
ગુરુ, યોગ યોગેશ્વર, સ્વામિ દીર્ઘાયુપાનંદજી પરમ—હાસ્યાનંદજી અતિથો
રૂપે આંગણે પધાર્યા છે.” જલમસીંહ વિસ્મય પામી કહે છે—

આટલું લાંબું નામ અને મહારે આંગણે પધાર્યા છે ? જા, મહારે
એમનું કાંઈ કામ નથી. કહી દે ખીગને આંગણે જાઓ.”

જલમસીંહના પિત્રાઈ હમીરસીંહ જરસામાં હતા તેમણે કહ્યું
અરે આ શું કરે છે જલમસીંહ ? હા આપણા રવતપુત ધરમ નહીં!!
અતિથીને સત્કારી અંદર લાવો.”

જલમસીંહ—એટલા લાંબા નામવાળાનો સત્કારે લાંબો હોય,
હા મહારાથી નહીં અને હું નવાળ સાહેબના સત્કારમાં રહું કે આવા
જોગદાઓની સરભરા કરું ? જો તમને મનમાં લાગતું હોય તો ખુશીથી
એને તમારે ત્યાં લઈ જાઓ. (હમ્મીગનન) ચલો હોને દો હમ્મીગનન!”

નવાળ સાહેબ—“જલમસીંહ ? હું છું તો એથી શું ? કોઈ
મહાન પુરૂષ આપણે આંગણે ચાલીને આવે અને આપણે તેને તિર-
સ્કારીએ તો એથી મોહરો અપયશ થાય. સાથે મહારીએ આપણે
જાય, આતો કોઈ દેવ પુરૂષ લાગે છે. મુનશી! નામ તો ફરીવાર વાંચ્યા
કાંઈ ઝોળખાણુ પડે છે ?”

મુનશી ખીજ વાર નામ વાંચે છે. આટલા લાંબા નામથી ‘અવા
ભડકે છે. નવાળ સાહેબ કહે છે—“ખીજું ‘અધું તો સમગ્નયું. પણ આ
“બ્રહ્મચંદ્ર ધારી” એ ન સમગ્નયું. તમે સમગ્ન્યા જલમસીંહ ?”

જલમસીંહ—“માળાએ મહારે જરસો રમગવ્યો એટલું
હું તો સમગ્ન્યો. એ જોગદો આજે ક્યાંથી નવરો થયો ?”

નવાળ સાહેબ—“એમને જોડાવો, આપણે પુઝીયે કે આ
“બ્રહ્મચંદ્ર ધારી” એટલે શું ? કાંઈ ચમત્કારિક પુરૂષ હશે, જલમસીંહ !
તમારા ભાગ્યનો ઉદય થયો સમજો.”

જલમસીંહ—“આપ પધાર્યા ત્યારથીજ મદારા ભાગ્યનો ઉદય થયો છે.”

હમીરસીંહ—“એક તરફથી આપણા અન્નદાતા પદાર્થ અને બીજી તરફથી આવા મહાત્માના પગલાં થાય એ એવંડા લાભ કહેવાય.”

જલમસીંહ—(હનુરીને) “ જા ! જા ! હનુરની મરજી છે તો એમને બોલાવી લાવ.”

હનુરી જાય છે અને એકલો પાછો આવી કહે છે. એ એમ નથી આવતા “ એ તો કહે છે કે ઘર ઘણી પોતે આવી સત્કારીને અંદર લઈ જાય તો આવું નહીંતર ચાલ્યાં જઈ જી ”

જલમસીંહ—“ તમે કહી દે કે ચાલ્યા જાઓ ! હું કાંઈ એવો નવરો નથી.”

હમીરસીંહ—“ જાઓ જાઓ જલમસીંહ ! સત્કારી અંદર લાવો. આંગણે આવી પાછા જાય તો ગજબ થાય ”

નવાખ સાહેબ—“ ઉઠો જલમસીંહ ! જરૂરી જાઓ. એવું ન થાય કે નારાજ થાય.”

“ આવું કાંઈને કાંઈ વિધન આવી ઉભું રહે છે. જલસો ઉડતો હતો ત્યાં વળી આ યોગી આવ્યો ! ” કહેતાં જલમસીંહ ઉભા થાય છે. આદર આવી જીવે છે તો એક જટાધારી મદા તેજસ્વી યોગીરાજ ઉભેલા દેખાય છે. જોતાંજ જલમસીંહના મનમાં થાય છે કે આતો અવતારી પુરુષ છે. કાંઈ સાધારણ જોગી નથી. “ પધારો દેવ ” કહી અંદર તેડી લાવે છે, યોગીરાજ મેલકિલમાં આવે છે. સર્વ તેમનું તેજ જોઈ ઉભા થઈ જાય છે, મદારાજ કાંઈ તરફ ધ્યાન ન દેતાં સીધા નવાખસાહેબની ગાદી ઉપર આવી બેસી જાય છે, જલમસીંહને એ દીક પડવું નથી એટલે બાજુની ગાદી ઉપર બેસવા ઈશારો કરે છે, પણ યોગીરાજ એ ઈશારાને લગારે ધ્યાનમાં ન લાવતાં મુખ્ય આસને બેસે છે. નવાખ સાહેબ ઉભા થઈ તેમને સત્કારે છે, જલમસીંહ ઓળખાણ કરાવે છે. “ એ અમારા ખુદાવિંદ નવાખ સાહેબ છે. ” યોગીરાજ ગંભીરતાપૂર્વક સાંભળે છે. કાંઈ એ

મુખથી બોલતાં નથી. હમ્મીજન અને ખાજા હાજરીના સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. કાંઈ અક્ષરે ઉચ્ચારતું નથી નવાખ સાહેબ પ્રસરેલી મુપ-કીટી તોડે છે.

“ક્યાંથી પધાર્યા મહારાજ ?”

યોગીરાજ—“દેવ લોકને આએ હું, દેવ લોક અએગે મૃત્યુ લોકકી કિસા દેખને યદાંબી ચક્ષે આએ. જય નારાયણ !”

જનકમસીંદ દેવલોકથી આવ્યાનું સાંભળી ઘણુંજ વિસ્મય પામે છે. નવાખ સાહેબ વધુ વિનયથી પુછે છે—“અક્ષે પધાર્યા ! કુચ્છ ભોજન આરેગેગે ?”

યોગીરાજ—“નાહી દમ દેવલોકવાસી આત્મા યદાંકે અશુદ્ધ ભોજનકો નાહી છુંતે x x જય નારાયણ !”

જનકમસીંદને ખાત્રિ થાય છે કે આતો કોઈ સાક્ષાત દેવજ ઉતરી આવ્યા છે. એટલે કાચ વેંટડી કંદે છે “શુદ્ધ ભોજનકી સામગ્રી તૈયાર હું.”

યોગીરાજ—“અચ્ચા ! પંડિતેબી તુમ્હારે પિતા ભુપતસીંદ, ઓર ઉન્કે પિતા સામનસીંદ ઓર ઉન્કે પિતા કેસરીસીંદ ઓર ઉન્કે પિતા ગંભીરસીંદ કે જમાનેમે મેં જન્મ આતાયા તો વોલ સખ પ્રથમ મેરે ચર્ણુ ધાતંધે, ફિર આસનપર બિરાજમાન કરાતે થે. અચ્ચા તુ કુવધમે ભુજા હૈ ! ઉસ જમાનેકે ઓર ઈસ જમાનેકે આચારમેં અજા ફરક હો ગયા હૈ. જય નારાયણ.”

પોતાની ચારપાંચ પેઢીયોના નામ સાંભળી ત્યાં એમનું એટલું મોહકું આયુષ્ય સાંભળી જનકમસીંદ ચકિત અને દિગ્મુદ થઈ ગયા; હમીરસીંદે કહ્યું—

“દોડ જનકમસીંદ ! જટ પાણી કાવી મહારાજના ચર્ણુ ધુવો.” જનકમસીંદ તરત પાણી મંગાવી યોગીરાજના ચર્ણુ ધુવે છે. મહારાજ જનકમસીંદ ઉપર પ્રસન્ન થાય છે.

“શાખાશ તેરી મુરાદ અર આયે.....જય નારાયણ.”

નવાખ સાહેબ—“મહારાજ ! મેં કુચ્છ અરજ કરે ?”

યોગીરાજ—“ અવરય.”

નવાળ સાહેબ—“ આપકે પુરે નામકો લમ સમજે મગર
“અલ્લ યંત્ર ધારી” કી સમજ ન પરી.”

યોગીરાજ—“ એલ નવી સમજે ? ખુદ અલ્લાને લમકો એક
યંત્ર દિયા હે વોલ યંત્ર લોગોંકી મુરાદ લિખતા હે. જય નારાયણ.”

બલમસીંહ—“ ખુદ અલ્લાને દિયા હે ? વોલ મહારાજ !
મહારા અહોભાગ્ય કે આપ પધાર્યા ! ”

અધાં આશ્રય પામી એક બીગ્ન સામું જીવે છે. નવાળ સાહેબ
બલમસીંહને કહે છે “ બલમસીંહ ! તમારી મુરાદ લખાવો ખુદ અલ્લાનું
આપેલું યંત્ર એટલે એતો એક જીવતો ચમત્કાર ! ”

બલમસીંહ—મહારાજ કૃપા દ્રષ્ટિ કરેં તો હું એ અજમાવું.”

યોગીરાજ—“ શ્રદ્ધા ખર્ગરકી આત મન ઉચ્ચાર. અજમાના
કેસા ? જૈસા વોલ લિખખેગા વેસાડી હોકર ચલેગા...જય નારાયણ,”

નવાળ સાહેબ—“ વોલ યંત્ર આપકે સાથ હે. ? ”

યોગીરાજ થેલીમાંથી એક ત્રણ પૈડાની ન્હાની ઘોડી કાઢી કહે છે:—
“ એલ હે અલ્લ યંત્ર.”

બલમસીંહ તેને મદઆશ્રય જીવે છે. બીગ્નઓ પણ જીવે છે.

યોગીરાજ કહે છે “ એક કાગજ મંગાવો.”

કાગજ લાગર થાય છે. યોગીરાજ યંત્રમાં એક પેનસીલ ભરાવે
છે અને બલમસીંહને કહે છે. “ ગચ્ચા મધિર આ. દિલમેં તેરે હજ
દેવતાકો ધ્યાન લર એર શ્રદ્ધાકે સાથ તેરી ઉગલી ઉસપર રખકર
દિલમેં મુરાદ માંગ કરા ઉગલીકો એર દે.”

બલમસીંહ આજ્ઞા અનુસાર કરે છે.

અલ્લ યંત્ર નીચે પ્રમાણે લખે છે.

“ લગન કરેકે કન્યા આવે તો પહેલે ઉસકે
ચરન ઘોઝો. ઝરૂર લડકા હો જાયગા.”

સહુ વાંચાને ખુશ ખુશ થઈ જાય છે “ વોલ ! પુરી મુરાદ
લખી ને ! ” પુકારી ઉઠે છે. બલમસીંહને મુખારકળાદીયો અપાય છે,

જલમસીંહ પણ મનમાં દરખાવ છે. મુંઝાપર તાવ દે છે. પણ સ્ત્રીના પગ ધોવાની શરતથી મુંઝાય છે. એટલે કહે છે:—

“પણ મહારાજ ! આ ક્યાનો ? પતિ પોતાના પતિના પગ ધુવે કે પતિ પોતાની પતિના પગ ધુવે ?”

યોગીરાજ—“બચ્ચા ! દેવ લોગકી રીત ન્યારી હોતી હૈ. ઈસમે ઝરા શક નહીં કરના. બિધાતાને તેરે લેખાદી એસે લિખ્ખે હૈ...જય નારાયણ”

સદુ કહે છે—“જલમસીંહ એમાં દરકન નહીં, જ્યારે એવા લેખ લખાઈ ગયાં છે ત્યારે એમે લેવાય.”

નવાખ સાહેબ—“એમાં શું શક છે ? વિધાતાના લેખ આગળ લાચાર. હવે તમારે સંકોચાવું નહીં.”

જલમસીંહ—“પણ ખુદાવિંદ ! એથી તો માથે કહેણ રહી જાય !”

હમીરસીંહ—“દેવ ઈચ્છા એવી હોય તો એમ કરીએ એમાં કહેણ શાનું ? પણ માણું આ અલ્પયન તો મહા ચમત્કારિ !!!

નવાખસાહેબ—“હવે બ્રાહ્મસ થઈ ગયું. જલમસીંહ તમે ત્રીજા ઘરની તૈયારી કરો.”

જલમસીંહ—“મદારે શું તૈયારી કરવાની છે ? એ ગધું તો આપે કરવાનું છે.”

યોગીરાજ—“હાં નવાખ સાહેબ ! તુમ્હારે પંદ તજવીજ કર દેની. જય નારાયણ !”

આ મહેફિલમાં એક બ્રાહ્મણ ગોર હાજર હતો તેને નવાખ સાહેબે કહ્યું. “ગોરજી ! તમે આગળે આજે જલમસીંહ માટે તજવીજ કરવા રવાના થઈ જાઓ. નેટલું ખરચ થાએ નેટલું કરો પણ એમને સાચકનું ગોતી આવે.”

ગોર—“ધણું સાહે ખુદાવિંદ ! હમણું ને હમણું જાઉં છું. મદારા ધ્યાનમાં એક બે જગ્યાઓ એમને લાયકની છે.”

નલમસીંહ—“ ૩૫ રંગ બધુ જોઈને કરજો. ”

ગોર—“ એવું કરી આવું કે તમારી મુરદ પુરી થાએ. ”

નવાખ સાહેબ—(યોગીરાજને) “ આપને બહી કૃપા કરી.

દમકો અચ્છા ચમત્કાર દિખાયા ! આપ નલમસીંહકો આશિર્વાદ દો. ”

યોગીરાજ—“ મેરે આશિર્વાદ હૈં. અખ મૈં જાઉંગા. ”

નલમસીંહ—“ નહીં મહારાજ ! ભોજન લેકર જાઓ. ”

યોગીરાજ કબુલ કરે છે. ભોજન જમાડવામાં આવે છે. યોગી-
રાજ સ્વાના થવાની તૈયારી કરે છે.

નલમસીંહ—“ ફિર કય પધારોગે ? ”

યોગીરાજ—“ હમ દેવલોકવાસી ઇચ્છા હોવે તો ચલે આવેં.
ઈસ્કા પ્રશ્ન નહીં કરના ઓર હમ જાવેં તો હમારે પીછે ભી નહીં
દેખના ઓર હમારી ખાતલી ફિર નહીં કરના નહીંતો તેરે કાર્યમે
વિધન આવેગા. ”

નલમસીંહ ચુપ થઈ જાય છે. યોગીરાજ “ સખ આંખે બંધ
કરેલો ” કહે છે. બધા આંખો બંધ કરે છે. નવાખ સાહેબ આંખો
ખુલી રાખે છે. યોગીરાજ નવાખ સાહેબ તરફ જોઈ રહેજો મુરકરાઈ
કુઝીને સત્તામ કરી ચાલતા થાય છે.

નવાખ સાહેબ અને ખીજાઓ ખાણું લે છે. નવાખ સાહેબ
મેલેલે પધારે છે. જે જોઈતો નલમસીંહને એટલો બધો ઉત્સાહ હતો
તે જોઈ આવી રીતે થઈ જાય છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

કામદારનો ખુલાસો.

નહાના શેઠે જેવાને અંગલે ગોળીયો ચાલે-પુરખીયો જન્મી થાય
એ દકીકત છુપી રહી શકે નહીં એ ખુલ્લું છે. એ વિષે શહેરમાં
અનેક ચર્ચાઓ ફાટી નીકળી છાપાઓમાં પણ ઘણાં લેખ લખાયા
સર્વ એકે અવાજે પોલીસ ખાતાને નિહતા અને અધેર અધરનો
પોકાર કરતા. “ પ્રબળપોકાર ” એ વિષે નીચે મુજબ લેખ લખ્યો હતો.

બદમાશો પકડો.

“ હવે અધરની હદ ન રહી. ગામમાં ચોરીયો ઉપર ચોરીયો થાય અને રાજ્ય ઉધતું રહે એ હવે પ્રગ્નને અસહ્ય છે. નવાબ સાહેબ મોઢો ઉઘાવતા રહે અને અમલદારો દફતરોમાં બેઠાં માંખો માર્યા કરે એવી પરિસ્થિતિ ક્યાં સુધી ચાલતી રહેશે ? ન્હાના શેઠને અંગલે બે બદમાશો રાત્રિના પહેલા ભાગમાં ચઢી આવે, ભયંકર શસ્ત્રની સાથે હુમલો કરે, અંગલાના ચોકીદારને જખ્મી કરે અને નાસ્તી ભય ત્યાં સુધી ન પકડાય એથી વિશેષ ભય લોકોની સલામતી માટે શું હોઈ શકે ? ગામમાં કહેવાય છે કે કાંઈ કામ પ્રસંગે ખાનગી કામદાર ત્યાં ગએલા હતા, તેઓએ આ બદમાશોને જોયા અને પકડાયા. બદમાશો ગોળીયો છોડતા છોડતા નાશી ગયા. બંદુકના ફેર થાય અને આસ-પાસની પોલીસ તે સ્થાને પહોંચી બદમાશોને લાથ ન કરી શકે એવી નમાલી પોલીસ શા કામની ? સારા ભાગ્યે કામદાર ત્યાં હતા અને તેઓ બદમાશોને જોઈ ગયા, નહીં તો પરિણામ શું આવત એ કલ્પિત શકાતું નથી. જખ્મી થએલા પુરખીયાની જખ્મની ઉપરથી જણાય છે કે એ બદમાશો કોઈ દલકા વર્ગના માણસો જેવા ન હતા. તેમણે અહરથ શાહુકારો જેવા ઝુગડા પહેર્યા હતા. એકને માથે ટોપી અને બીજાને માથે ખારસી પાઘડી હતી. આ હકીકત અમને વિસ્મય પમાડે છે. શાહુકારના વેશમાં આવા બદમાશ ખુનીઓ ? દેવ જાણે ત્યાં શું ધરિદાથી ગયા હશે ! ! પુરખીયો જખ્મી થયો એથી વિશેષ તુકસાન થયાનું સંભળાયું નથી, પણ હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે ત્યાં મોહરું કાવતું રચાવાનું હતું પણ દેવજોગે તે નિષ્ફળ થયું. પોલીસ બદમાશોની તપાસમાં હશે અને અમને આશા છે કે તે બદમાશોને પકડી જરૂર ઈન્સાફની દેવડીએ ઉભા કરશે, ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે નહીં થાય ત્યાં સુધી લોકોને વિશ્વાસ આવશે નહીં. સંભળાય છે કે આ બનાવ બન્યા પછી સર્વ અંગલાવાળાઓએ પોતાના અંગલા છોડી દીધા છે અને ગામમાં રહેવા આવ્યા છે. જીદગીની આસાયશ માટે જંગલની ખુલ્લી અને ચોખ્ખી હવાનો લાભ લેવા

માટે જેમણે લાખોના ખર્ચ કર્યા છે તેમના રૂપિયા હાલતો રાજ્યના કારણે પાણીમાં ગયા છે. મરહુમ નવાબ સાહેબે જ્યારે શહેર બહાર વસવાટ વધરાવ્યો ત્યારે ત્યાં પોલીસના પુરતા બંદોબસ્તની જમીનગીરી આપી હતી. આ જમીનગીરી કેવી રીતે પાળવામાં આવી છે તે આ બદમાશોના હુમલા ઉપરથી સ્પષ્ટ જોવાય છે. અમે જાણીએ છીએ કે અમારા નવાબ સાહેબ ધણી નેક દિલ અને કેળવાયેલા સરકારી હાકિમ છે. તેઓએ હાલમાં જ રાજ્યમાંથી શરાબની બંદીને દૂર કરી આખા રાજ્યની પ્રજા ઉપર મોહટો ઉપકાર કર્યો છે, તોપણ તેઓ પોતાના અમલદારો ઉપર વધુ પડતો વિશ્વાસ રાખે છે અને જાતે જઈ જોતા નથી, આ તેમની મોહટી ખામી છે. અમારે નવાબ સાહેબને એટલી જ વિનંતી કરવાની છે કે હજુર આપ જાતે જુવો—અને જાત માહેતી મેળવો, એ આપની પવિત્ર ફરજ છે. પ્રજા અમલદારોની રૈયત નથી, પ્રજા તો આપ નામદારની રૈયત છે. પ્રજાની દાઝ આપને હોવી ઘટે. અમલદારો તો લાડાના ટુંદુ છે. માટે આવા મહત્વના બનાવને નજર અંદાજ ન કરતાં ન્યાયની દેવડીએ એ નીચ ધાડપાડુઓને ખડા કરવા પોલીસને સખત તાકીદ આપો અને પ્રજાનો ગુમ થયેલો વિશ્વાસ પાછો સ્થાપન કરાવરાવો. પ્રજા આપને આશિષ દેશે.”

નવાબ સાહેબ આ લેખ વાંચી આલાજ થઈ ગયા. કામદારને ગુન્હેગાર સાબિત કરવા જતાં પોતે ગુન્હેગાર અને બદમાશ ધાડપાડુ હયાં. તેમને દેખાયું કે જાત માહેતી મેળવવાના ખ્યાલમાં ત્યાં જવામાં અને ઉતાવળા થઈ ફેર કરવામાં મેં મોહટી ભુલ કીધી છે. સાંઈ થયું કે આજુબંદારાવે મ્હારો હાથ ખેંચી લીધો નહીં તો મ્હારા હાથે કામદારનું ખુન થઈ જાત. પ્રકૃતિનો વેગ કેટલીક વાર કેવો ભયંકર થઈ જાય છે ? હું જ્યારે તે રાત્રિએ મહેલ બહાર નીકળ્યો ત્યારે મ્હાં આ કાર્ય કાયદેસર છે કે ગેરકાયદેસર એ વિષે મને શક આવ્યો હતો. જો આ શક ઉપરથી હું પાછો વળી ગયો હોત તો કેવું સાંઈ થાત ? કેટલીક વારની શંકાઓ પણ આશિર્વાદ સામાન હોય છે. એ એક

પ્રકારની આગળથી ચેતવનારી પ્રેરણા હોય છે. પણ આવી પ્રેરણા-
ઓથી ઘણા થોડા માણસો લાભ ઉઠાવી શકે છે. પણ મ્હારો ધરાદો
શુદ્ધ હતો એ મ્હારા માટે ખચિત દિવાસાનું કારણ છે. બીચારો
પેલો મોડીદાર નોકરી બળવતાં મ્હારા હાથે ધવાયો એ ઘણું ભુકું
થયું ખુદા મને માફ કરે. આ છાપાવાળાઓને ખબર છે કે હું જાત
માહેતી મેળવવા ગયો તેમાં તો આ મુસીબત ઉભી થઈ છે.

આવા અનેક તરંગોમાં નવાખ સાહેબ હતા તેવામાં ખાનગી
કામદારે પ્રવેશ કર્યો, બુકીને સલામ બગ્ગવી લાવ્યો. નવાખ સાહેબે
સત્કારી પુછ્યું—

“ કેમ કામદાર ! કેમ આવ્યા ? ”

કામદાર— “ કેટલીક મનજુરીયોના કાગળ છે નામદાર ! ”

નવાખ સાહેબ (પ્રજ્ઞપોકારનો લેખ દેખાડી) “ તમે આ
લેખ વાંચ્યો ? ”

કામદાર— “ જી હા ખુદાવિંદ ! બદમાશોને પોલિસ પકડી ન
શકે એની ભુમ્બેદારી હજુરશીના ઉપર નાંખતા આ મૂર્ખ છાપા-
વાળાઓ શરમાતા નથી હોય ! એ કાંઈ હજુરનું કામ છે ? ખુદાવિંદ
છાપાઓ ઉપરના કાગળો દૂર કર્યાનું એ પરિણામ છે, લખતાં પહેલાં
કાંઈ વિચાર કરતા નથી, જેમ આવ્યું તેમ ચીતરી નાંખે છે. ”

નવાખ સાહેબ— “ તેઓ બ્યબ્હારિક દ્રષ્ટિએ દુશું ન્દેતા નથી.
પણ કામદાર ! તમે તે વખતે ત્યાં હતા ? ”

કામદાર— “ જી હા નામદાર ! ન્હાના શેક બહાર ગામ ગયા
હો એટલે મને તેમના ઘરખાની ખબર રાખવાની ભલામણ કરતા
ગયા છે. તેથી કાંઈ કાગકાજ હોય એટલા માટે ત્યાં આંટો મારી આવું
છું. દિવસના અને વખત મળ્યો નહોતો એટલે રાતના આંટો મારવા
વાળો ગયો હતો. રાત લગાર બર્ષ હતી, મોડું થઈ ગયું હતું એટલે
હું કોઈ દિવાન ખાનખાં પેટો હતો શેઠાણી ઉપર હતાં. મેં ખબર
પૂછવા માણસ મોકલ્યો હતો. હતુ તે શેઠાણી પાસેથી પાકો આવે
તે અગાઉ કાંઈ સંચલ થતાં મેં જમખાડી. મેં એટલા ઉપરથી એ

બહમાશોને નાસતત્ત જોયા. પુરખીયો પાછળ પડ્યો અને ધવાયો. હું સાચકથ ઉપર ચઢી પોલીસને ખબર આપવા દોડ્યો. એ હક્રાંકત મ્હારી નજર આગળની છે. ”

નવાબ સાહેબ — “ તમે એમને કેવા કેસમાં જોયાં ? ”

કામદાર— ‘ અધારૂં હતું એટલે એતો જોઈ શક્યો નહીં, પણ તેઓએ જણવતા એટલુંતો ચોક્કસ છે. પુરખીયો પણ એમજ કહે છે. ”

નવાબસાહેબ મનમાંને મનમાં લેતા ઉપર ગુસ્સે થાય છે પણ તેને કળવા દેતા નથી.

નવાબ સાહેબ — “ બંગલામાંથી કાંઈ ગયું તો નથી ને ? ”

કામદાર— “ મુનીમ દાર ગયાનું કહેતા હતા, પણ સાંજે તે મળી ગયો છે. શેઠાણીએ કાંઈ આડો અડચણ મુકી દીધો હતો તે જાણી ગયો છે. ”

નવાબ સાહેબ હવે ગાર થઈ જાય છે. કામદાર દાર પાછો આપી આવ્યો અને સહુ બાઝી હાથમાંથી ગઈ.

નવાબ સાહેબ — “ ત્યારે તમારે એ ઘરની સાથે ખાટો સંબંધ છે ? ”

કામદાર— “ જુદા બુદાવિદ ! કામ કેઈ વાર ખબર દાખવે જઈ આવું છું. બાપડાં શેઠાણી આ બતાવ બન્યાથી વણા ખાલી ગયા હતા. મેં રિસ્મત દીધી તેથી શાંત થયાં. ”

નવાબ સાહેબ — “ શેઠાણી રિસ્મતવાન લાગે છે. એકલાં સહેલ બદારના બંગલે રહે છે ! ”

કામદાર — “ ત્યાં બીડવા જેટલું કમું નથી. વગ્ન નોકર ચાકર ત્યાં ઘણાં રહે છે. ”

નવાબ સાહેબ — “ તાર કામદાર ! શેઠાણીની ઉમર કેટલી વધે ? ”

કામદાર — “ સાક્ષરણ, નામદાર ! ”

નવાબસાહેબ — “ સાક્ષરણ, એટલે ? ”

કામદાર—“કાંઈ એટલી જમી મોહટી નહીં.”

નવાળ સાહેબ—“શેઠો વૃદ્ધ છે?”

કામદાર—“આ તેમનું બીજું ઘર છે.”

નવાળ સાહેબ—“પણ કળેડું તો ખરુંજ ને?”

કામદાર—“ના ના સાહેબ ! એવું તો ઘણુંએ થાય છે.
બીજા ઘર તો કુવાઈજ મળેને?”

નવાળ સાહેબ—“પણ એમાં સંસાર સુખ તો નહીંજ
હોતું હોય?”

કામદાર—“ના સાહેબ, શેઠ શેઠાણીનો સંસાર ઘણો સુખી છે.”

નવાળ સાહેબ—“તમે છાપામાં વાંચ્યુંને કે પેલા ધાડપા-
ડુઓ શાહુકારોના ફેસમાં હતા?”

કામદાર—“હા હા નામદાર ! પુરબીઓ પણ એમજ કહે છે.”

નામદાર—“ત્યારે એ ઉપરથી મને એક કલ્પના થાય છે.
તમે શું ધારો છો ? મને એવી સંકા કરવી ન ઘટે તો પણ એમ
હોય તો બનવાભેગ છે. હું સમજું છું કે પેલા ધાડપાડુઓ કોઈ
ખંડાશ ન હતા તેઓ કદાચ શેઠાણી સાથેના કાંઈ સંકલ્પથી ત્યાં
ગયા હોય અને આવું રમખાણ થઈ પડ્યું હોય તો એમાં આશ્ચર્ય
જેવું નથી, કારણ કે શેઠાણી જીવાન વયના અને શેઠ વૃદ્ધ વયના
એટલે એવું બનવું મનાય. તમને કેમ લાગે છે?”

કામદાર હાડોગાર થઈ જાય છે પણ હિંમત રાખી ઉત્તર દે છે.
“જો હું શેઠાણીને ઓળખતો ન હત તો કદાચ હું પણ તેવી
કલ્પના કરત પણ હું તેમને ઓળખું છું અને મને તેમનો પુરો
અનુભવ છે. શેઠાણી ઘણું લજ્જવાન અને શીલવાન છે. મ્હારે એ
ધરની સાથે જીનો નાતો છે, છતાં જ્યારે જાડું ત્યારે શેઠાણી મ્હારી
સાથે હમી નજર કરીને વાતે કરતા નથી. મોહટાં આખરદાર અને
ખાનદાનની દીકરી છે.”

નવાળ સાહેબના મનમાં તેના પ્રતિ અતિ તિરસ્કાર આવે છે
પણ પ્રકૃતિ શાંત રાખી કહે છે.

“ત્યારે મ્હારી કલ્પના ખોટી ફરી, અને એ ધાડપાકુઓનો મરિદો ચોરી કરવાનો! એ ચોક્કસ?”

કામદાર—“હા હા નામદાર!”

દોષપિણ રીતે આ વિષય પડતો મુકાય એમ કામદાર ધવ્લે છે પણ નવાખ સાહેબ એ વિષયને ન મુકતાં મુલે છે “શેઠાણી સાથેનો તમારો નાતો ક્યારનો છે?” કામદાર મુંઝાય છે, તેનો મ્હેરો શીકકો પડી જાય છે.

“શેઠની સાથે જુનો નાતો હતો. જ્યારે તેઓ તેમને પરણી લાવ્યા ત્યારથી હું તેમને ઓળખતો થયો.”

નવાખ સાહેબ—“આપણી પોલીસ એ ધાડપાકુઓને પકડી શકશે ખરી?”

કામદાર—“શું થાય છે એ જોવાનું રહ્યું. પોલીસે રીવાજ-રના કારટીજનું ખાલી ખોખું હાથ કર્ચું છે, અને પગલા કઢાવ્યા છે. એક પગલું મહેલ બહારની સડક સુધી જઈ ગયું થઈ જાય છે અને બીજું શહેરની અંદર બહાર સુધી જઈ ગયું થઈ જાય છે. એટલે એમ મનાય છે કે એ બેમાંનો એક જણ શહેરમાંના હતો અને બીજો શહેર બહારનો હતો. બહારના માણસોનું આ કામ ન હતું. વળી પગલાંના નીશાન ગામડીયાના પગ જેવા ન હતા, પણ મુઝોના જેવા નીશાન હતા.”

નવાખ સાહેબ કારટીજનું ખોખું મળ્યાની તથા પગલાંની હકી-કતથી ચમકે છે અને મનમાં બીલે છે કે રખેને ખરી બીના જાહેર થઈ જાય અને બદનામી થાય. નવાખ સાહેબ કામદારને રજા આપે છે અને પોતે ઊંડા વિચારમાં કુરસી ઉપર પડ્યા રહે છે.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

નવાળ સાહેબ અને આણંદરાવ.

નવાળ સાહેબે આજ આણંદરાવને ખાનગી મુલાકાતે બોલાવ્યો છે. આણંદરાવ વખતસર હાજર થાય છે. તેઓ બન્ને ખાનગીમાં બેસે છે. નવાળ સાહેબ કહે છે—

“ જોયું આણંદરાવ! કેવું થયું? આતો ઉલટા આપણે ફંસાવા જેવું બન્યું?”

આણંદરાવ—“ હજુર પોતાનો પીતો કાશુમાં રાખી શક્યા નહીં. આપે ફેર કરવાની કશી જરૂર ન હતી, ખીચારો પગમાં ધવાયો એટલું સાફ થયું.”

નવાળ સાહેબ—“મેં બીહરાવવા ખાતર પગની તરફ ધા કર્યો હતો. એ વિષે છાપાવાળાઓ જુઓ પાડે છે. પોલીસ એ હુમલો કરનારાઓને પકડવા છુટી છે. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે તેઓએ પગલાં કઢાવ્યાં છે. તમારું પગલું બજારમાં ગુમ થાય છે. ઠેક સુધી પગલાં ન રહ્યાં એ દીક થયું. વળી તેઓએ ખાલી કારટીજનું ‘ખોખુ’ હાથ કર્યું છે. જો ખોખા ઉપરથી રીવોલ્વરના મેકરનો પત્તા મેળવ્યો તો તે રીવોલ્વર માત્ર મ્હારીજ પાસે છે એટલે કદાચ કળાઈ જાઉં,”

આણંદરાવ—“તેઓ કદાચ એમ અનુમાન કરી શકે. વળી આપે પાસવર્ડ બેંચાવ્યા છે એ પણ તે જાણતી હોવાથી શક આણી શકે, તો પણ આપતો હાકિમ છો, આપનું તેઓ શું કરી શકનાર છે? પણ જો હું કળાયો તો મ્હારાતો ખારજ વગાડશે.”

નવાળ સાહેબ—“પાસવર્ડ કોણે વેંચાવ્યા છે એ વાત માત્ર પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ જાણે છે. તે કોનસીડેન્શલ હોઈ કોઈને કહી શકે નહીં. તમારે તમારી જાત વિષે તફન નચિત રહેવું. તમોને કાંઈ થાય તો મ્હારે જાહેર થએ છુટકો.”

આણંદરાવ—“પણ એટલે દરજે વાત પહોંચશે નહીં.”

નવાળ સાહેબ—“એ વાત ખરી છે. પણ આપણે કાયદાની

નજરે ગુન્હેગાર ફરીયે છીયે, આપણે કાયદાની નજરથી બચવા, કાયદાને થાપ ખવરાવવા પ્રયત્ન કરીયે છીયે—કીધેલું કામ છુપાવવા માંગીએ છીએ એનો આપણે ઇન્કાર કરી શકીશું નહીં. સાધારણ માણસ જો એમ કરે તો ગુન્હેગાર ફરે અને આપણે કાયદાના રક્ષક થઈ કાયદો તોડીયે અને ન્યાયની દેવડીયે ખડા ન થઈએ એ તો જીવન કહેવાય.”

આણંદરાવ—“આપની વ્યક્તિ અસાધારણ છે, કાયદાની રૂએ આપે ગુન્હે કર્યો હોય તો પણ એક હાકિમ તરીકે આપે જે કર્યું છે તે વ્યાજખી કર્યું છે એ સૌ કોઈ કહે.”

નવાખ સાહેબ—“પણ તમે મ્હારા મુળ ઇરાદાને જાણો છો એટલે એ પ્રમાણે કહો છો, પણ જેઓ મ્હારા મુળ ઇરાદાને જાણતા નથી અને જેઓને મ્હારા ઉપર વિશ્વાસ નથી તેઓ શું એમ કહે ? જુઓ આ છાપાવાળાઓ કેવી જુઓ પાડે છે ?”

આણંદરાવ—“એ સત્ય છે. હું આપ નામદારને મળ્યો તે અગાઉ એમના જેવોજ હતો. મને હવે હાકિમોની મુશ્કેલી દેખાય છે.”

નવાખ સાહેબ—“તમેજ કહો, હવે આપણે કામદારને શિક્ષા કેવી રીતે કરવી ? પેલો હાર જે તેણે શેઠાણી પાસેથી લીધો હતો તે પણ તે વખતે દિવસે પાછો આપી આવ્યો, હવે તેના ઉપર ચારીનો આરોપ મુકી શકાય નહીં. સારે શેઠાણી સાથેના તેના આડા સંબંધને અને રાજને કોઈ નિસ્ખત રહેતી નથી. ”

આણંદરાવ—“કામદારને શિક્ષા થાય એટલા માટે મેં આપને એ કોટુક કાંઈ દેખાડ્યું નથી. આપ તેના ચારિત્રથી વાકેફ થાઓ, પરદા પાછળ શું ચાલે છે એ જાણો, જુવો એટલા માટે મેં એ પ્રયાસ કીધો છે.”

નવાખ સાહેબ—“હું કામદારને ઘણા ઉંચ ચારિત્રનો માણસ સમજતો હતો અને મ્હારા નિમકહલાલ અને વફાદાર નોકરોમાંનો એક માનતો હતો.”

આણંદરાવ—“આપનો તો એ નિમકડલાદ્ય અને વફાદાર નોકર છેજ. આપનું એણે કાંઈ નુકશાન કર્યું નથી. માત્ર યુક્તિ વડે નહાના શેઠને નગર શેઠાઈ અપાવવા તે ચકાતો હતો વળી તે ઘણો પરમાર્થી અને પરગણુ સ્વભાવનો છે. ગરીબોને સ્થાય કરવામાં ઘણો ઉદાર છે. માત્ર આટલું અપક્ષક્ષણ તેનામાં છે પણ એને રાજની સાથે કાંઈ નિસ્ખત નથી.”

નવાખ સાહેબ—“તે ઉપરાંત તે તદન જુદો છે. મેં તે ખતાવ વિષે તેની સાથે વાત કીધી ત્યારે તેણે મને તદન તરકટી લકીકત કહી ઉઠાડી જવાખ આપ્યા. જો મેં તે લકીકત નજરે નજર જોઈ નહત તો મને ખચિત તેના જવાખથી સંતોષ થાત એટલો તે ચાલાક છે.”

આણંદરાવ—“નહાના શેઠના અંગલે ધાડપાડનારા આપણે છીએ, હવે કોઈ માણસ આપણને એ વિષે પ્રશ્ન કરેતો આપણે શું સાચેસાચું કહી દઈશું? આપણે પુરખીયાને જખ્ખી કર્યો છે, પોલીસ ગુન્હેગારને પકડવા મથે છે, છાપાઓ અદમાશોને પકડે. અદમાશોને પકડોની જુઓ મારે છે. પ્રજા લયલિત બની છે છતાં આપણે ખામોશ રહી એ સર્વ ચાલવા દઈએ છીએ, ત્યારે તે જો એમ કરે તો એમાં શું નવાઈ? જન સ્વભાવને એટલી છુટતો આપવી પડશે.”

નવાખ સાહેબ—“હું લોકોને ઉઠાવવા માંગતો નથી. સાચે-સાચી લકીકત કહી દેવા ચાહું છું.”

આણંદરાવ—“આપ ગમે તેટલું સાચું કહેશો પણ બેઢકા તે માનશે નહીં. ઘણાં એમજ સમજશે કે આપ કામદારનું ભોપાળું નહીં પણ પોતાનો કોઈ ખાનગી ધરિદો પાર પાડવા ત્યાં ગયા હશે. છાપાઓ એ વિષે કાંઈનું કાંઈ લખશે અને ઉલટી આપની બદગોઠ-નિંદા વધશે, કારણ કે રાજ એ પ્રભુ તુલ્ય છે, અથવા રાજમાં ઈશ્વરનો અંશ છે એવી લોકોની સમજ હવે નષ્ટ થઈ છે.”

નવાખ સાહેબ—“ત્યારે મ્હારે કામદારને સુકી દેવો?”

આણંદરાવ—“એ વગર ખીજું શું કરશો ? એણે તમારો કાંધ કસુર કર્યો નથી. શેઠ શેઠાણી અને કામદાર એ ત્રણે પોતાનાં ખાનગી જીવનમાં સ્વતંત્ર છે, તે ચાહે તે કરે એમાં ખીજને શું ? મ્હારે તો આપને એ દેખાડવું હતું કે શેઠે પરમાર્થ શુદ્ધિથી સખાવત કીધી નથી તેમનો એમાં સ્વાર્થ હતો એ દેખાડી દીધું.”

નવાખ સાહેબ—“કામદારને શીક્ષા કરી-મ્હારા રાજ્યના ખીજ અમલદારો ઉપર હું સારી જાપ બેસાડવા માંગુ છું. જેથી રાજ્યમાં સડો રહે નહીં અને રૈયત પિડાય નહીં.”

આણંદરાવ—“એ બધું થઈ રહેશે, શું થાય છે એ લગાર વધુ જુઓ, ઉતાવળ કરવાની કશી જરૂર નથી.”

નવાખ સાહેબ—“જાપાઓવાળા અને પ્રજા મને ઉંઘતો નવાખ સમજે છે. તેમને મ્હારે દેખાડી આપવું છે કે હું ઉંઘતો મોજલો, તોરીલો નવાખ નહીં પણ એક જાગતો નવાખ છું, જે પ્રજા મ્હારા ઉપર વિશ્વાસ મુકે તો તેમને લગારે કનડગત થવા દઉં નહીં. જે કનડગતો થાય છે તે ધોરણ અને કાયદાની વિધિઓના કારણથી થાય છે. ધોરણ અને કાયદો એ લોખંડી પંજે છે એમાં મનુષ્યત્વ નથી. * * * * ત્યારે આપણે હજી જોયા કરવું એવો તમારો અભિપ્રાય થાય છે ?”

આણંદરાવ—“જી હા નામદાર !”

પછી આણંદરાવ સાંથી રૂખસત થાય છે.

પ્રકરણ ૨૩ મું

જુઠો વરરાજા.

હજુરીયાઓ હાજર થયા છે. આણંદરાવ આવ્યાના ખખર સાંભળી જલમસીંહ બાણું વિરમય પામ્યા હતા. ગુપચુપ શું મામલો ચાલે છે તે જાણવાને બાણું ફાંફાં મારતા હતા પણ કાંઈ વળતું ન હતું. હજુરમાં હાજર થઈ તાઝીમ બજાવી લાવી બોલ્યા—

“ઓત્યાને શું કામ આવી પડ્યું છે કે હરધડી આંટા દીધે છે! હજુર” નવાબ સાહેબને એક નવો વિચાર સ્પુરે છે તેથી કહે છે:-

“એ એક નાટક કંપની કાઢવાનો વિચાર રાખે છે. તેની પરવાનગી માંગે છે.”

નલભસીંહ—“વળા એને એ શું ધંધો સુઝ્યો? હજુર એને પરવાનગી આપશો માં નહીં તો ઘણાઓના ભવાડા ભજવશે. જુઓને આપ નામદારે જાપાઓને છુટ આપી તો હવે કેવું કેવું લખે છે? શેઠને ત્યાં ધાડ પડે તેના હજુર જવાબદાર! શું જમાનો આવ્યો છે? મને તો મહારા ભાણીયાએ વાંચી સંભળાવ્યું. ઘણા ગુસ્સો આવ્યો પણ વળે શું? હજુરને ગમ્યું તે ખરું. આ આલુદાની તેવીજ કાંધ તજવીજ હશે, માળો ઠેર ઠેર ભાપણો કરતો અને રાજની અદગોઈ વિના ખીજું કાંધ ખોલતોજ નથી. હું એને ઓળખું છું એટલે એતવું છું હજુર!”

એક અમીર—“તમે હજુર વિષે વાંચ્યું પણ તમારા પોતા વિષે કાંઈ વાંચ્યું?”

નલભસીંહ—“વળા મહારા માટે શું છે?”

અમીર—“વાંચો ત્યારે ખરર પડે ને? જુઓ “હાસ્ય વિનોદ” માં છેલ્લે પાને શું લખ્યું છે?”

નલભસીંહ—“હું ક્યાં લખ્યો છું, અને નથી લખ્યો એ દીકજ થયું છે, નહીંતો જાપા વાંચીને પોતો કાશુમાં રહેત નહીં, તમેજ વાંચો.” અમીર વાંચે છે.

બુદ્ધી વરરાજા

નલભસીંહ ચમકી ખોલી ઉઠે છે. “હું ક્યાં બુદ્ધી છું?”

અમીર—“લગાર ધિરજ રાખો, આગળ તો સાંભળો” તે વાંચે છે—

“અમારે ત્યાંના એક ગરાશીયા ત્રીજું ઘર કરવા તૈયાર થયા છે. બે ઘર હયાત છે. ત્રીજાનો મોહ થયો છે. ઉમર પુરી પાકટ છે.

દાંત નથી એટલે ચોકો પહેરે છે. ઘોળી દાઢીને કાળી રંગે છે. કમર વળી ગઈ છે, ચાલતાં શ્વાસ ચઢે છે”-

જલમસીંહ મુછે તાવ દઈ કહે છે “ઈ સાવ ખોટું છે. કોઈને મ્હારા સાથે કુરતી લડાવો. જો તેને ચિત ન પછાડું તો કહેવું ? ! પણ ઈ લખનારો કયો વાયડો છે ? હજુર ! ઈ આપ સાંખી શકો, હું ન સાંખી શકું. મને એનું નામ બતાવો.” નવાખ સાહેબને હંસવું આવે છે અને કહે છે.

“પુરું સાંભળો તો ખરા.”

જલમસીંહ—“એમાં શું સાંભળવું હતું ? વર હું કંઈ અને પીડા પારકાને હાલે, ઈ ક્યાંનો ન્યાય ? હજુર આપેજ છાપાવાળા-ઓને મોઢે ચઢાવ્યાં છે. જો મરહુમનો જમાનો હોત તો એમની જલજ ખેંચી લઉં.”

અમીર—“તમારે આગળ સાંભળવું નથી ?”

જલમસીંહ—“ના, ના, નથી સાંભળવું ? પણ હજુર હું એમ પુછું છું કે આપણી મેદફિલની ખાનગી વાત બહાર કેવી રીતે ગઈ ? આપણાં માંનો કોઈ ઘુટયો લાગે છે. આપ પારકે હાથે અમારી આખર પકાવરાવો ઈ ન અને. હું ત્રણ નહીને ચાર કંઈ પાંચ કંઈ એમાં બીજાઓના આપનું શું જાય છે ?”

નવાખ સાહેબ—“જલમસીંહ ભાઈ ! એમ તમે મ્હારા ઉપર શા સાર ઉતરી પડો છો ?”

જલમસીંહ—“હવે ખુદાવિંદ ! આપણી મેદફિલનું મહાતમ રહ્યું નથી.”

અમીર—“હવે હું નથી વાંચતો, છાપુ બધે કંઈ છું.”

નવાખ સાહેબ—“તમે પુરું સાંભળો તો ખરા, પછી તમારે જે કહેવું હોય તે કહેજો.”

અમીર આગળ વાંચે છે—

“પણ નવાખ સાહેબના ટેકાથી ટટાર રહે છે. ઘડપણે રસ આવ્યો

છે, પારખી જણીને હેરાન કરવા કેલા થયા છે. હવે તો આવા કુધારાઓનો અંત આવે તો સાહે.”

જલમસીંહ—“આખો અંત ! ઈ આજકાલના છોકરાઓ લાયકાઓની વાત શું જાણે ? ઇ જાપાવાળાનું નામ શું છે ઇ તો વાંચો.”

અમીર—“અધિપતી કીશાભાઇ હીરજીભાઈ.”

જલમસીંહ—“ઓળખ્યો, પેલા લવારનો છોકરો, આજકાલ વસવાયાનું એ એવું જોર કે ગરમીયાઓને આંગળી ચીંધે ! જાતના ધાંચી મોચી લણીગણી મોહટાઓના વાદે ચઢ્યા છે. હવે જીવવાનું મહાતમ રહ્યું નહીં.”

નવાખ સાહેબ—“હું તો સમજું છું કે તમે એ વિચારજ માંડીવાળો એટલે કાંઈ આંગળી ચીંધવાપણું રહે નહીં. મેં જે ગોરને ગોતવા મોકલ્યો છે તેને પાછો બોલાવી લઉં.”

જલમસીંહ—“નહીં હજીર ! હવે તો નહીં કરતો હઉં તોએ કરીશ, એવા વસવાયાઓથી બીહી જાઉં તો ગરાશીયો શાનો ? પણ ખુદાવિદ આપ એ જાણું બંધ કરાવી દ્યો, નહીંતો એના ફીક પરિણામ નહીં આવે.”

નવાખ સાહેબ—“કાંઈ જાણું બંધ કરાવી શકાય એ તો મને પણ કહે છે. જેમ હું ચુપ રહું છું તેમ તમે પણ ચુપ રહેા બીજું શું થાય ?”

જલમસીંહ—“મ્હારાથી ચુપ ન રહેવાય ?”

અમીર—“ત્યારે તમે તેના ઉપર બદનકશીની ફરીયાદ કરો.”

જલમસીંહ—“કરોતે ચઢે ઈ જીદાં ! વસવાયા સામે ફરિયાદ હોય ? ઇતો મને મળે એટલી વાર.”

નવાખ સાહેબ—“જો જો કાંઈ ગેર કાયદે વઢવાડ કરતા.”

જલમસીંહ—“અમે ગરાશીયા કાયદો બાયદો ન સમજીએ. અમને તો ટાણે જે સુઝયું તે ખરું.”

નવાખ સાહેબ—“કાયદો તો અમારા માટે પણ છે તો પછી ગરાશીયાઓ માટે હોય એની શી નવાઈ ?”

અમીર—“પણ આમાં તમારું નામ તો લખ્યુંજ નથી એટલે તમે શા માટે માથે ઓઢી લીધો છો ?”

જલમસીંહ—“નામ નથી એથી શું ? હકીકત તો મ્હારીજ છે ને ?”

અમીર—“ના. ના. કોઈ બીજા ગરાશીયા માટે પણ હોય, ઘણાંઓને બે ઘર છે.”

નવાબ સાહેબ—“હવે એ વાત માંડી વાળો, એમાં કાંઈ માલ નથી.”

જલમસીંહ—“આપને મન એમાં માલ નથી. પણ મ્હારે મન તો દણો છે. આપ ઈ છાપું બંધ કરાવો નહીં તો એમ માનીશ કે આપ આગળ રહીને મ્હારી આખર પડાવો છો.”

નવાબ સાહેબ—“એમાં તમારી સમજ ફેર થાય છે. કોઈ માણસ કોઈની આખર પાડી શકતો નથી માણસ પોતાના હાથે પોતાની આખર પાડે છે. તમે એ ધરાદો મુલતવી રાખો તો પછી કોઈ કહેનાર નથી. હું તો હવે ગોરને પાછો બોલાવી લઉં છું તમને સુઝે તેમ તમે કરજો.”

એટલામાં ગોર પ્રવેશ કરે છે. તાઝીમ બજાવી જગ્યા લે છે.

નવાબસાહેબ કહે છે “તમારી ઉમર ઘણી લાંબી લાગે છે. તમારું નામ લેતાંની સાથે તમે પ્રવેશ કર્યો હું તમને પાછા બોલાવી લેવાનું કરતો હતો.”

ગોર—“કાં ગરીબ પરવર ! પંદર વીસ દિવસ આથડી આથડી રહેલું કરી આવ્યો ને હવે આમ કાં ?”

નવાબ સાહેબ—“હવે એ ધરાદો મુલતવી રહ્યાં છે.”

ગોર—“પણ ખુદાવિદ ! દેકાણું ઓહો ગોત્યું છે. જલમસીંહ લાદને લાયક ગોત્યું છે. હવે ઇ મુલતવી રહે તો મ્હારી વાત જાય.”

નવાબ સાહેબ—“એ વિષે જલમસીંહ જાણે. હું એમાં પડવા માંગતો નથી. માટે મ્હારી આગળ એ વિષે વાત ન કરવી.”

જલમસીંહ ઉંચા નીચા થાય છે, ગલરાય છે કે વળી આ

શું થયું. જ્યેથી કહે છે કે—“ગરીબ પરવર ! દેકાણું ક્યાં જોતું છે, કન્યા કેવી છે, ઇતો સાંભળવા દયો !!”

નવાખ સાહેબ—“હું એમનું કાંઈ સાંભળવા માંગતો નથી, હજુ તો વાત ચાલે છે ત્યાં તમે મને બદનામ કરો છો, પછી ખરું જોઈ પડે ત્યારે કાણુ જાણે શુંએ કહ્યું.”

જલમસીંહ—“નવાખોનું એજ દુઃખ મોહકું છે. વાત વાતમાં બદલી જતાં વાર ન લાગે. આપ તો અમારા અન્નદાતા છો આપને બદનામી દઈયે તો અમનેજ કાળી ટીલી ખેસે.”

નવાખ સાહેબ—“તમારા ધરવાળા પણ મનેજ બદનામ કરે છે.”

જલમસીંહ—“ઈતો હું અરજ કરી ચુક્યો છું કે એમની મરજીથી તો હું નેવાર થયો છું. નહીં તો હું કાંઈ મુરખ નથી.”

નવાખ સાહેબ—“તો પણ તમે જાણો અને તમારું કામ જાણો.”

જલમસીંહ—“પણ ગોર દકીકત કહે એમાં તો દબુરને રાંધો નથી ને ?”

નવાખ સાહેબ—“એ ભલે સાંભળો.”

ગોર દકીકત કહે છે—

“જામીથી પચાસ ગાઉ ઉપર એક ગરીબ ગરાશીયાનું ખોરડું છે. તેમને ત્યાં જવાન કન્યા છે. રૂપ અને ગુણમાં અનુપમ છે. મેં ત્યાં માંગુ નાખ્યું. પહેલાં તો આનાકાની કરવા લાગ્યો પણ બ્યારે નવાખ સાહેબનું નામ લીધું ત્યારે રાજ થયો. કન્યા મેં લાગતી ઘડીજ હુશીયાર છે. એમાં એક બીજો જોગ મળ્યો, જોડને દિવસે મેલા જે રૂપિદેવ આવ્યા હતા તેમણેજ એ કન્યાનું નામ પાડ્યું છે એમ મારા જાણવામાં આવતાં મેં કહ્યું કે એ રૂપિદેવની મુમનાથીજ હું મેંજ લઈ આવ્યો છું. આ દકીકતથી તેઓ ધણા ખુશ થયા. અને તેઓએ ખાંડ ગાયે પરણાવવા લા પાડી. માટે દવે જલમસીંહ તેઓની વાત કહ્યું, અને આરંભનામ મને જટ આપી દીધો.”

જલમસીંહ—“કન્યાનું નામ શું છે ?”

ગોર—“એ લગાર લાંબુ છે. પણ મેં જ કાગળમાં લખી લીધું છે.” પછી ગોર કાગળ કાઢી વાંચે છે—

“અતુરી આહક મધુરી મોહક, પ્રીતિરસ આહક, પતિ ઉપાસક, મધુરી ભાષક, સધીરી આશક, તન મન અર્પણ, સ્વરૂપ દર્પણ, અતિ મન રંજન કુમારી—”

જલમસીંહ—“પણ આવા લાંબા નામ તો ક્યાંય સાંભળ્યાં નથી ? ગુરૂ દેવ ! કાંઈ જાંગ તો પીધી નથીને ?”

ગોર—“એવું હોય ! પેલા રૂપિદેવનું નામ ક્યાં કુંકું હતું ? તેમણે જેવું પોતાનું લાંબું નામ રાખ્યું હતું તેવું આ નામે લાંબું રાખ્યું છે.”

નવાળ સાહેબ—“એ નામતો એના ઉત્તમ ગુણો દર્શાવે છે.”

જલમસીંહ—“ધ તો હું સમજ્યો, પણ એટલું લાંબું નામ લેતાં લાંબા થઈ જવાય એવું છે.”

એક હબ્બુરી—“જલમસીંહ કાકા ! એમાં લાંબા નહીં થવાય, અત્યારથી યાદ કરવા મંડી જાએને.”

જલમસીંહ—“જ્યાં જરૂરી વાત હાલતી હોય ત્યાં મડદમાં કર આ જીવી તેવી વાત નથી, ધર કરવાની વાત છે.”

અમીર—“એ રીક કહે છે, એમાં ચીડાઓ છો શું ?”

હબ્બુરી—“કાકા ! એકવાર બોલી જાઓ, તમને મારા સમ છે. જોઈએ તો ખરા કે તમારા મોઢામાં એ નામ કેવુંકે શોભે છે ?”

જલમસીંહ એકદમ ચીડાઈ જાય છે—

“ખસ ત્હારી અવકાત જોઈને વાત કર.”

ગોર—“અરે ! અરે ! એના જેવા શું થાવો છો ! બો કહેો શું મરજી છે ?”

જલમસીંહ—“મરજી નવાળ સાહેબની, હું તો એમને આધિન છું.”

નવાળ સાહેબ—“મારે તો જે કહેવાનું હતું તે કહી દીધું છે, તમને જેમ રીક પડે તેમ કરો.”

જલમસીંહ સમજે છે કે નવાળ સાહેબ હડે ચઢ્યા છે અને એકના એ નહીં થાય, માટે આ આપેલો જોગ જો હાથથી જરૂરી તો પછી દેકાણું નહીં પડે. એટલે કહે છે—

“ મને જેમ ફીક પડે એમ કરું તો આપ નારાજ તો નહીં થાઓને ? ”

નવાબ સાહેબ—“ નારાજ શા માટે થાઉં ? એનું પરિણામ મ્હારે ક્યાં ભોગવવાનું છે ? ”

બલમસીંહ—“ આપ મદદ અને સમવડ તો આપશોને ? ”

નવાબ સાહેબ—“ એ તો હું વચન આપી ચુક્યો છું. પણ એટલું વળી કહી દઉં છું કે ખોટું ખરું પડે એનો હું જીભેદાર નહીં. ”

બલમસીંહ—“ પણ મને તો આ લાંબા નામની નવાઈ થાય છે, કાંઈ યાદ થાય એવું દુંકું હોતને—”

ગોર—“ અરે બલમસીંહ બાઈ ! તમે સમજ્યા કાં નહીં ? એ તો રૂપિ દેવનું પાડેલું નામ ! પણ એ બધાં વિશેષણો છે. અને દુંકું નામે છે, પણ તમે લા ભણો ત્યારે કહોને ? ”

બલમસીંહ—“ તઈયે દુંકું નામ ખોલી દુંકું કરોને ? હું તો આ લાંબા નામથી મુંઝાઈ ગયો હતો. ”

ગોર—“ લ્યો પાડો લા, દુંકું નામ “સુંદર” છે. ”

બલમસીંહ—“ હવે દાવકું ! પહેલાંથીજ ઇ કહી દેવું હતું. (લજીરીયાઓને) લ્યો કહો શું મરજી છે ? ”

અમીર—“ તમારી ઇચ્છા હોય તો ખાસ્સું છે. પણ પેલા રૂપિદેવવાળી શરત બાજો છો ને ? ”

ગોર—“ લા ફીક યાદ આવ્યું કન્યાના બાપે પણ રૂપિદેવના કહેવાથી એ શરત મુકી છે. તે કહેતો કે રૂપિદેવે કહ્યું છે કે જ્યાં સુધી એને પરણનારો પ્રથમ એના ચરણ નહીં ધુવે ત્યાં સુધી છાકરો નહીં થાય ” માટે એ શરત તો મુખ્ય છે. ”

બલમસીંહ—“ ઓહો ! રૂપિદેવ ત્યાંસુધી કહી આવ્યા ? ”

અમીર—“ રૂપિદેવ ફીક તમારા ઉપર પ્રસન્ન થયા લાગે છે. ”

બલમસીંહ—“ પ્રસન્ન થયા પણ શરત આકરી મુક્તા ગયા, ”

નવાળ સાહેબ—“બહાનું તમારી મુશ્કેલી એ રીતે પુરું થવાનું લખ્યું છે તે એમાં શું વધી છે ?”

બલમસીંહ—“વાંધા તો મોહટો છે. એવી અનહોતી થાય તો આપને જાણ.”

ગાર—“ત્યારે એ માંડી વાળો, નવાળ સાહેબ હીક કહેતા હતા કે એમાં પડવામાં માલ નથી.”

બલમસીંહ—“ના, ના, માંડી શા માટે વાળો. કાંઈ જુદો રસ્તો કાઢોને ?”

નવાળ સાહેબ—“એ શરત નહીં પાળો તો છાકરો નહિ થાય. વિધાતાના લેખ તે ફરતા હશે ?”

અમીર—“થવા દીધોને બલમસીંહ ?”

બલમસીંહ—“થાવા દિયો તથ્યે, સહુની મરજી એમ છે તો એમ થાવા દીધો.”

મછી ખાંડું મોકલવા વિષે વાટાઘાટ થાય છે. ખગીચામાંજ કન્યાની પધરામણી કરાવવાનું ઠરાવવામાં આવે છે. અને એ લામ લાલ ખાનગી રાખવા બલામણો દેવામાં આવે છે. નવાળ સાહેબ જનતાખાને પધારે છે અને મેહફિલ વિખરાઈ જાય છે.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

નવાળ સાહેબ અને પો. ઇન્સપેક્ટર

આજે પો. ઇન્સપેક્ટર નવાળ સાહેબની હજુરમાં હાજર થાય છે. નવાળ સાહેબ તુરત તેને કહે છે:-

“જુઓ, ઇન્સપેક્ટર ! જમીનનની ચોરી પકડવાની તમને જે મુદત આપી હતી તે પુરી થઈ છે, છતાં તમે ચોરી પકડી શકતા નથી. માટે મ્હારે વિચાર કરવો પડે.”

ઇન્સપેક્ટર—“મુદત પુરી થઈ ગઈ છે એ વાત ખરી છે,

પણ એ ચોરી મેં લગભગ પકડી લીધી છે અને અત્યારેજ એજ વિષે ચર્ચા કરવા હાજર થયો છું.”

નવાખસાહેબ એ સાંભળી ઘણું ખૂશ થાય છે અને પુછે છે:-

“ક્યાંથી પકડી? કેવી રીતે પકડી? કાણે એ ચોરી કાઢી હતી? અને કેવી રીતે કાઢી હતી?”

ઈન્સપેક્ટર મારવાડી અને મોંયા વચ્ચેનો સર્વ કીસ્સો કહી સંભળાવે છે.

નવાખસાહેબ સાંભળી કહે છે—

“એટલા ઉપરથી તમે એમ અનુમાન કરો છો કે એ રૂપિયા છમ્મીજનના હતા?”

ઈન્સપેક્ટર—“અમીના બેગમ તદ્દન ગરીબ બાઈ છે. તેની પાસેથી એટલી મોટી રકમ નીકળવી અસંભવિત છે. બાઈને પુછતાં તેણી કહે છે કે એક પરગણુ માણસ તેણીને તે રૂપિયા આપી ગયો હતો. તે માણસે તે બાઈને રૂપિયા ભરવાની તારીખ ચોરી થયાની તારીખની સાથે મળતી આવે છે. રાતે ચોરી થઈ અને સવારે આ રૂપિયા અપાયા અને ભરાયા. બાઈને તે માણસનું નામ પુછવામાં આવે છે તો તે બતાવતી નથી અને કહે છે કે તે માણસ નામ બતાવવાની સંખત મનાઇ કરી ગયેલો હોઇ મદારાથી તે બતાવી શકાવાય નહીં. ખુદાવિંદ ! આ મુશ્કેલીના કારણથી હું હજુરમાં આવ્યો છું. કારણ કે બાઈ મુસલમાન છે, પરદેશીન અને આખરફાર છે. એટલે મદારે શું કર્યું?”

નવાખ સાહેબ—“એ રૂપિયા છમ્મીજનવાળા છે એવું એટલા ઉપરથી માનતાં હું તો અચકાઉં છું. બાઈના કોઈ પૈસાદાર સગાએ અથવા રત્નેદાર બાઈને એ રૂપિયા આપ્યા હોય.”

ઈન્સપેક્ટર—“આ જમાનામાં એવો ઉપકાર કરનારા ઘણાં થોડાં હોય છે. આપ કહેજો તેમ જો હોય તો બાઈને નામ બતાવવામાં આટલો બધો સકાચ શામાટે હોય? મદારું મન તો એમજ

કહે છે કે એ રૂપીયા હમ્મીનવાળાજ છે. એ બાઈની લગાર પોલીસ ચોકશી થાય તો ખર્ચ બોલું જણાઈ આવે. એ પોલીસ ચોકશીની રજા લેવા આવ્યો છું, કારણ કે બાઈ પરદેનશીન અને મ્હારે કદાચ લગાર કડક થવું પડે અને આપને કાને ફરિયાદ આવે તો આપને અગાઉથી ચેતવી રાખવા મુનાસજ સમજ હાજર થયો છું. ”

નવાખ સાહેબ—“ ધોરણસર અને કાયદેસર પોલીસ ચોકશી કરો એમાં મને ચેતવાની શી જરૂર છે ? ”

ઈન્સપેક્ટર—“ બાઈને લગાર કડકાઈની સાથે ત્યાં ધમકીની સાથે પોલીસ ચોકશી કરવામાં મહેલ્લાના મુસલમાનો ઈર્રિસાઈ જવાનો અને ચોકીરા કરી પાડવાનો સંભવ છે. અને મને તેમ ક્યાં વિવાં ચાલે તેવું નથી. ”

નવાખ સાહેબ—“ તમારે જે કરવું હોય તે કરો. પણ કરું ધોરણ અને કાયદા વિરૂદ્ધ થવું ન જોઈયે એટલું હું તો સમજું. ”

ઈન્સપેક્ટર—“ માત્ર ધોરણ અને કાયદાથી ચાલે તેવું નથી. લગાર ધોરણ અને કાયદા બંધારે જવાની જરૂર છે એ વગર તો અમે કાંઈ કરી શકતાજ નથી. ભલમનસાઈ તો જણાવ્યોની સાથે હોય. આવા હકીકાઓતો સત્તાથીજ માને. મેં બાઈને આજીજીયો કરવામાં લગારે મણા રાખી નથી પણ તેણી નામ બતાવવાનું હાજ પાડતી નથી. ”

નવાખ સાહેબ—“ ધોરણ અને કાયદાથી વધુ કશુંએ કરવાની મ્હારી મનાઈ છે. તમે બીજા કોઈએ શુકિત વાપરો. ”

ઈન્સપેક્ટર—“ બાઈ પરદેનશીન ન હોત તો કાંઈ શુકિત કાઢી શકાત પણ પરદાનો વાંધો આવે છે. ”

નવાખ સાહેબ—“ તમે હજુ એકવાર વધુ પ્રયાત્ન કરી જુઓ. તેણી નામ નહીં બતાવે તો ક્યાં જરૂર હશે તમે જાઓ. ”

ઈન્સપેક્ટર સંકામ કરી ચાલતો થાય છે. નવાખ સાહેબે મ્હાના શેઠને બંગલે યાચ્યાં રમખાણ વિશે તેને કાંઈ પુછ્યું નહીં એની તેને તાબુમી થાય છે. બ્યારે તે હજુરમાં આવ્યો ત્યારે તેના મનમાં એ વિશે મોટી ધાસ્તી હતી કે નવાખ સાહેબ જરૂર પોલીસ

ઉપર ક્રોધાચ્છાન થયે એ કહેશે કે આવી રીતે ધાડ પડે અને જાદુમારો ન પકડાય એ પોલીસની મોટામાં મોટી નાલેશી છે. પણ નવાખસાહેબે એ પ્રકરણ ખોલ્યું નહીં તેથી તે ખુશ થયો અને સીધા પોતાની ઓશીસે આવ્યા.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

નવાખ સાહેબ અને દીવાન સાહેબ.

આજે નવાખસાહેબને પેલી રૂપમણીવાળો પત્ર યાદ આવે છે એટલે તરત દીવાન સાહેબને બોલાવે છે. દીવાન સાહેબ આવે છે ત્યારે એ પત્ર તેમને આપી કહે છે—

“આ વિષે આપણા બંદોબસ્ત કરવો જોઈયે.”

દીવાન સાહેબ—“એ બાઈ એ વિષે આપણને એક અરજ આપે તો તેવા લગ્ન તરત અટકાવી શકાવાય.”

નવાખ સાહેબ—“તેવી અરજ ન આપે તો શું આ પત્ર ઉપરથી અટકાવી શકાવાય નહીં !”

દીવાન સાહેબ—“અટકાવી શકાવાય, તો પણ તેવી અરજ આપે તો વધારે ધોરણસર થયું ગણાય. આતો તેનો એક ખાનગી કાગળ કહેવાય. વળી તે બાઈ માણસ છે તેને ફરી જતાં વાર ન લાગે. મને એનો ધણો અનુભવ છે. માટે એ પ્રમાણે સુચવું છું.”

નવાખસાહેબ—“હું નથી સમજતો કે તેણી ફરી જશે.”

દીવાનસાહેબ—“ત્યારે એનો પુરતો બંદોબસ્ત થઈ જશે એ વિષે આપ નિયત રહો.”

નવાખસાહેબ—“બીજું મારા કાને ધણીવાર આવ્યું છે કે વહીવટખાતા તરફથી ગામડાંની લોકોને ધણા કનડવામાં આવે છે. સરકારી નોકરો ગામડેથી પોતાને ઉપયોગી વસ્તુઓ જેવી કે કુદ ધી ધાસ-લાકડાં અનાજ વિગેરે મરજી મંગાવે અને પુરતી કીમત આપ્યા વગર પુરી કીમતની વાજ લખાવી લે છે. આથી

મરીજ ગામડીયાઓ હમરાન થાય છે. માટે હવેથી એવું ન બને એનો પણ પુરતો બંદોબસ્ત કરો. ”

દીવાનસાહેબ—“આપ ફરયાવો તે એ વિષે બંદોબસ્ત કરવામાં આવે. હું જ્યારે ગામડાઓમાં જઈ છું અને લોકોને પુછું છું ત્યારે તેઓ તેવું કશું મને કહેતા નથી. ગામડાના લોકો તેવી કોઈ પણ વસ્તુ પુરી પાડવાને બંધાએલા નથી. તેઓ જો તેવી વસ્તુઓ વેચવા ન ચાહતા હોય તો ન વેચે અને કદાચ વેચે તો તેની પુરી કીંમત વસુલ કરે. જો કોઈ પુરી કીંમત ન આપે તો પુરી કીંમતની પહેાચ ન લખી આપે અને અહીં ફરિયાદ આવે. આહી તેવી ફરિયાદ સાંભળનારા કયાં નથી ?”

નવાબસાહેબ—“મરીજ બીચારા ગામડીયાઓ ફરીયાદે આવતાં બીહે છે. તેઓ મોહટા અમલદારો આશળ બોલી શકતા નથી. માટે તેઓ ફરીયાદ કરી શકે તેવા હિસ્મતવાન બને તે અગાઉ આપણે તેવું થતાં અટકાવવાનો બંદોબસ્ત કરી એ ઉત્તમ રસ્તો છે.”

દીવાનસાહેબ—“એ વિષે આપણે સખતમાં સખત હુકમો કાઢેલા છે. સર્વ વાતોના ધોરણે બાંધેલા છે છતાં એ બાબત અટકતી નથી.”

નવાબ સાહેબ—“જુઓ, એ વિષે મેં આ હુકમ લખી રાખ્યો છે હું સમજું છું કે એનાથી કોઈ ચેક રહેશે.”

દીવાન સાહેબ તે હુકમ વાંચે છે—

“અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે અમારા સંન્યના કેટલાક ખાતાના મોટરો ખસુસ વહીવટ ખાતાના નોકરો ગામડેથી ખાતાના વપરાશની ચીજો જેવી કે દુધ-દહી-ઘી-ધાંસ-લાકડાં-ગોળ-અનાજ વિગેરે અખરહસ્તી હવાલદાર અગર પોલીસ પરેશ મારફત મંગાવે છે અને તેની પુરી કીંમત તેમને ચુકવતા નથી. એટલુંજ નહીં પણ નામની કીંમત આપી પુરી કીંમતની પહેાચી લખાવી લે છે. બીચારા મરીજ ગામડીયાઓ બ્હી જઈ તેવી પહેાચી લખી આપે છે. અમારા નોકરોની આવી હથકી ચાલ અદ્યતન પ્રતિ અમે તિસ્કાર બતાવીએ

છીએ. અમે એવા કેટલાક નોકરોને ઝાળખીએ છીએ અને તેમની એવી ચાલચલગત વિષે અમને ખાત્રિ થઈ ગઈ છે. પણ અમે એક વાર રહેમ કરવા માંગીએ છીએ અને તેમની થઈ ગયેલી બદીને દર-ગુજર કરીએ છીએ. પણ આમદાથી અમે એ દરગુજર કરી રાકીશું નહીં. અને તેવા કસુર કરનારાને સખતમાં સખત સજા કરીશું. આ હુકમની એક એક નકલ દરેકે દરેક ખાતામાં ત્રત કરવી અને એક એક નકલ દરેક ગામડામાં જાહેર જગ્યાઓએ ચોટાવી દેવી જેથી ગામડાના લોકો સમજી સકે કે તેઓ રાજ્યના નોકરોને તેવી ચીજો પોતાની ખરજી વિરૂદ્ધ આપવાને બંધાએલા નથી. ગામડાના લોકો એ વિષે જે કંઈ ફરિયાદ કરવા ચાહતા હશે તે અમે જાતે સાંભળીશું. પણ તેઓએ ખોટી ફરિયાદ કરવી નહીં એ તેઓએ ખાસ માફ રાખવું. તા. સદર

નવાખ સઆદતખાં

દીવાન સાહેબ—“સારું છે. એમાં કંઈ હરકત નથી. નોકરો લગાર વધારે હુશિયાર અને સાવધાન થઈ વર્તશે. અવાર નવાર એવા હુકમો નીકળતા રહે તો એમાં કંઈ ખોટું નથી.”

નવાખ સાહેબ—“નહાના રોડના બંગલે ધાડ પડી એ વિષે તમારો શું અભિપ્રાય છે?”

દીવાન સાહેબ—“હું એ વિષે ઘણો વિચાર કરું છું પણ કંઈ સમજાતું નથી. કહેવાય છે કે હુમલો કરનારાઓ મહરુમ જેવા હુકમમાં હતા. પણ તેમની પાસે રીવાજ્વર કયાથી આવી એ સમજાતું નથી. જો એમજ હોય તો તેઓ ચોર તો નજ હોવા જોઈએ. હું તો સમજું છું કે તેઓ રોડાણીને એકલાં સમજાને કંઈ જુદાજ મરદાથી ગમેલા હોવા જોઈએ, પણ સારા ભાગ્યે આપણા કામદાર ત્યાં હતા. મને એક બીજાએ કલ્પના થાય છે અને તે એ છે કે કદાચ તેઓ આપણી પોલીસના અમલદારોમાંના કોઈ હોય. કારણ કે તેમના શીવાય બીજાની પાસે રીવાજ્વર હોવી સંભવિત નથી. વળી એક બીજું પણ શંકાતું કારણ છે. જ્યારે એ ધાડ પડી ત્યારે

થોડા દિવસથી પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ તરફથી રાતના પાસ-વર્ડ બેંચાતા હતા. આ પાસવર્ડ પોલીસના અમલદારો જાણે એટલે તેઓ નિર્ભય હોય અને પકડાયા વિના નાસી છુટે. નહીં તો ફેર થાય છતાં ન પકડાય એ તો ઘણું કહેવાય.”

નવાખ સાહેબ અધીરા થઇ પુછે છે—

“જો આપણા પોલીસ અમલદારોમાંના કોઈ હોય તો તેમને ત્યાં જવાનું શું પ્રયોજન હોઇ શકે ?”

દીવાનસાહેબ—“એ મોહટો સવાલ છે, જો તેઓ શુદ્ધ નિષ્ઠાથી ગયા હોય તો તેમણે નાસવાની અને રીવાલ્વર વડે પુર-ખીયાને જખ્મી કરવાની કશી અગત્ય ન હતી. એટલે મ્હારી સમ-જતો એમજ થાય છે કે તેઓ કાંઇ ધુરી નિષ્ઠાથી અથવા બદ નજરથી ત્યાં ગએલા હોવા જોઈએ.....હું ચોક્કસ કહી શકતો નથી અને મ્હારે કહેવુંએ ન જોઈએ, તો પણ હું એટલું તો જાણું છું કે ઘણાઓને શેડાણીની ચાલચલગત વિષે કાંઇ ઉંચા ખ્યાલ નથી. પોલીસના માણસો કાંઇ ઉંચા ચારિત્રના હોતા નથી એટલે તેમના વિષે એવી શંકા કરવામાં કાંઈ વાંધો નથી...શેડાણી જીવાન છે, લગાર વિલાસી સંલગાય છે. પણ લોકોની ખાનગી ચાલચલગત સાથે આપણે કશો સંબંધ ન હોઇ હું એ તરફ ધ્યાન દેતો નથી. આપણે તો કામથી કામ રાખવાનું હોય. જો એવી પારકી પીડા કરવા જઈએ તો રાજ્યનું ગાર્ડ એક દિવસ પણ ગળડાવી શકીએ નહીં. વળી એથી આપણા હાથે આપણા રાજ્યના આબરૂદારોની ફજેતી થાય અને તે અનિષ્ટ છે માટે ધોરણસર અને કાયદેસર જે થતું આવે તે ખર્ચ અને બાકી બધું ખોડું.”

નવાખ સાહેબ—આપણા પોલીસ અમલદારો અગર બીજા નોકરો જો તેવી હલકી ચાલ ચલગતના હોય તો આપણે તેમને ડીસમીસ કરવા ઘટે.”

દીવાનસાહેબ—“તેવી ખાત્રિ થાય તો બેશક તેમ કરીએ, પણ મેં તો આ શંકાની વાત કીધી.”

નવાખસાહેબ—“ શેઠાણીની ચાલચલગત સારી નથી એ તમે કેની પાસેથી જાણ્યું ? ”

દીવાનસાહેબ—“ મ્હારા પાસે અનેક ચર્ચાઓ આવે, પણ એ બધી મ્હારાથી મનાય નહીં. કોઈ મિત્ર હોય, કોઈ શત્રુ હોય, ફાવે તેમ કહે. મ્હારો હુકો એવો છે કે સાંભળવું બધાનું પણ કરવું ધોરણથી અને કાયદેસર, એથી રાજ અને રૈયત બન્નેનું પણ રહે છે.”

નવાખસાહેબ—“ જો શેઠાણીની ચાલ ચલગત તમે કહો છો તેવી હોય તો શું એ હકીકત શેઠ જાણતા નહીં હોય ? ”

દીવાનસાહેબ—“ કદાચ જાણતા હોય તો કરે શું ? જો ખોલે છે તો ઉઘટો ફજેતો થાય છે. માટે ખુદાવિંદ ! એમાં કોઈ માલ નથી. આપણે તે કોઈ જોવાનું નથી. “ મીયાં બીબી રાઝી તો કયા કરે કાઝી ” એ કહેવત કોઈ ખોટી નથી. ”

નવાખસાહેબ વિચારમાં પડી જાય છે. દીવાનસાહેબ દેખાય છે તે કરતાં વધારે ઉંડા છે એમ તેમને ખાત્રિ થાય છે. તેમને પોતાના મનની વાત ઉઘાડી પાડવાનું મન થાય છે પણ આણંદરાવ સાથેના વચનના કારણથી સુપ થઈ જાય છે. કેટલીક વાર સંજોગો અને તેથી ઉપજતા અનુમાનો માણસને કેવા ઉંધા રસ્તે દોરનાર હોય છે એ તેમને દીવાનસાહેબ તથા પોલીસ ઉપરથી દેખાય છે. આ કીસ્સામાં ખરી હકીકત તદ્દન જુદી છે છતાં લોકો કેવી કેવી કલ્પનાઓ કરે છે અને કેવા કેવા ઉંધા દોરવાય છે એ તેમને જાણવા જોવા અને વિચારવા જેવું લાગે છે. નવાખસાહેબ વિચારે છે કે “ મીયાં બીબી રાઝી તો કયા કરે કાઝી ” એ કહેવત બેશક સત્ય છે અને તે ભાંખા અનુભવ પછી કહેવાઈ છે. ત્યારે શું મ્હારે સુપ થઈ બેસી રહેવું અને મને જે વિચાર સ્પર્શે છે તેને અમલમાં ન મુકવો ?

પ્રકરણ ૨૬ મું.

અમીનાબેગમ અને ઇન્સ્પેક્ટર.

જ્યારે ઇન્સ્પેક્ટર અમીના બેગમને ત્યાં આવે છે ત્યારે બપોરનો વખત હોય અમીના બેગમ પોતાના બચાંબોને લઈ બોલરની નમાઝ પઢતી હોય છે. નમાઝથી ફારેગ થઈ અમીનાબેગમ ઇન્સ્પેક્ટરને અંદર બોલાવી ચીકની પાસે બેસાડે છે અને બાબુમાંથી એક પાડોશીને બોલાવી તેની મારફતે અમીના બેગમ ઇન્સ્પેક્ટરને કહે છે:-

“તુમ ફિર કયું આવ્યે ? તુમ્હારે બારબાર આવેસે કોગાંકા કુચ્છકા કુચ્છ શક હોતાહે, ચોર મુઝ ગરીબકી આબરૂ જાતી હે.”

ઇન્સ્પેક્ટર-“તમે એક ખાનદાની અને સમજી બાઈ છો. તમે સમજી શકો છો કે અમો પોલીસની નોકરી કેટલી હલકી છે ? તમને જે પાંચસો રૂપિયા આપવામાં આવ્યા અને તે તમે મારવાડીને ભર્યા તે રૂપિયા છમ્મીજન તવાયફના ચોરાએલા રૂપિયા હતા એમ માનવાને અમને ધણા કારણો છે. માટે તમે એ રૂપિયા આપનાર ધણિયું નામ બતાવો એટલે પછી તમારે ત્યાં મ્હારે આવવાનું કારણુ રહે નહીં. અને નહીંતો એ ચોરીનું તોહમત તમારા માથે આવશે.”

અમીનાબેગમ-“મુઝે રૂપે દેનેવાલા સખશ ચોર નહીં હે. ઉસ્ને મુઝે સખત મનાઈ કી હે. જે મનાઈ નહીં હોતી તો મેં ખુશીસે ઉસ્કા નામ બતા દેતી.”

ઇન્સ્પેક્ટર-“જો તે ધણિ ચોર ન હોય તો નામ બતાવવામાં શું વાંધો છે ?”

પાડોશી-“બહેન ! નામ બતાવો. પોલીસકે ફજીતેમેં પડનેમેં માલ નહિ.”

અમીનાબેગમ-“ભાઈ સુનો ચોર ઇન્સાફ કરો. જ્યાં મારવાડી મેરે સાથે ઝગડતા થા ચોર મુઝે નહીં સુનાને જેસી ખાતે સુનાતાથા ત્યાં ઉસ્કી ખાતેં ચેહ ખુદાકા બંદા સુનતાથા. ઉસ્કા મારવાડીપર ગુસ્સા આયા ચોર મુઝપર રહેમ ખાયા. ઉસવક્ત તો વોહ

ચલા ગયા, કુચ્છ ન બોલા લેકીન સુખ્દસેં વોહ મેરે મકાનમેં
ધુસ આયા ઓર મેરે સામને પાંચસો રૂપે રખકર કહેને લગાકે લે
યેહ રૂપે ઉસ મારવાડીકા ચુકાદે, મગર મેરી એક બાત યાદ રખ
અગર કોઇ પુછે કે રૂપે કહાંસે લાઈ તો મેરા નામ ન બતાના. જો
મેરા નામ બતાએગી તો નુકસાન પાએગી. અખ તુમ્હીં કહો લાઇ
કે વોહ મેરે પર ઐસા એહસાન કરે ઓર મેં ઉસકા નામ બતાવું ? ”

પાડોશી—“ મગર યેહ સરકારી દરબારી કામહૈ. ઇસ્મેં હમ
લાચાર હૈં. યેહ ઇન્સપેક્ટર સાહબ અચ્છે હૈં, તુમકા સમજાતે હૈં,
નહિં તો ફવરન સખ્તી કરના શરૂ કર દેવેં તો હમારા કયા ચલ
સકતા હૈ ? ”

ઇન્સપેક્ટર—“ એજ વાત છે. સરકારી દરબારી કામ છે ત્યારે
તો મ્હારે આટલા આગ્રહથી પુછવું પડે છે નહીં તો મ્હારે શું લેવા
દેવા હતા ? બાઈ ! તમે જે હકીકત કહી તે હકીકતથી તો મ્હારો
શક વધે છે. એણે એટલું મોહકું નેકીનું કામ કર્યું-કોઈ ન કરે તેવી
તમારી મદદ કીધી-ખાસ અણીને ટાણે તમારે કામ આવ્યો-એમાં
તો એની કીર્તિ નીકળે તેવું છે. છતાં તે શા માટે એ બાબત છુપા-
વવા માંગે છે એ સમજાતું નથી. આજે કોઈ એવી રીતના એહસાન
કરતું નથી, કોઇને ગળેથી રૂપીયો છુટતો નથી. આ વળી કાંઈ ન્હાની
સુની રકમ નથી. હા, મફતના રૂપીયા આવ્યા હોય અને તે એમ
આપવામાં કાંઈ હેતુ હોય તો એમ બની શકે. માટે નામ બતાવો
અને મને સખત થવાની ફરજથી બચાવો.”

અમીના બેગમ—“ ઇન્સપેક્ટર સાહબ ! ખુદાકે ઐસે બહોત
નેક બદે ઇસ દુન્યામેં હૈં કે જો ખુદાકે નામ પર અપની સખ દૈલત
લુટા દેતે હૈં. મેં ફિર કહેતી હું કે તુમ્હારા શક ગલત હૈ ઓર
વોહ શખ્સ ઓર નહીં હૈ. તુમ્હેં જો કરના હો સો કરો, મેં તો
મેરી જાનસે ઉરકા નામ નહીં બતાઉંગી.”

ઇન્સપેક્ટર ધણો મુંઝાય છે. છોકરાને જોઈ તેને વિચાર આવે
છે, કે આ છોકરો બાણુતો હશે માટે તેને પુછું. એટલે તે કહે છે:-

“ હીક, તમને નામ બતાવવાની મનાઈ કીધી છે પણ આ છોકરાને તો મનાઈ કીધી નથીને ? ”

ઇન્સપેક્ટર મોહટા છોકરાને કાંઈ સમજાવે ફાસલાવે છે અને કાંઈ ધમકાવે પણ છે. પહેલાં તો છોકરો પોતાની મા સામે જુવે છે અને કહેતાં અચકાય છે. પણ ઇન્સપેક્ટરના રોઆખમાં આવી બોલી દીધે છે:-

“ રહમતશાહ કલંદર અમ્મીકો રૂપે દે ગએથે ” રહમતશાહ કલંદરનું નામ પડતાં ઇન્સપેક્ટર ઠંડો ગાર થઇ ગયો, તેના હાથ પગનું ચેતન ઉડી ગયું. તે રહમતશાહને બોલીયા માનતો હતો, રહમતશાહમાં તેને આસ્થા હતી. ‘રહમતશાહની આશિષને કારણે ત્યાં “અખીયાં રશન” કહેવાના કારણે આ ચોરી પકડવાની તેને આશા બધાઈ હતી. રહમતશાહ એ એક મસ્ત ફકીર હતો. એને પુછવું કેમ અને ખરી હકીકત મેળવવી કેમ એ એક મોહટો સવાલ થઈ પડ્યો, રહમતશાહનું નામ ન લેવાયું હોત તો સાઈં થાત એમ તેને લાગ્યું. તેણે બાઈને વળી પુછ્યું “શું ખરેખર આ રૂપીયા રહમતશાહે તમને આપ્યા હતા ? ”

અમીના બેગમ-“ મને ન પુછો.”

ઇન્સપેક્ટર-“ બાઈ! તસ્દી માફ કરજો-તમે તો છુટી ગયા પણ હું મોહટી આફતમાં ફંસાયો, મ્હારે એમને પુછવું કેમ ? ”

તે ત્યાંથી સીધો બજારમાં આવ્યો. રહમતશાહ અને તેની આમ્મીસ સેંકડો માણસોનું ટોળું જોયું. રહમતશાહ ખડખડ હસતા હતા અને અખીયાં રશન-અખીયાં રશન કહી નાચતા હતા. ઇન્સપેક્ટર લોકોને ખસેડી તેમની સન્મુખ જઈ રહ્યો. રહમતશાહ તેની સામે જોઈ બહુ હંસ્યા, ઇન્સપેક્ટરે કહ્યું “ બાપુ કૃપા દ્રષ્ટિ કરો.” રહમતશાહ વળી હંસ્યા અને લોકોને ચીરી નાશી ગયા. ઇન્સપેક્ટર મોંઘ વિકાશી ને ત્યાં ઉભો રહ્યો.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

નવાખ સાહેબને રીપાઈ.

નવાખસાહેબ આણંદરાવની સાથે કાંઈ મસલેહતમાં છે. જલમ-મસીંહ બહાર ઊભા ઊભા અકળાય છે, હજુરીઆને પુછે છે. “અધ્યા કહે તો ખરો કે આ આણંદો આજકાલ કેમ આંહી આંટા દબ રહ્યો છે ? ”

હજુરી—“ અમને તો કાંઈ ખબર પડતી નથી કાકા ! પણ સાંભળ્યું છે કે આણંદરાવ કોઈ નાટક કમ્પની ઉભી કરવાની ખટપટ કરે છે. નવાખ સાહેબ બેગમ સાહેબની સાથે એ વિષે કાંઈ ચર્ચા કરતા હતા એ ઉપરથી એટલું જાણવામાં આવ્યું છે. ખેલ હજુર પોતે લખી આપનારા છે; કમ્પની તૈયાર છે. માત્ર હજુરનો લખેલો ખેલ એ કમ્પની લખવશે અને આણંદરાવની દેખરેખ રહેશે. ”

જલમસીંહ—“ એ વળી નવું ધતીંગ શું જાયું ! આજકાલ નવાખસાહેબની પ્રકૃતિની કાંઈ ખબર પડતી નથી. શિકાર સાવ મુક્યો, મુજરો ખીલકુલ તળ્યો; જ્યારે જીવો ત્યારે કામ અને કામ, હવે પ્રમુ કરે તે ખડું. ”

એટલામાં પોલીસ ઇન્સપેક્ટર ત્યાં આવે છે જલમસીંહ તેને કહે છે “ હજુર હમણાં કામગીરીમાં છે. હું ક્યારનો બેઠો બેઠો તપું છું. આવો તમે પણ બેસો. હા પેલી ચોરીનું શું થયું ! એ મામલામાં અમે તમને ઘણા સાચવ્યા છે. તમારે ત્યાં મુજરો થયો હતો તેથી હજુર હાડોહાડ ગયા હતા, અમે ઠંડા પાડ્યા. ટાણે અમે હતા એ ફિક થયું. ”

ઇન્સપેક્ટર—“ તમે અમારા હિતેચ્છુ છો ને ! તમે ન સાચવો તો ખીજું કોણ સાચવે ? જલમસીંહ લાઈ ! હવે નોકરી કરવાની મજા રહી નહીં. ઉપરીયોના જાત્રા વધી ગયા, નિશ્વાસ ઉડી ગયો, લોકો મોઢે ચઢી ગયા, કોઈ ને પતજ કરતો નથી ને ? એમાં આ

છાપાઓવાળા તો સાવ ફાટી ગયા છે, જુવોને તમારા માટે કેવું લખ્યું હતું ?”

બલમસીંહ—“ એ બધા નવાબસાહેબની દબલગીરીનો પ્રતાપ. અંદર પેલો આણ્વદો આવ્યો છે. કાણુ જાણે શું શું ઉઠા લખાવે છે ?”

ઈન્સપેક્ટર—“ હા, મેં પણ સાંભળ્યું છે કે નવાબ સાહેબ તેને અવાર નવાર બોલાવે છે. ”

બલમસીંહ—“ કહે છે કે નાટક કમ્પની ઉભી કરવાનો વિચાર ચાલે છે. ભુત જીને પક્ષીત જગશે. ઈન્સપેક્ટર ! કળજીગ આવ્યો છે કળજીગ ! નહીં તો રાજીને વળી આવા નાટકીયા ધંધા સુએ ?”

આણંદરાવ બહાર નીકળ્યો, બંને સામે લગાર સ્થિત કરી ચાલતો થયો. એકલા ઈન્સપેક્ટરને અંદર બોલાવવામાં આવ્યા, બલમસીંહ લાચાર થઈ હાથ ધસતાં બહાર બેસી રહ્યા.

“ કહો શું હકીકત લાવ્યા ?” નવાબસાહેબે પુછ્યું.

ઈન્સપેક્ટર—“ અમીના બેગમે નામ બતાવ્યું. જેનું નામ બતાવ્યું તે માણસ કોઈપણ રીતે ચોરી કરે તેવો નથી તેમજ તેની પાસે રૂપિયા પાંચસો જેવી રકમે હોય નહીં. વળી તે પકડી શકાય તેવો પણ છે નહીં. એટલે મ્હારી મતી તો સાવ મુંઝાઈ ગઈ છે. ”

નવાબ સાહેબ—“ એવો કયો માણસ છે ?”

ઈન્સપેક્ટર—“ રહમતશાહ કલંદર. ”

નવાબસાહેબ નામ સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. રહમતશાહ ચોરી કરે નહીં તેમ તે બાદને આપવા તેમની પાસે પાંચસો રૂપિયા જેવી રકમ હોય નહીં, એ તો કોઈની પાસેથી પાઈ પેસો લેતા નથી. કોઈ આપે છે તો ફેંકી દે છે એ હકીકત નવાબસાહેબ જાણતા હતા તેથી આશ્ચર્ય પામે છે.

ઈન્સપેક્ટર—“ હું છમ્મીજીનને મળીને આવું છું. તે કહે છે કે જ્યારે તે ધર્મશાળામાં આવી ત્યારે રહમતશાહ ધર્મશાળામાં

હાજર હતા. હમ્મીબનને જોઈને તેમની રીત પ્રમાણે હરયા હતા. ખુદાવિદ ! રહમતશાહ મસ્તાન ફકીર અને ઓલીયા માણસ છે. એ ચોરી ન કરે એ નહીં છે. તો પણ મહારી તાબુખી વધતી જાય છે. રહમતશાહ તે બાઈને આપવા એવડી મોહટી રકમ ક્યાંથી લાવ્યા હશે એ જાણવા જેવું છે પણ રહમતશાહને એ હકીકત પુછવી કેમ ?”

નવાબ સાહેબ—“ એશક તેઓ ચોરી કદી કરે નહીં. પણ તમે કોઈ પણ યુક્તિ કરી તેમની પાસેથી એ હકીકત કઢાવો. ”

ઈન્સપેક્ટર—“ મને તો કોઈ યુક્તિ સુઝતી નથી. વળી હું તેમના આપ (બદ દોઆ) થી ધણો બીડું છું, તેમનાજ આશિર્વાદના કારણે હું આ ચોરીની તપાસમાં આવેલે દરજે પહોંચી રહ્યો છું. જ્યારે આપે મને ધમકાવ્યો હતો, ત્યારે હું ધણો ગભરાઈ ગયો હતો. આપને મહારા ઉપર ચોરી કરાવ્યાનો શક આવ્યાનું જાણી મને ધણો રંજ થયો હતો, હું એજ ચિંતામાં જતો હતો, તેવામાં મને રહમતશાહ મળ્યા. મેં તેમને કૃપા દષ્ટિ કરવાની વિનંતી કરી, તેઓએ ખોલો ધુળ ભરી મહારી આંખોમાં નાંખી અને કહ્યું કે “ અંખીયા રીશન ” એ હકીકત બનતાં હું સમજ્યો હતો કે તે ચોરી જરૂર પકડીશ. જુવો ખુદાવિદ ! આગારી નોકરી હલકી છે ? જોને હું ઓલીયા માનતો હોઉં તેનેજ મારે ચોર તરીકે પકડવો એ કેટલું હિલુપદ લગાડનારું છે ? માટે હવે આ બાબત માંડી વળાય તો મોટી દયા થાય, એટલી મહારી વિનંતી છે. ”

નવાબ સાહેબ—“ એ માંડી વાળી કેમ શકાય ? તમારે તો તમારી ફરજ જાળવવાની છે. ફરજ જાળવવામાં હિલુપદનો ખ્યાલ હોય નહીં. મેં સાંભળ્યું છે કે જેલમાં સવારે તેમની પ્રકૃતિ શાંત હોય છે. અને જેનાથી રીઝાય છે તેની સાથે સારી રીતે વાવ કરે છે. માટે તમે તેમને સવારે જોવા મળો. ”

ઈન્સપેક્ટર—“ ઘણું સાઈ નામદાર ! હું મહારાથી બનતો

પ્રયાસ કરીશ. ” પછી ઇન્સપેક્ટર ત્યાંથી રજા લે છે જલમસીંહ અંદર આવે છે. નવાખ સાહેબ પુછે છે.

“ આજ આ વખતે આવ્યા જલમસીંહ ! કાંઈ છે ? ”

જલમસીંહ—“ હું ચરતે આવ્યા છું. તે દિવસે આપ મ્હારા ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયા હો એમ મને લાગ્યું તેથી મારી માંગવા આવ્યો છું. આપનો મરજી ન હોય તો હું ત્રીજી વર કરવા ચાહતો નથી. મેં તો હજુરની મરજી જોઈ હતી તેથીજ હા બરી હતી. ”

નવાખ સાહેબ—“ તમારા ધરવાળાંઓની તરફથી બદનામી ન મળે એ ખાતર હું એમાં ભાગ લેવા ચાહતો નથી. બીજું કાંઈ કારણ નથી. ”

જલમસીંહ—“ તંઈયે એની તો આપે ખાત્રી રાખવી. એ બન્ને તો ઉલટા ઉતાવળાં થઈ રહ્યા છે. સામે મોઢે ઉધરાણી કરે છે.

આ પ્રમાણે નવાખસાહેબને છેતરે છે તેથી નવાખ સાહેબ મનમાં મનમાં ગુસ્સે થાય છે. અને તેથી નવાખસાહેબે જે બાત્રી રચી હતી તેનો અર્ધ ભાગ ભજવાઈ ગયો હતો તે બાત્રી પુરેપુરી ભજવવાનાં નવાખસાહેબ દ્રઢ નિશ્ચય કરે છે અને જલમસીંહને કહે છે. “ તમારે મ્હારો સંકોચ રાખવો નહીં. ”

જલમસીંહ—“ આપનો સંકોચ તો પહેલાં. આપ અમારા અન્નદાતા, આપ થકી શોભાયે. પણ આપ એમાં નારાજ નથી એથી મને સંતોષ થયો. ”

નવાખસાહેબ—“ ચાલો એ તો થઈ રહેશે. ગોર ગયા છે તે કરીને આવશે, આજે મ્હારે તકીશાહને તકીયે જવું છે. તમે આવો છો ? ”

જલમસીંહ—“ હુકમ હોય તો હાજર છું ? ”

પછી નવાખસાહેબ અંદર લુગડાં પહેરવા બધ છે. ગાડી હાજર થાય છે ત્યારે નવાખ સાહેબ પધારે છે અને જલમસીંહને લાંબે તકીશાહના તકીયા તરફ રવાના થાય છે.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

તકીશાહની મુલાકાતે

રસ્તામાં નવાખ સાહેબનું એક ગામ આવતું હતું. નવાખ સાહેબના તકીશાહની મુલાકાતે જવાના સમાચાર આપવા આગમચથી એક ઘોડેસ્વાર દોડાવવામાં આવ્યો હતો તેનાથી ખચર સાંભળી ગામના પટેલ ચોપડીયા વિગેરે સત્કાર કરવાને ઉભાહતા. નવાખ સાહેબની ગાડી જ્યારે પાંદરમાં આવી અને સહુને ઉભેલાં જોયાં ત્યારે ગાડી રોકી, લોકોએ ઝુકી ઝુકી સલામો કીધી. નવાખ સાહેબે કુશળતા પુછી, પટેલે જવાબ આપ્યો “હજુરના પ્રતાપે અમે સહુ સુખી છીએ. આપ નામદારની જય ગાંધી છીએ અને દુઆ દઈએ છીએ.”

નવાખ સાહેબ—“તમને કોઈ તરફથી કશી કનડગત અને રંજડતો નથી ને ? જો હોય તો સાફ સાફ કહી દેશો, લગારે ડરશો નહીં.”

પટેલ—“ના સાહેબ ! કશી કનડગત અને રંજડ નથી. હજુરની રૈયત ઉપર દયા હોય તો રંજડ કેવી રીતે હોઈ શકે ? અમે તો એક અરજ કરવા ઉભા છીએ. અમે ચોરામાં ચા તૈયાર રખાવ્યો છે તે આપ પીધને પધારો. અમ ગરીબોનો એટલો સત્કાર કબુલ કરો તો મ્હોટો ઉપકાર થાય.”

નવાખ સાહેબ—“ધણી ખુશાથી.”

પછી સહુ ગાડીમાંથી ઉતરી ચોરે આવે છે. ચોરામાં તેઓએ માટીની હાંડણીમાં, ચા સાકર અને દુધને ભેગું ઉંકાળી ચા તૈયાર કર્યો હતો. ટીનના પ્યાલામાં ચાં ભરી નવાખ સાહેબ આગળ મુક્યો. એ જોઈ જલમસીંહ બોલ્યા:—

“અલ્યા અનાડી છે. કોણ છે ? હજુરને આવી ચા હાલે ? એમને તો ચા સાકર દુધ બધું નોખું નોખું જોઈએ અને આ ટીનના પ્યાલા ? ઈં પણ ન હાલે. ગામમાં કોઈને ત્યાં ચીનીના પ્યાલા રકાખી નથી ? કોઈ સાફ માણસ આવે તો એની આગળ ધરવા ગામ

ખાતે એટલો સામાન રાખવો જોઈએ કે નહીં ? માળા મુરખા નહીં તો ?”

નવાળ સાહેબ—“ નહીં. જલમસીંહ એ રહેવા દ્યો. મને આ આ ઘણું પ્રિય છે. આ લેમની ખરી મોહબતની આ છે, મને એ નિખાલસ અને ભોળા લોકોના નિખાલસ સત્કારમાં ધણો આનંદ આવે છે.”

પટેલ—“ બાપુ અમે ગામડીયા કહેવાઈએ. અમને એટલા બધાં વિવેક ન આવડે, અમે તો બે હાથ જોડી ઉભા રહી જાણીએ, માફ કરો આપે અમારો સત્કાર કણુક કર્યો એ મોહરી દયા કીધી.”

નવાળ સાહેબ—“ પટેલ તમારા સાદા સરળ અને નિખાલસ ગામડીયા જીવનમાં જે આનંદ રહેલો છે તે શહેરના દાઢમાઢ-વાળા અને દમામ ભર્યા જીવનમાં નથી. અમે તમારો સત્કાર કેમ ન કણુલીએ ? તમે કાંઈ અમારાથી જુદાં છો ?”

આવો વિવેક સાંભળી પટેલ હર્ષમાં આવી ગયો. તેણે ગામના છોકરાઓને બહેંચવા સાકર મંગાવી અને નવાળ સાહેબને પગે પડ્યો.

નવાળ સાહેબ—“ હવે રાજ્યના નોકરોમાંના કાંઈ પુરતી કીમત વિના પોતાને જોઈતી વસ્તુઓ તમારી પાસેથી હકુમત વડે મંગાવતો નથી ને ?”

પટેલ—“ ના નામદાર ! હજુરનો હુકમ નીકળ્યા પછી છ વાતનું પુરું સુખ થઈ ગીયું છે. હજુર ! અમે ગામવાળાઓની એક અરજ છે. જે સાંભળો તો કહું.”

જલમસીંહ ખીન્યા કે આ માળા કોઇની શિકાયત કે ફરિયાદ તો કરતા નથી ને તેથી નવાળ સાહેબ જવાબ આપે તો અગાઉ ઝટ બોલી ઉઠ્યા:-

“ હમણું તો હજુર તકીયે પધારે છે. અરજનું ટાલું નથી. અરજ કરવી હોય તો રાજધાનીમાં આવજો.”

નવાળ સાહેબ—“ નહી, નહી, જલમસીંહ, હું એમની અરજ હમણાંજ સાંભળીશ. કહો પટેલ શું છે ?”

પટેલ—“ અમારી એ અરજ છે કે આપ ધણા લાંબા વખ-

તથી શિકારે પધાર્યા નથી માટે આપ સઘળા દાયરા સાથે આંહી શિકારે પધારો અને આ ગામમાં બે ચાર દહાડાનો મુકામ રાખો તો અમે બધા બહુ ખુશ થઈએ.”

જાલમસીહ—“ ઈ વાત સાવ સાચી છે શિકારે તો કાણ જાણે ક્યારે પધાર્યા હતા.”

નવાબ સાહેબ—“ મેં હાલ શિકાર મુકી દીધો છે નહીં તો ખુશીથી આવત.”

પટેલ—“ બાપુ ! શિકાર મુકી દો તો અમારો ધાણજ નીકલી જાય ને ? ઈ તો પાછો ચાલુ કરો. અમે જુદું નહીં બોલીએ, એમાં અમારો સ્વાર્થ છે આજકાલ શિકાર ઘણો વધી ગયો છે, મહીના-આથી સીમમાં કોઈ ઘડાકો ભડાકો થયો તથી એટલે જુદાં અને હરણીયાં હડીયા પટી કરી અમારાં મોલ માલને બગાડે છે. બધાંએ ગામોની શીમોમાં ઈજ રાડ છે. માટે જો ઈ આપ ઓછા કરો તો મોહટી દયા થાય.”

નવાબ સાહેબને તેમની આ ચરજની ધણી તાબુખી થાય છે તેથી કહે છે, “ તમે શિકારની સામે મોઢે માગણી કરો છો પણ શહેરના બીજા હીન્દુઓ તો એ સામે સખત પોકાર કરે છે ?”

પટેલ—“ ઈ શહેરવાળા શું સમજે ? એમને નુકશાન ભોગવતું પડતું હોય તો ધણીએ બખર પડે અમને તો ઈ જનવરો એટલાં રંજડે છે કે ત્રાસ છુટે છે. અમે રખોખીયા રાખી રાખીને પણ ચાક્યા. માળા હબ્યાં છે તે ટળતાંજ નથી. એક તો રખોખીયાનું ખરચ માથે પડે છે અને બીજું મોલ માલના નુકશાનનો માર પડે છે. સાહેબ ! સાથે સાથે વરૂઓ પણ વધી પડ્યાં છે. અમારા દોરોને પણ નુકશાન કરે છે ગમે તે ગામના માણસને પુછી જુવો.”

જાલમસીહ—“ ઈ વાત સાવ સાચી છે. મહારા ગમના માણસો પણ ઈ રાડ લઈને આવ્યા હતા. મહેં તો મહારા જમાદારને કહી દીધું કે રોજ જેટલાં બને તેટલાં ધબેડે રાખ. અમારા ગામમાં એક વાયડો છે, ઈ કહે કે એમાં અમારી લાગણી દુઃખે છે. મહેં

કહેવરાવ્યું કે એમ હોય તો ગામ મુકીને હાલતો થા. માળે ચુપજ થઈ ગયો.”

નવાળ સાહેબ—“ (પટેલને) હું એ વિષે બદાબસ્ત કરાવી આપીશ. કહે, હવે કાંઈ વિશેષ કહેવું છે ? ”

પટેલ—“ નહીં નામદાર ! જસ ઈજ કહેવું હતું. પ્રભુ આપનો જય કરો. હજુરના દર્શન અચાંધી ગામના માણસો ઘણા રાજ થાય છે.”

હજુર સાંથી તાકીદે આવે છે, તકીશાહ તેમને સત્કારી પોતાના હજુરા (ઓરડા) માં લઈ જાય છે. જલમસીંહ તકીશાહને પગે પડે છે. તકીશાહ જલમસીંહને કહે છે—

“ હાકોર ! તમે આજ ઠીક નીકળી આવ્યા ? તમને જોઈ ને ઘણો ખુશ થયો. ” (નવાળસાહેબને) “ જલમસીંહ ઘણાં જુના છે. મરહુમ નવાળસાહેબની મેહફિલના માણસ છે, તમે એમને જાળવી રાખ્યા છે એ જોઈ હું ઘણો ખુશ થાઉં છું. ”

જલમસીંહ—“ આપતો ઈ વખતની જહોજલાલી જાણો છો. હજુરે પણ મને એવોજ રાખ્યો છે. મારા ઉપર એમની ઘણી કૃપા છે. ”

નવાળ સાહેબ—“ પણ તમે ત્રીજું ઘર કરી છો એ વાત તો કરો. ”

તકીશાહ—“ શા સાર ? ”

જલમસીંહ—“ અવલાદ સાર. અવલાદનો મોહ તો હોયને સાહેબ ? ” તકીશાહ જલમસીંહને સારી પેઠે ઓળખતા હતા એટલે એ વિષે બીજું કાંઈ ન કહેતા એટલું બોલ્યા—

“ ભલે, ભલે મુખારક ! પણ હાકોર આપણી ઉમર શાદીને લાયક તો નહીંજ. ”

જલમસીંહ—“ પણ આપ કરતાં તો હું ઘણો જાન્યો છું. એમાં ઉમરનો વાધો નહીં આવે. ”

તકીશાહ—“ હા. એ વાત ખરી છે.” (હજુરને) ઘણાં ખુશ-મિત્રાળ અને રમુજ સ્વભાવના છે. મરહુમ નવાબસાહેબ અને એમની વચ્ચે ઘણી રમુજ ચાલતી. કેટલીક વાર તો રમુજની હદ ન રહેતી. પણ હાકોરતો નવાબસાહેબને સીએજ રાખતા.

નવાબ સાહેબ—“ મ્હારી સાથે પણ એમજ વર્તે છે. હું ગમે તેવી રમુજ કરું. કેટલીક વાર તો સમજું કે તેમને માફ લાગશે. પણ તેઓ મન ઉપર લાવતાજ નથી.

જલમસીંહ—“ આપ અન્નદાતા છો, એ અમારી ફરજ છે.

નવાબ સાહેબ—“ પણ રમુજની હદ હોવી જોઈયે, એટલું તો અમે સમજ્યે. ”

જલમસીંહ—“ આપના હાથે ગમે તેવી રમુજ થાય, જો એ વિષે મનમાં રોષ આવે તો પછી અમારા માથે જાત નહીં. હા બીબના હાથે થાય તો ન સાંખી સકીયે. ”

નવાબ સાહેબ—“હું તો ઘણીવાર તમારાથી ખીહું છું કે રખેને તમને માફ લાગશે. ”

જલમસીંહ—“ અરે એ શું બોલો છો ? આપને તે એવી જડીક હોય ? ”

નવાબ સાહેબ—“ ત્યારે જો કોઈ દિવસ તોરમાં એવી ખની જાય તો માફ કરજો. ”

જલમસીંહ—“ અરરર ! એવું ન બોલો, કોઈ દિવસ અજ-માવી જુવો તો ખજર પડે. ”

નવાબ સાહેબ—“ તમારો ભડંસો છે. ”

પછી નવાબ સાહેબ તકીશાહને કહે છે:—

“મ્હારે કેટલીક ખાનગી વાત કરવાની છે. ધુરસદ હોય તો કહું.”

જલમસીંહ ઉડીને જહાર ચાલ્યા જાય છે,

નવાબ સાહેબ તકીશાહને કહે છે:—

“ મેં આપનો હુકમ જરાજર ઉપાડ્યો છે. શિકાર બિકાર તદ્દન મુકી દીધો છે. ”

તકીશાહ—“હા, એ હું સાંભળું છું. હું ધક્કોન ખૂસ થયો છું. તમે સિકાર મુકી રાખ્યો કામમાં ખ્યાન પડેલી સરાખ જેવી બધી ફર કરી એ હકીકતો સાંભળી દુઆઓ દઉં છું.”

પછી નવાખ સાહેબ જમીનન વાળી ચોરીની હકીકત કહે છે અને તેમાં રેહમતશાહ કવંદર ઉપર શકે જમાનું સંભળાવે છે. તકીશાહ વિસ્મય પામી કહે છે—

“રેહમતશાહ ચોરી ન કરે. એમણે એ એ રૂપિયા લીધા હોય તો એમાં કાંઈ ફકીરી રમ્મ (બેદ) હશે. તપાસ કરો, ખરી હકીકત મળી જશે. એ મજનૂબ (મસ્તાન) ફકીર છે તો પણ ઇન્સાફના કામમાં આડાઇ ન કરતાં સીધા ઉતરશે.”

નવાખ સાહેબ—“એ તપાસ ચાલુ છે. પણ આપે જાતે જોખો ઇન્સાફ કરવાની નસીકત કીધી હતી તે ઉપરથી જાતે જોવા ગયો તો તેમાં હું ઇન્સાઈ જયા.”

પછી કામદાર વિષેનો આખો કીસ્સો સંભળાવે છે. તકીશાહ લક્ષ દઇ સાંભળે છે. બ્યારે પુણું સાંભળી રહે છે ત્યારે કહે છે—

“તમે મ્હોટી ભુલ કીધી. તમે તમારી હદ બદલ કદમ મૂક્યો. કોઈની ખાનગી જીંદગીની સામે તમને શું સંબંધ હોઇ શકે? જો કે એમાં તમારી નિષ્ઠા શુદ્ધ હતી તો પણ એવી રીતની તપાસ કરવી તમારું કામ ન હતું. કોઇ પણ કાયદો તમારા ઉપર એવી ફરજ નાંખતોજ નથી. બ્યારે તમારા ઉપર એવી ફરજ ન ખા-એલી ન હોય ત્યારે તમારાથી એમાં માયું મારી ન શકાય. મેં તમને જે કહ્યું હતું કે “જાતે જુવો અને ઇન્સાફ કરો” તેનો અર્થ આવી રીતે જોવાનો ન હતો. તેનો અર્થ એટલોજ હતો કે રાખ્યું જે કામ તમારી જાતે કરવાનું હોય તે જાતે કરો. તમારે કરવાનું કામ બીજાઓને ન સોંપો અને એ પણ તે કામ કે જે કુદરતી રીતે તમારી પાસે આવતું હોય તે કરો. વાઝ એ બધું જોયા પછી તમે શું કયું?”

નવાખ સાહેબ—“મેં કાંઈ કયું નથી. શું કરવું એ સુઝતું નથી. જાપાવાળાઓ જુઓ મારે છે કે પુરખીયાને જખ્ખ કરનારા

બદમાશોને ખકડો અને સખત સળ કરો. આપે છાપાવાળાઓને ભત્તા માંથી મુક્ત કરાવરાવ્યા ખરા, પણ મ્હારે કહેવું જોઈએ કે આપણા છાપાવાળાઓ જીભેદારીની સાથે કશું લખતા નથી. પોલીસ એ ધાડપાડુઓને શોધે છે. રીવાલ્વરના ખાલી કારતુસનું ખોખું પોલીસના હાથમાં આવ્યું છે કદાચ તે ઉપરથી તે મ્હારી રીવાલ્વરનો પત્તો મેળવી શકે. જોકે તે મ્હારી જાત વિષે તો શંકા કરી શકતા નથી અને શંકા કરે તો મને કહી શકતા નથી તો પણ પોલીસ એ શોધમાં મારી મારી ફરતી હોય અને હું ચુપ રહી તમાશો જોયા કરું મને સારૂ લાગતું નથી.”

તકીશાહ—“જેશક એ એક પ્રકારનું જીજી કહેવાય તો પણ તમારી હાકિમ તરીકેની પ્રતિષ્ઠાનો સવાલ એમાં આડો આવે છે. તમે ખરેખરી વાત કહો તો ઘણા એ ન માને. જોકે તમારી સત્તા આગળ સહુ લાચાર છે તો પણ બદનામીનો એમાં ભય રહે છે. મ્હારે ખીજવાર કહેવું પડે છે કે તમે એમાં ગંભીર જીજી કરી દીધી છે. ખીજાઓના હિંદ્ર જોવામાં કદી સુખ હોતું નથી. વાર તમે કામદારનું શું કીધું?”

નવાબસાહેબ—“એ વિષે હજી હું વિચાર કરું છું. એને નોકરીમાંથી ડીસમીસ કરવા ચાહું છું.....જો કે હું મ્હારી સત્તાની રૂએ એને ડીસમીસ કરી શકું છું તો પણ હું ડીસમીસ કરવાના કારણ સાથે તેને ડીસમીસ કરું એ વધારે પસંદ કરું છું, પણ મુશ્કેલી એ છે કે તે નોકરીમાં લગારે કસુર કરતો નથી અને દરેક કાર્યમાં પુરો સતોષ આપે છે. જો કારણ દર્શાવ્યા વગર તેને ડીસમીસ કરું તો મ્હારા ખીજા નોકરો ભડકી જવાનો ભય રહે છે અને તેમના ઉપર હું કેવી સખત દેખરેખ રાખું છું એ તેઓ જાણી શકતા નથી.”

તકીશાહ—“એ પણ ખરું છે.”

નવાબ સાહેબ—“હું એવું ચાહું છું કે તે ડીસમીસ થાય અને ખીજાઓને આપદા એટલીને આલવાની નસીહત મળે એવી કોઈ યુક્તિ હાથ લાગે તો મ્હારી મેહનત ફળીશુત ચર્ધ કહેવાય. નહીં તો

રૈયતમાં ધાડપાડુઓ નહીં પકડાવાના કારણે અસતોષ રહે. મેં જે સુધારાઓ માટે આટલું જોખમ ખેડ્યું તે કાંઈની જાણમાં ન આવે અને નોકરા નિડરના નિડર રહે.”

તકીશાહ—“ કાંઈ વિચાર્યું છે ? ”

નવાખ સાહેબ પોતાની ગોઠવેલી એક ખાત્રી સમજાવે છે. તકીશાહ ધ્યાન પૂર્વક સાંભળી કહે છે:—

“ પણ એથી ન્હાના શેઠની અને તેના કુટુંબની આખરને ધકકો પહોંચશે. ”

નવાખ સાહેબ—“ એ વિચાર મને પણ આવે છે. પણ એથી રૈયત અને રાજ્યના અમલદારો ઉપર સારી અસર પડશે. ”

તકીશાહ કાંઈ વિચાર કરી કહે છે:—

“ તમે નગરશેઠના ન્હાના ભાઈ કહ્યા ને ? હું તેને સારી પેઠે ઓળખું છું, મહા ખટપટી અને લુચ્ચો માણસ હોવા ઉપરાંત મ્હેટો ધનસોબી છે. ધન સંગ્રહ કાળે ધણી રમતો રમ્યો છે. વળી તેણે જવાનીમાં બદાયલનીના કારણે ધણું કુટુંબોની આખર લીધી છે. માટે એવાની આખરને ધકકો લાગે તો હરકત નહીં. બધી દુર કરવાની નિષ્પત્તથી આપણે એ કાર્ય કરીએ છીએ એટલે વાંધો નહીં. ”

નવાખ સાહેબ તકીશાહનો ટેકો મળવાથી ખુશ થાય છે, પછી ત્યાંથી રજા લઈ ખૈરાબાદ પાછા આવતા રહે છે.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

રૈહમતશાહની મુલાકાત.

ઈન્સપેક્ટર રૈહમતશાહને મળવા ધણું ફાંફાં મારે છે પણ રૈહમતશાહ હાથ આવતા નથી. નવાખસાહેબ તાકીદ ઉપર તાકીદ કરે છે. પણ ઈન્સપેક્ટરની હિમ્મત ચાલતી નથી તેમ તેને તેવો અનુકુળ પ્રસંગ હાથ આવતો નથી. રૈહમતશાહ એક ખંડેર મકબરામાં પડ્યા રહેતા હતા. તે જગ્યા બયાનક અને ડરામણી હતી. આજે સવારે ઈન્સપેક્ટર અરડલીના બે માણસો લઈ આ મકબરે વહેલો આવે છે અને મકબરામાં

દાખલ થાય છે. મકબરો શુન્યકાર હતો. અંદર કોઈ હતું નહીં. ઇન્સપેક્ટર અંદર ઉભો ઉભો ચારે તરફ જુવે છે. તેને કોઈ માણસ ઉઘતો હોય અને તેના નસકોરા બોલતાં હોય તેવો અવાજ સંભળાય છે. આ અવાજ એક જુની ખોદેલી કબરમાંથી આવતો હોય એમ તેને લાગ્યું. ઇન્સપેક્ટર ધણોજ ખીંદે છે. શુ રેહમતશાહ આ કબરમાં હશે ? હિમ્મત કરી તે ત્રણે જણા કબરની પાસે જઈ અંદર જુવે છે તો તે ખાલી હતી, પણ અંદરથી અવાજ બરાબર આવતો. ત્રણે જણાના સંમે રોમમાં ભય પેવસ્ત થઈ જાય છે. તેઓ મકબરાની બહાર નાશી આવે છે અને એક વડના ઝાડ નીચે બેસે છે. રેહમતશાહ રાતરે બાર વાગે આ મકબરામાં દાખલ થયા હતા એવી ચોક્કસ ખાતમી તેમણે મેળવેલી હોય ત્યાં બેઠાં બેઠાં તેમની રાહ જોવી ઉચિત સમજે છે, રેહમતશાહ કબરની પડખે બગલી કબર ખોદી અંદર પડ્યા રહેતા હતા એટલે જોઈ શકાતા ન હતા. બેકલાક પછી રેહમતશાહ મકબરાની બહાર નીકળે છે, ઇન્સપેક્ટર દોડીને પગ પકડી લે છે. રેહમતશાહ ગુસ્સે થઈ કહે છે:—

“ ફકીરોંકે પીછે કયું પડા હૈ ? દેખ, હમ મસ્ત હૈ. હમકો ચૈનસે રહેને દે, નહીં તો હમ ભાગ જાએંગે. ”

ઇન્સપેક્ટર—“ નહીં બાપુ ! આપ ચૈનથી રહો, આપને સતાવે તેનો જીવ લઈ નાંખીયે. માત્ર એટલું કહો કે હમ્મીજનન તવાયકના પાંચસો રૂપીયા આપે લીધા છે ? ”

રેહમતશાહ—(ધણોજ ગુસ્સામાં આવી) “ મેં ચાર હું મરદૂદ કે હમ્મીજનન કે રૂપે લું ? ..... વોહ રૂપે તો મેરે થે ‘ઉરમે’ હમ્મીજનન કે બાપકા ક્યા થા ? ચલ નિકલ અંખીયા રૈશન ? ”

ઇન્સપેક્ટર ડરી જઈ પગ મુકી દે છે ને વિચારમાં પડી જાય છે ? આ વળી નવીન વાત નીકળી. બાપુ કહે છે કે તે રૂપીયા હમ્મીજનનના ક્યાં હતાં, એતો મહારા રૂપીયાં હતા. તે લગાર હિમ્મત લાવી વધુ પુછવા જાય છે પણ રેહમતશાહ તેને ધમકાવી ત્યાંથી છટકી જાય છે. ઇન્સપેક્ટર હાથ ધસતો ઉભો રહે છે. ત્યાંથી તે સીધા નવાબ

સાહેબની હજુરમાં આવે છે અને સર્વ હકીકત નિવેદન કરે છે નવાબ સાહેબ જમ્મીનનને બેલાવી લાવવા સવાર મોકલે છે. જમ્મીનન હાજર થાય છે. હજુ નવાબ સાહેબ જમ્મીનનને કાંઈ કહે તે અગાઉ રહમતશાહ ખુદ અંખીયા રૈશન અંખીયા રૈશન કહેતા અને ખડખડ હસતા મહેલમાં દાખલ થાય છે અને નવાબ સાહેબની કુરસી ઉપર ચઢી બેસે છે.

જમ્મીનનને જોઈને લાલચોળ થઈ જાય છે. એ જોઈ જમ્મીનન ધુજે છે. રહમતશાહ તેને કહે છે:—

“કયું હરામઝાદી ! મેરે રૂપે મેં લે જાઉં તો ચોર ?”

તરતજ નવાબ સાહેબ તરફ ફરી ગુસ્સામાં તેમને કહે છે “કયું નવાબ ! તેરે કરનેકા કામ મેં કંઈ તો ચોર ?”

નવાબ સાહેબ અને જમ્મીનન બન્ને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. નવાબ સાહેબ તેમનાં પ્રશ્નો મતલબ સમજવા પ્રયત્ન કરે છે. રહમતશાહ વળી જમ્મીનનને કહે છે:—

બોલ હરામઝાદી ! વોહ રૂપે કિસ્કે થે ? કેહદે ઉસ્કા અબી ઇન્સાફ હો જાય.”

જમ્મીનન—“આપકે થે. મુરશદ ! મેં ખુદ આપકી હું.”

રહમતશાહ—“યુંહ અલલટપ્યુ ખાત મત કર. સાફ સાફ કેહ દે હરામઝાદી કહીં કી ?”

મહેલમાં નોકર ચાકર ધણાં એકઠાં થઈ ગયા હતા. રહમતશાહને ગુસ્સે થયેલાં જોઈ સૌ ધુજતા હતાં. જલમસીંહતો એમજ કહેતા હતા કે “આ બધા મૂરખ થઈ ગયાં છે. ઓલીયાની છેડતી કરે છે તો પસ્તાશે.”

રહમતશાહ જમ્મીનનને ગાળો પર ગાળો બાંડે છે અને કહે છે “જલ્દી બોલ હરામઝાદી ! ઇન્સાફ કી ખાતમેં દેર નહીં ચાહીયે. સુના દે, વોહ દો સાલ પહેલેકી ખાત સુના દે.”

જમ્મીનન રહમતશાહના પગ પકડી લીધે છે. રહમતશાહ ખડખડ હસે છે અને અંખીયા રૈશન અંખીયા રૈશન કહે છે.

છમ્મીજનન કહે છે—“ દો સાલપર જ્યાં મેં ખેરાબાદમે આઈ ઓર ધરમસાલામે ઠેહરી તખ રહમતશાહ ધરમસાલામે થે, મેને ઉન્કો દેખકર કહા “ મુરશિદ (ગુર) મેરે હકમે દોઆ (પ્રાર્થના) કરો. ” ઉન્હોને (તેઓએ) કહા “ મૈં મુશ્ત (ફેગટ) દોઆ નહીં કરુંગા કુચ્છ પૈસે દિલવા (અપાવ) તો દોઆ કરું. ” .....મૈંને કહા “ જો ચાહો સો માંગો. ” ઉન્હોને કહા “ ચલ પાંચસો રૂપે લા ” .....મૈંને કહા “ પાંચસો રૂપે તો મેરે પાસ નહીં. ” ઉન્હોને કહા “ મિલ જાએગે ” .....મૈંને કહા “ નવાખ સાલખકે પાસસે પાંચ હજાર રૂપોંકા ધનામ મિલેગા તો પાંચસો રૂપે આપકો નજર (બેટ) કરુંગી. ” ઉન્હોને કહા “ જ તું પાંચ હજાર ધનઆમ મિલેગા—મગર યાદ રખકે ફકીરોંસે દિલલગી અચ્છી નહીં. ” .....ખુદાકી કુદરત મુઝે હજુરકી તરફસે પાંચ હજાર રૂપે મિલે, મુઝે રહમતશાહ યાદ આએ પાંચસો રૂપે એલાહેદા (જુદો) આંધકર રખે જ્યાં વોહ આએ તખ મૈંને પેશ કીયે (બેટધર્મ) વોહ રૂપે દેખકર હંસે ઓર ખોલે મેં કયા કરું ? ” મૈંને કહા “ યેહ આપકે હૈ. ” ઉન્હોને કહા “ સચ કહેતી હૈ ? ” મૈંને કહા “ જહાં મુરશિદ ” ઉન્હોને કહા “ યેહ પાંચસો રૂપે તરે પાસ મેરી અમાનત (થાપણ) રખ, જ્યાં ચાહુંગા તખ લે જાઉંગા ખોલ, મનઝુર હૈ ? ” મૈંને જવાબ દિયા “ બહોત અચ્છા. જૈસી મુરશિદકી મરજી. ”

રહમતશાહ ખૂશ થઇ ખોલી ઉઠ્યા—

“ શાઆશ હરામઝાદી ! રન્ડી હૈ મગર સચ કહેતી હૈ મેરી અનામત (થાપણ) થે. મેં લે ગયા. (ઇન્સપેક્ટરને) ખોલ અખ યેહ રૂપે મેરે થે કે છમ્મીજનનકે ? ”

ઇન્સપેક્ટર—“ બાપુ ! આપના હતા. ”

રહમતશાહ—“ ઇસ્કા નોકર ચા પીને ગયા થા. ધરમસાલાકે બાહેર ચા પીતા થા. યેહ (છમ્મીજનન) નાચને ગઇ થી. કમ-રૂપે સંકલથી, મેને ખોલા, પેટીકો કુદલ (તાલા) દેના યેહ હરા-

મજાદી જૂલ ગઇ થી. જૈને પેટી ખોલી ઓર મેરી અમાનત લે ગયા અખીયા રૌશન ”

રહમતશાહને આવી રીતે શાંત પ્રકૃતિથી વાત કરતાં જોઇ સહુ વિસ્મય પામ્યા પણ તકીશાહે કહ્યું હતું કે “એ અર્ધ મજાદી કહીર છે તો પણ ઇન્સાફના કામમાં આડાઇ ન કરતા સીધા ઉતરશે ” એ અક્ષરે અક્ષર ખરું પડ્યું. આથી નવાબ સાહેબને હિંમત આવી અને તેઓ જોલ્યા “ મગર મુરશિદ ! અમાનતબી હમ્મીજનકો કેહ-કર લે મને હોતે તો બેહતર હોતા. ”

રહમતશાહ—“ કેહકર ન લે ગયા તો ક્યા ચોરી હુધ ! ચોરી હુધ હો તો મેજદે જેલમે, જેલમે રહુંગા, લૈકિન નવ્વાબ યાદ રખ, ઉસ પારસા (નેક) ઔરતકી મદદ ન કરતા તો વોહ ઉસ મારવાડીકે હાથસે હલાલ હો જાતી ઓર ધસ્કા ગુનાહ તેરે સરપર હોતા. તુ શહેરકા હાકિમ હોકર ગરીબોં મિસ્કીનોં ઓર મુફ્લિસોંસે એસા ગાફિલ ? ! અપના પેટ ભર લિયા તો બસ ભૂખોંકા અલ્લાહ બેલી ? નવ્વાબ ! અંખીયા રૌશન. યાદ રખ, ખિલાકર ખા. પહેનાકર પહેન. બે હંસાતા હૈ વોહ હંસતા હૈ, બે રૂલાતા હૈ વોહ રૌતા હૈ. અંખીયા રૌશન. ”

તરતજ આડી અવળી બકવાસ ઉપર ચઢી ગયા. તેમની પ્રકૃતિ જલ્દાઇ ગઈ. નવાબ સાહેબની આંખો રૌશન થઇ ગઇ. તેમને દેખાયું મહારા શહેરમાં આવા ગરીબ મીસ્કીનો વસે છે, છતાં હું ગાફિલ રહું છું. નવાબસાહેબ રહમતશાહના કદમ ચૂમી લે છે અને કહે છે “ તહરી આવી મસ્તીપર હજરો નવાબીયો કુરબાન થાઓ. મસ્તીમાં પણ ઇન્સાની હમદરદીનો આટલો બધો પાસ ? ખરેખર ખુદાના રંજમાં રંજાએલાઓનો એવોજ પ્રભાવ હોય છે. ” રહમતશાહ વધુ મસ્તીમાં આવે છે “ હોવલ હક (તેજ સત્ય છે) ” નો નારો મારે છે અને બેહોશ થઈ જાય છે. હમ્મીજન પંખો ઝીલે છે.

ગુલાબજળ છાંટવામાં આવે છે, નવાબસાહેબ ઇન્સપેક્ટરને કહે છે “ તમે તમારી નોકરી બળવી છે. આ મસ્ત અને મજબુત ફકીર છે તેના માટે કોઈ કાયદો હોઈ શકે નહીં માટે એ વિશે હવે કાંઈ કરવાપણું રહેતું નથી...આ ચોરી વિશે મને પોલીસ ઉપર શક આપ્યો હતો. સંજોગોએ હમ્મીબાનને અને હાપાવાળાઓએ મને એ રસ્તે ચઢાવી દીધો હતો. પણ એ શક ઉપરથી મેં તમને કશું નુકશાન પહોંચાડ્યું નહીં એ માટે હું ખુદનો શુકર બળવી છાતું છું. ઇસ્લામે કેવું સત્ય શિક્ષણ આપ્યું છે ? ” કોઈના ઉપર બદગુમાની કરા નહીં. ” જે એ બદગુમાનીના કારણે મેં તમને ડીસ-મીસ કર્યા હોત અગર તમને બીજું કાંઈ નુકશાન દીધું હોત તો ખરેખર આજે મ્હારે શરમાતું પડત. બેશક શક પડતા સંજોગો ઉપર આધાર રાખી કોઈ પણ કાર્ય કરવાં એ કેવી મૂર્ખાઈ છે. ”

હમ્મીબાન—“ મેં બહોત શરમિન્દા હું, મેરે સખાસે આપ સખ લોગોંકો બહોત તકલીફ હુઘ. (નવાબસાહેબને) આપને મુઝે પાંચસો રૂપે દીયે હેં વોહ અબ મેં આપકો પીછે દે દુઝી કયું કે મેરે રૂપે ગએહી નથે. વોહ રૂપે તો રહમતશાહકે થે- ”

નવાબસાહેબ—“ નહીં મેં દી હુઘ ચીઝ પીછી નહીં લેતા ” રહમતશાહ હોંશમાં આવતા જતા હતા, તે બોલી ઉઠ્યા “ શાબાશ હરામઝાદી ! ઉસી મીસ્કીન શરીફે ઓરતકો દે દે. ”

“ હોવલ હક ? ” અખીયા રૌશન ” કહી મહેલમાંથી બહાર દોડી ચાલતા થયા.

નવાબ સાહેબ અમીના બેગમને પાંચસો રૂપીયા મોકલાવી આપે છે. તે ઉપરાંત અમીના બેગમને માસીક જવાઈ બાંધી આપવાનો બદાયસ્ત કરે છે. પોતાના રાજ્યમાં કોઈ પણ માણસ બુખ્યો ન રહે એ માટે અનાય, રાંદીરાંડ, લુલા લંગડા, અપાજ મોહતાબ લોકોનું લીજ તૈયાર કરવા માટે એક કમેટી નીમે છે; રાજ્યમાંથી ખેરાતી ખાતે જે જે ખરચો થતા હતા તે સર્વ ખેરાતી ખરચોની રીતસર વ્યવસ્થા કરે છે. કમેટી મારફત જેઓ કામ કરી શકે તેવા-

એને કહે લગાડવાની અને જેઓ અપાજ હોય તેમને જીવાઈયો બાંધી આપવાની તજવીજ કરે છે આનું ખરચ ખેરાતી ખાતે નામ-વામાં આવે છે અને ખુટતી રકમ પોતાના જેમે ખાસમાંથી આપે છે. અમીના બેચમના બન્ને છોકરાઓને લણાવવા રોકાલરશીપો કરી આપે છે. જાપાવાળાઓ નવાખ સાહેબની આ પ્રવૃત્તિને બણી વખાણે છે. જમ્મીનનને રહમતશાહના “હરામઝાદી” શબ્દના પ્રહારથી કોઈ એવો વેરામ ઉત્પન્ન થાય છે કે તે તાયફાના ધંધાને તોળા કરી તિલાંજલી આપે છે અને પોતાની સર્વ મીઠકત ખેરાત કરી દે છે અને નવાખસાહેબના એક અમીરના ઘરમાં નિકાહ કરી બેસી જાય છે.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

બલમસીંહનું ગ્રાભું લગ્ન.

આજ રાત્રે બલમસીંહના ત્રીજા લગ્ન થનાર છે. નવાખ સાહેબે બલમસીંહને બનાવવાની આજ્ઞા આઝી ગોઠવી દીધી છે એટલે તે આઝીના બેચાર સહચારીયો નિર્વિધે પોતાના પાક લગ્ન લગ્ન છે. બલમસીંહને ત્રીજા ઘરના મોહમાં ખરી વાત દેખાતી નથી. બેચાર સહચારીયો વિનાના ખીજ પણ ખરી હકીકત જાણતો નથી. જમીયાના મકાનને આજે શણગારવામાં આવ્યું છે. કન્યાની પધરામણી કરાવવા કાજે મહેલમાંથી બે દાસીયો હાજર રાખવામાં આવેલી છે. બલમસીંહ હરખમાં સમાતા નથી નવાખ સાહેબ અને અમીરો તથા હજુરીયાઓએ સાંજના છ વાગ્યાથી બગીચે હાજરી આપી છે, સાંજનું ખાણું લીધા પછી નવાખ સાહેબ બલમસીંહને કહે છે—

“બલમસીંહને લખેલી પેલી મુરાદવાળો કાગળ તમારી પાસે છેને?”

બલમસીંહ—“હા, ખુદાવિદ ! કેમ ?”

નવાખ સાહેબ—“કાંઈ ભુલ ન થવા પામે એટલા માટે એણે લખેલો વિધિ વાંચી રાખો.”

બલમસીંહ—“એમાં ભુલ શું થવાની હતી ? છતો મને યાદ

છે. ઇ શરત આકરી છે, પણ હજુરની મરજ છે તો ઇ પણ કરી લઇયું.”

એક અમીર—“હજુર સાહેબનું કહેવું સત્ય છે, એને વાંચી જોવામાં થું જાય છે ? જ્યારે એ કરવુંજ હતું ત્યારે પાકે પાયે શા માટે ન કરવું ?”

જલમસીંહ—“ઇતો પાકે પાયેજ છે. લ્યો આ રજો ઇ કાગળ ” (પાઘડીમાંથી કાઢી ખતાવે છે)

મુનશી તે કાગળ લઇ વાંચે છે—

“લગન કરકે કનયા આવે તો ઉસકે ચરન ધોઓ. ઝરૂર લડકા હો જાયગા.”

જલમસીંહ ધ્યાન પુર્વક સાંભળી કહે છે.—“પણ હજુર ! મહારે ઇ ધોવા એવું લખ્યું નથી, કાઠી ખીજું ધુવે તોએ ચાલે તેવું છે.”

નવાખ સાહેબ—“ ના, એ તો તમારેજ ધોવાના છે. એનો ખુલાસો તો એજ દીવસે રૂપિદેવે કરી દીધો છે.”

જલમસીંહ—“તઇયે ભલે એમ.”

અમીર—“તમે ચાંદીની ત્રાંસલી અને ચાંદીનો લોટો તૈયાર રખાવેલ છે કે નહીં ?”

જલમસીંહ—“ ઇ તૈયાર છે. પણ હજુ ગોર લઇને આવ્યા કાં નહીં ? કાંઇ વિઘ્ન તો પડ્યું નહીં હોય ને ?”

નવાખ સાહેબ—“ વિઘ્ન પડે તો થઇજ રહ્યું ને ?” એટલામાં મશાલોની રોશની દેખાઈ, જલમસીંહ બહાર દોડ્યા જ્યાં, મયાનો અંદર લાવવામાં આવ્યો, એ દાસીયોએ આવી મયાનો ઉતારવ્યો, અને બાકી રહેલો ચોરીનો ચોથો ફેરા વિધિસર ફેરવી દેવામાં આવ્યો. કન્યાને અંદર લઈ જઈ પાટલે બેસાડવામાં આવી, જલમસીંહે અંદર જઈ તેના બન્ને પગ ધોયા. દાસીયોયે કહ્યું “ હવે તમે બહાર જાઓ.” જલમસીંહે કહ્યું “ લગાર રહેશે તો જોઈ લેવાદીયો.”

દાસીયો—“એમ મક્ત રહેશે જોવાતો હશે ?”

જલમસીંહ—“ અરે ધનામ લેજો, પણ હમણાં એટલું તો થઈ જવા દ્યો ? ” તરત તેમણે ધુમટો ઉધારી ચ્હેરો જોયો. તેર ચૈદ વર્ષની મહા ક્રાંતિવાન કન્યા :જેમ પુશપુશ થઈ ગયા અને નવાખ સાહેબના પગમાં હાથ નાંખી બોલ્યા “ ખુદા આપને પુશ રાખે, આપે તો મ્હારું જીવતર સુધારી દીધું ” સહુએ મુખારકબાદીઓ આપી. જમ્મીજનને નિકાલ કરી લીધાં હતાં એટલે બીજો તાપડો બોલાવ્યો હતો, તેણે મુખારક બાદીનું ગાણું ગાયું. સર્વત્ર પુશી-પુશી થઈ ગઈ એટલામાં અંદરથી હાંફતી હાંફતી એક દાસી દોડી આવી અને નવાખ સાહેબ સામે હાથ જોડી ધુજતી ધુજતી બોલી “ સરકાર ! ગળખ થયો. કન્યા તો છોકરો થઈ ગઈ !!! ”

જલમસીંહ—(ગભરાઈને) “ કન્યા શું થઈ ગઈ ? લગાર સાદ કાઢીને તો બોલ ? ”

દાસી—“ છોકરો થઈ ગઈ ”

જલમસીંહ—“ અરે પણ છોકરો શી રીતે થઈ જાય ? એવું તો કાંઈ બનતું હશે ? કાંઈ નશે અશે તો નથી ક્યોને ? ”

નવાખ સાહેબ—“ શું છોકરીનો છોકરો બની ગઈ ? જા, જા, ત્હારી ડાગલી ખસી ગઈ લાગે છે ? ”

દાસી—“ ના સરકાર ! હું શુદ્ધિમાં બોલું છું, જલમસીંહભાઈ પગ ઘોઈને બહાર નીકળ્યા એટલે કન્યા કહે છે કે કોઈ જટાધારી બાવાએ દેખાવ દીધો. આ બાવાએ તેના શરીર ઉપર હાથ ફેરવી છોકરીનો છોકરો કરી નાંખ્યો. એ બ્યારે છોકરીનો છોકરો બનતી હતી ત્યારે જાણે કોઈને જોઈને ખીટી હોય તેમ ખીટી ધુજતી રાડ પાડતી હતી અને કહેતી કે “ આ શું કરો છો ? મ્હારા પવિત્ર શરીરને કેમ અડો છો ? ” અમે એ બાવાને ભાળતાં ન હતાં પણ એ ભાળતી હતી. ”

જલમસીંહ—“ વળી ઈ બાવા ક્યાંથી અંદર ગરી ગયો ? અને તમે શું કરતીયું હતી ? ”

દાસી—“અમે ક્યાં એ બાવાને જોયો છે? એતો કન્યા જોતી હતી અને રાડું પાડતી હતી. કન્યા કહે છે “હાય હાય! હું તો છોકરો થઈ ગઈ.”

જલમસીંહ—“પણ આ શું? આતો કાંઈ નાક કપાવા જેવી થઈ!”

નવાળ સાહેબ—“જલમસીંહભાઈ! તમે ઉરકેરાઓ નહીં. લગાર વાત સમજવા દ્યો, (બાંદીને) જા! એ છોકરો થઈ ગઈ હોય તો તું તેને બહાર લઈ આવ.”

દાસી અંદર જઈને પાછી આવે છે અને કહે છે “એ બહાર આવવાની ના પાડે છે. કહે છે કે મને બહાર પુરષોમાં શરમ આવે. અત્યાર સુધી મેં કોઈ પુરુષનું મોહ સુદ્ધાં લાળ્યું નથી.”

નવાળ સાહેબ—“જા એને સમજાવીને લાવ. છોકરો થઈ ગયા પછી પુરુષોથી શરમાવાનું ક્યાં રહ્યું?”

જલમસીંહ—“પણ આ કેવો ગજબ થયો? મ્હાંડે તો જીવ-તરજ બગડી ગયું ને?”

દાસીયો કન્યાને બહાર લાવે છે, કન્યા ધ્રુમટો ઉઘાડતી નથી. બધાથી શરમાય છે. નવાળ સાહેબ પુછે છે “શું થયું એ કહો.”

કન્યા—(શરમાતી-શરમાતી) “ઈ મ્હારા ચરણ ધોઈને ગીયા કે તરત એક જટાધારી બાવાએ દેખાવ દીધો. મેં બહી જઈ ધ્રુમટો પાડી, તે સીધો મ્હારા અંગ ઉપર આવ્યો. દાસીયો દોડી આવી પણ તેણીયો એને જોઈ શકતી ન હતી, તેણે મ્હારા શરીર ઉપર હાથ ફેરવી મને છોકરો બનાવી દીધો. મેં રડતાં કરગરતાં કહ્યું “આ શું કરો છો?” તેણે કહ્યું “જલમસીંહની તને પરણવામાં એ મુરાદ હતી ને એ બ્રહ્મચંત્રનો ચમત્કાર છે.” મ્હારે હવે શું કરવું મ્હારાજ?”

અમીર—“અરે આતો પેલા રૂપિદેવ હશે, લગાર પેલો મુરાદવાળો કાગળ તો કાઢીને વાંચી જીવો.”

કાગળ કાઢીને ફરી વાંચવામાં આવે છે, અમીર કહે છે “ખરેખર

આમાં જે પ્રમાણે લખ્યું છે તેજ પ્રમાણે થયું. એતો બ્રહ્મચરિત્રો ચોખ્ખો ચમત્કાર થયો ! ”

બલભસીંહ—“ શું લખ્યું છે ? અને એ પ્રમાણે શું થયું ? મામલો શું બન્યો ઇ હું હજી સમજતો નથી. શું ખરેખર કન્યા છોકરો બની ગઇ ? ”

અમીર—“ જીવેને આ તમારી સામે તો કહે છે ! અને બ્રહ્મચરિત્રે પણ એજ લખ્યું છે :—

લગ્ન કરકે કન્યા આવે તો ઉરકે ચરન ધોઓ અરૂર લડકા હો જાયગા.

તમે તેના ચરણ ધોયાં અને તે ખચિત છોકરો બની ગઇ પણ એના અરથ આપણને એજ ટાણે સુઝ્યાં હોત તો આ પીડા ન ઉભી થાત.”

બલભસીંહ—“ તમે બધાં ભણેલા ગણેલા મૂવા હતા એ ટાણે એના અરથ સમજ્યા નહીં અને મ્હારો ધાણુ કાઢ્યો !! (નવાળ સાહેબને) હવે આપ કહો તેમ કંઈ ? મ્હારી તો મતીજ મુંઝાઇ ગઇ છે.”

નવાળ સાહેબ—“ એમાં વળી મુંઝાવાનું શું છે ? તમારે છોકરાની મુરદા હતી તે પુરી થઇ. ખરેખર આતો રૂષિદેવનો ચોખ્ખો ચમત્કાર ! ! ”

બલભસીંહ—“ આવી રીતના છોકરાની મુરદા ક્યાં હતી ? હું એટલાજ વારતે પગ ધોતાં અચકાતો હતો અને વિચારતો હતો કે આવી સરત તે ક્યાંય હોય ! મેં જે પગ ન ધોયા હોત તો આ કાંઈ ન થાત, પણ તમે કોઈ માન્યા નહીં. પણ જે સવાનું હતું તે થયું હવે મ્હારે શું કરવું એ કહો. ”

નવાળ સાહેબ—પરમાત્માએ તમને પાળવા પોષવાની મ્હેનત વિના હાથો હાથ છોકરો દીધો એને રાખો. ”

બલભસીંહ—“ પણ ખુદાવિંદ ! ઈ તો મ્હારી બાબડી કે મ્હારો છોકરો ? જે સાંભળે તે મને શું કહે ? ”

કન્યા—“ મને તો મ્હારાં માઆપને ઘેર મુકી આવો. મ્હારે આંહી નથી રહેવું. જેવા લાવ્યા છો તેવા લઈ જાઓ. ”

નવાખ સાહેબ—“ કહો જલમસીંહ ! શું કહો છો ? આ ચમત્કારી છોકરો છે એને રાખી લ્યો, ”

જલમસીંહ—“ ઈ જવા આહે છે તો લલે એના માઆપને ઘેર જાએ મને મરજી થશે તો પછી ખોલાવી લઈશ. હમણાં તો એને જવા દીધો. ”

પછી તે છોકરો ત્યાંથી ગોરની સાથે તેના મા. આપને ઘેર વિદાય કરવામાં આવે છે, જે બે ચાર જણાં આ રમતને સમજતા હતા તે વિના ખીજાઓ આ હકીકતને ચમત્કાર ગણી અતિ વિસ્મય પામે છે. જલમસીંહ પણ એને ખરીજ હકીકત માને છે. પોતાના નશીખનો વાંક કાઢી હાથ ધસતાં બેસી રહે છે, નવાખ સાહેબ તેમને અફસોસમાં બેઈ કહે છે. “ જલમસીંહ ! એમાં શું અફસોસ કરો છો ? એમાં તમારું શું ગયું છે ? તમારા નશીખમાં ત્રીજું ધર લાગતું નથી એટલે એને છોકરો બનાવી દેવામાં આવ્યો. ”

જલમસીંહ—“ આખી પરણેલી ખાયડી ગઈ એ થોડો અફસોસ છે ? ”

નવાખ સાહેબ—“ એને દત્તક લઈ લ્યો. ”

જલમસીંહ—“ ખાયડીને છોકરો બનાવું ઇ કેમ બને ? મ્હારું તો પેલા બેગટાએ નાકજ વાઢી લીધું ? કાંઈ પુછશે તો એને હું ઉત્તર શું દઈશ ? ”

નવાખ સાહેબ સર્વ હાજર રહેલાંઓ એને આ હકીકત જોનારાંઓને સખત તાકીદ કરે છે કે આ હકીકત લગારે બહાર પડવા દેવી નહીં તેમજ હવે પછી એ વિષે કાંઈ વાતે કરવી નહીં પેલા તાયફાને પણ એજ હુકમ દેવામાં આવે છે. નવાખ સાહેબ વધુ તાકીદ સાથે કહે છે કે આ હકીકત જો બહાર પડી તો એ હકીકત બહાર પાડનારને સખત શિક્ષા કરીશ. પછી સહુ ત્યાંથી જલમસીંહને અફસોસ કરતાં મુકી પોત પોતાને ઘેર વિદાય થાય છે એને જલમસીંહના ત્રીજા ધરનો મોહ પુર્ણ થાય છે.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

‘સત્ય પ્રકાશ’ નાટક.

નવાળ સાહેબના હજુરીઓએ જાલમસીંહને જે બાતમી આપી હતી કે નવાળ સાહેબ આણંદરાવની સાથે મળી કોઈ નાટક કંપની ઉભી કરવાની તજવીજ કરે છે તે બાતમી ખરી નીકળી. આણંદરાવે નવાળ સાહેબની સુચના પ્રમાણે ગુપત્યુવ ‘સત્ય પ્રકાશ’ નામનું નાટક તૈયાર કરાવ્યું હતું. ‘સત્ય પ્રકાશ’નો પ્લોટ નવાળ સાહેબની તકીશાહના તકીયે પધારવાથી તેમની અત્યાર સુધીની કાર-કીર્દીનો સંક્ષેપ્તમાં ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. માત્ર પાત્રોના નામ જુદા રાખવામાં આવ્યા હતા. આજ રાતે એ ‘સત્યપ્રકાશ’ નું નાટક ભજવી બતાવવાનું હતું. નવાળ સાહેબ તરફથી શહેરના સર્વ આગેવાનો, સર્વ સમિતિયો અને છાપાઓના અધિપતિયોને તથા ખીજા કેટલાક ગ્રહસ્થોને મફત ટીકીટો વહેંચવામાં આવી હતી, રાજ્યના સર્વ અમલદારો અને ખીજા ન્હાના મોટા નોકરોને પણ આ નાટક જોવા આવવાના હુકમો અપાયા હતા. નગર શેઠ અને ન્હાના શેઠના કુડુંબને પણ આમંત્રણ હતું.

રાતના સાડા નવ વાગે આખી નાટકશાળા ચિંકાર ભરાઈ ગઈ હતી, પોલીસનો પુરતો બદોબસ્ત રખાવવામાં આવ્યો હતો. નવાળ સાહેબ અને આણંદરાવ વખતસર હાજર થઈ ચુક્યા હતા. બરાબર સાડાનવ વાગે નાટકનો પરદો ઉપડ્યો. એક મહાત્માનો આ-અમ અને ત્યાં શિકારમાંથી પાછા આવતા એક રાજની પધરામણીનો સીન રજુ થયો. લોકોને ધણો પસંદ આવ્યો. ‘વન્સમોર’ ઉપર ‘વન્સમોર’ થવા લાગ્યા, નાટક આગળ ચાલ્યું. જેમ જેમ નાટકનો પ્લોટ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ પ્રેક્ષકોને આ નવાળ સાહેબનો ખોતાનો કીસ્સો છે એમ સ્પષ્ટ થતું ગયું. જ્યારે ન્હાના શેઠના અંગલાનો સીન આવ્યો અને તેમાં શેઠાણી અને કામદારની પ્રેમકથા રજુ થઈ ત્યારે તો પ્રેક્ષકોને ખાત્રીજ થઈ ગઈ કે પાછલે ફરવાજેથી

ચર્ચા જેવા દાખલ થનાર પોતે નવાળ સાહેબ છે. શેઠાણી નાટક જેવા પંધાર્યો હતાં, જ્ઞાનખાનાવાળા બોક્સમાં બેઠાં હતાં તે માથામાં સખત દરદ હોવાનું જ્ઞાનું કરી નાટકશાળા મુઝી ચાલતાં થયાં. ખાનગી કામદાર ઉંચો નીચો થયો. નવાળ સાહેબ શાંત ચીતે સર્વની લાગણીઓને જોતા જતા હતા. સીન ચાલતો હતો. લોકોમાં શોર બકોર વધી ગયો. નાટકના નાયક પાત્ર રાજને 'ધન્ય છે' 'ધન્ય છે' ના પોકારો વડે લોકો વધાવી લેવા મંડ્યા. ધણાંકતો દિગ્મૂઢ જેવા થઈ ગયા.

રાજ્યના અમલદારો અને નોકરો વિચારમાં પડ્યા, પુરખીયો જખ્ખી થયાનો અને પછી છાપાઓમાં " જદમાશોને પકડો " જદમાશોને પકડો ના શોર વાળો સીન રજુ થયો, ત્યારે લોકો છાપાવાળાને તિરસ્કારવા લાગ્યા. આ વખતનો લાભ લઈ નવાળ સાહેબ અને આણુંદરાવ રોજ ઉપર ચઢી ગયાં. નવાળ સાહેબને જેઈ ખાનગી કામદાર પણ રોજ ઉપર આવ્યો. તેણે નવાળ સાહેબના પગ પકડી લીધાં અને પગમાં પાઘડી ફેંકી દઈ આજીજીપૂર્વક બોલ્યો:—

" આ સર્વ યુક્તિ હું સમજી ગયોહું. હું મ્હારો ગુનાહ કબુલી લઉં છું. મને ચાહે તે શિક્ષા કરો. માલિક અને અન્નદાતા હો તો આપના જેવા ધિરજવાન હો."

સર્વ પ્રેક્ષકો સ્તબ્ધ થઈ ગયા, આખી નાટકશાળામાં શાંતિ પ્રસરી ગઈ. ચતુર હતા તે તરત સમજી ગયા. મંદ બુદ્ધિના કાંઈ ન સમજ્યા. તેઓ એક બીજાને પુછવા લાગ્યા કે આ શું થાય છે ? ધોંધાટ વધી ગયો, નવાળ સાહેબે સડુને શાંત થવા દીધાં, પછી તેમણે સર્વને સંબોધી કહ્યું:—

" કહો શું તમે આ રાજને જદમાશ અને ગુન્હેગાર કહો છો ? "

સર્વ પુકારી ઉઠ્યા, " કહી નહીં, એ રાજને તો અમે રામ રાજ કહીએ છીએ. એવા રાજ તો પ્રજા સડુને દેજો."

નવાળ સાહેબ— " બેશક એ રાજને કોઈની ખાનગી જીવન-ગીમાં માથું મારવાનો, પુરખીયાને જખ્ખી કરવાનો કરી હક ન હતો,

પણ જેનાથી જાણા આવેશમાં છુટી ગઈ—”

“ વાક્ય પુરૂં થાય એ અગાઉ સહુ બોલી ઉઠ્યા “ નહીં, નહીં, નગર ચર્ચા જેવી એ રાજની ફરજ છે, રાજ એ ધણિ છે, માલિક છે તેને ખર્ચ બોલું જાણવા માટે બેશક એમ કરવું યોગ્ય છે.”

નવાળ સાહેબ—“ કામદાર વિષે મને જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું હતું તે હું કહેનારાના ઉપર વિશ્વાસ કરત ને માની લેત, પણ એથી મને જાતે જેવા જેવી ખાત્રિ થાત નહી. કાયદો અને ધોરણ કાંઈ જુદું કહે છે. પણ ધણી ખરાબીયો કાયદો અને ધોરણની હદ બહાર રહે છે તે કાયદો અને ધોરણથી પકડી શકાતી નથી અને તેથી ભોંકો પીડાય છે. એવાં વખતે આવી જાતી સત્તા એવી ખરાબીયોને દૂર કરી શકે છે. જે આવી જાતિ સત્તા ન હોય તો માત્ર કાયદો અને ધોરણથી એવી ખરાબીયો દૂર કરી શકાતી નથી. આવી સમજથી મેં એ ખાનગી જીંદગીમાં માથું મારવું વ્યાજબી ગણ્યું હતું. મને કાંઈ દિવસ એવો પ્રસંગ કે અનુભવ મળેલો નહીં એટલે હું મહારી પ્રકૃતિને કાણુમાં રાખી શક્યો નહીં અને તે પુરખીયો જન્મી થવાનું પરિણામ આવ્યું. જે આ પ્રમાણે થયું ન હોત તો તે બાબત આટલું ગંભીર રૂપ પકડત નહીં. હવે તમેજ કહો કે મહારૂં એ પગલું તમારી નિગાહમાં કેવું આવે છે ? ”

વળી સર્વ બોલી ઉઠે છે “ આપે જે કંઈ તે યોગ્યજ કંઈ છે. જે એ પ્રમાણે આપ જેતા જાઓ, તો કાયદો અને ધોરણની ભાખંડી એડી તમે જેઓ કચડાતા છુંદાતા જાય છે તેઓને ખરી રાહત મળે.”

આજુંદરાવ પોતે નવાળ સાહેબની સાથે હોવાની કણુલાત આપે છે, પ્રેક્ષકો તાળીયો વગાડે છે, આજુંદરાવ કહે છે—

“ આપના જેવા દયાળુ પરાંપકારી અને નેક હાકિમ હોય તો તે જે કરે તે યોગ્યજ કરે એમ અમને ખાત્રિ છે. સર્વ અશાંતિ માત્ર વિશ્વાસ અને ગેરસમજાતીના કારણે ઊભી થાય છે. હું પહેલાં રાજાઓની સંસ્થા વિશ્વ હતો પણ હવે મહારો અભિપ્રાય બદલાયો છે. કાંઈ રાજાએ બધા ખરાબ હોતા નથી, તેમને ખરાબ બનાવવામાં આવે છે. જે ભોંકો રાજાઓમાં દોષ જુવે છે

તેમણે રાજઓમાં એ દોષ ઉત્પન્ન કરનારાઓમાં જેવો જોઈએ, રાજઓની આસપાસનું વાતાવરણ લોકોમાંથીજ ઉદ્ભવે છે. રાજઓની હસ્તી એ આપણા દેશની પવિત્ર પુરાણી સંસ્થા છે માત્ર એ હસ્તી દયાળુ અને પરોપકારી હસ્તિ હોય તો બસ છે. આપે કામદારનું ભોપાળું નજરો નજર જેવા છતાં આટલો લાંબો વખત જે સંયમ જાળવ્યો તે અમારા ધન્યતાદને પાત્ર છે.”

પ્રજા પોકારનો અધિપતિ ઉભો થાય છે અને કહે છે:—

“ મેં જે કાંઈ અત્યાર સુધી હજુરશ્રીના માટે લખ્યું છે તે માટે હું દીલગીર છું. ખેશક એ સર્વ અરસપરસના અવિશ્વાસ અને ગેરસમજૂતીના કારણથી થાય છે. જે હાકિમો પ્રજાને વિશ્વાસમાં લે તો પછી આવી ગેરસમજૂતીયો ઉભી થાય નહી. ”

નવાખ સાહેબ—“ એ હું કબુલ કરું છું પણ પ્રજાને વિશ્વાસમાં લેવાનો ચોક્કસ રસ્તો હજુ કયાં યોગ્યો છે ? જે કાંઈ સુઝાડાય છે તે બધાં અખતરાં છે. પ્રજાને વિશ્વાસમાં લેવી એટલે પ્રજાના થોડા પ્રતિનિધિયોને વિશ્વાસમાં લેવા પણ એથી શું સર્વ રંગડ અને કનડગતોનો નાશ થઈ જાય છે ? શું માત્ર રાજાજ સ્વચ્છંદી અને સ્વાર્થિ હોય છે ? શું એ પ્રજાના પ્રતિનિધિયો સ્વાર્થની ખાત્રી રમતા નથી ? x x x x વ્યક્તિગત સ્વાર્થના દિવસો જમ્મ હવે પોતપોતાના ટોળા પક્ષના સ્વાર્થ સાધવાના દિવસો આવ્યા છે. ચારે તરફ સ્વાર્થનીજ ખાત્રી રમાય છે. હું નહાના શેઠને નિસ્વાર્થિ સમજ્યો, અનુભવે તેમને સ્વાર્થિ સાબિત કીધાં. જે આજનો રાજા નિંદાતો હોય તો આજની પ્રજા પણ કાંઈ વખાણને લાયક નથી. કપટી પ્રજા કપટી રાજાને, જુદી પ્રજા જુદા રાજાને, સ્વાર્થિ પ્રજા સ્વાર્થિ રાજાને જન્મ આપે છે. આજકાલ રાજા પ્રજાના રંગમાં રંગાય છે. “યથા રાજ તથા પ્રજા” (જેવો રાજ તેવી પ્રજા)ના દિવસો નથી. હવે તો “યથા પ્રજા તથા રાજ” (જેવી પ્રજા તેવો રાજ)ના દિવસો આવ્યા છે. જુવો ! રાજા પહેલાં મુસદ્દી ન હોતો. મુસદ્દી

પ્રજાએ રાજાને મુસદ્દી બનાવ્યો છે. માટે અન્યોઅન્ય પ્રેમ અને વિશ્વાસ કેળવેા તોજ રાજા અને પ્રજા બન્નેનું કલ્યાણ થશે.”

આણંદરાવ અને બીજાઓ—“અમને આપ ઉપર પુર્ણ વિશ્વાસ છે. આપનો જયજયકાર થાઓ.”

કામદાર કહે છે—

“હું નવાખ સાહેબ અને પ્રજા બન્નેની પાસે શિક્ષાની યાચના કરું છું. મને મહારા કૃત્યોનો પશ્ચાતાપ થાય છે અને હજી તેનું પ્રાયશ્ચિત માલિકના હાથનો ન્યાય છે.”

રાજ્યના બીજા અમલદારો અને નોકરો તો આ કેતૂક જોષ ધા ખાઈ જાય છે. જેઓમાં સડો હતો તેઓનાં પોતીયાં દીલાં થઈ જાય છે.

નવાખ સાહેબ કામદારને કહે છે—

“તમારા માટે પ્રજા જે કરે તે ખરું.”

કામદાર સહુને સંબોધી કહે છે—

“ભાઈઓ ! હું ખાનદાની છું પણ ભૂલ ખાઈ ગયો. હું મારા કૃત્યો માટે ઘણો શરમીન્દા છું. મને વધારે ઇન્તેજરીમાં ન રાખો. જે સજા કરવી હોય તે ફરમાવી દો.”

પ્રજા તરફથી આણંદરાવ કહે છે—

“એ નવાખ સાહેબના અધિકારની માત છે, પ્રજાને એમાં કશો સંબંધ નથી.”

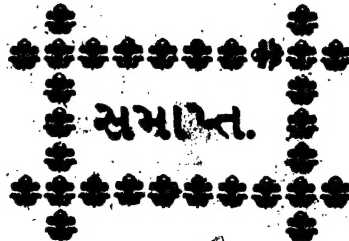
નવાખ સાહેબ—“મહારા રાજ્યના અમલદારો અને નોકરો માટે કોઈ પણ માણસ આવી હલકી ચાલનો હોય એ પ્રતિ મને સખ તિરસ્કાર છે, તોપણ મહારે કામદારને શું સજા કરવી એ મને સુઝતું નથી. ખરું પુછો તો એને સજા કરતાં મને શરમ આવે છે. હાલ તો હું એને મારી નોકરીમાંથી બાતલ કરું છું પણ હવે આયંદા એ કોઈ પણ રાજ્યનો અમલદાર અગર નોકર એવી હલકી ચાલનો અગર રૈયતને પીડનારો માણસ પડશે તો તેને સખતમાં સખત સજા કરવામાં આવશે.”

કામદાર—“હું આપ નામદારનો એકસાન માનું છું. આપે મને ઘણી થોડી સળ કીધી છે. હવે હું મ્હાર કાજુ મોહું લઈ જમલ વસાવીશ. ભક્તિ કરીશ અને મ્હારા પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ.”

નવાળ સાહેબ—“તમને ખરો પચાતાપ થયો છે એ જોઈ હું ખુશ થાઉં છું. હું તમારા કુટુંબના નિર્વાહ અર્થે પેન્શન કરી આપું છું.”

સહુ એકે અવાજે પોકારે છે. “ધન્ય છે, ધન્ય છે, નવાળ અને હાકિમ હોતો આપના જેવા હો. બોલો સહુ નવાળ સાહેબની જય.”

સારખાદ નવાળ સાહેબ પરલોકવાશી નગરશેઠના બાળવય પુત્રને નગર શેઠાઈની પાઘડી બંધાવે છે એથી સર્વ પ્રજા ઘણી ખુશ થાય છે. આબુદરાવને જાગીરની સાથે મોઢનુલ દલલત (રાજ્યનો મહદગાર)નો ખિતાબ આપવામાં આવે છે. પેલા જખ્મી યએલા પુરબીયાને રૂપીઆ એક હજાર રોકડાનું ઇત્તામ આપવામાં આવે છે અને જાંદગી પર્યંત માસીક રૂપીયા પચીસનું પેન્શન બાંધી દેવામાં આવે છે. નાટક પુરું કરવામાં આવે છે. નવાળ સાહેબને પોતા અને રૈયત વચ્ચે પ્રેમ અને વિશ્વાસ સ્થાપન કરાવવાની જે ઇચ્છા હતી તે સ્થાપન થઈ જાય છે. પ્રેક્ષકો નવાળ સાહેબની જય બોલતાં વિખરાઈ જાય છે અને આપણી કથાનો અંત આવે છે.

વાંચવા લાયક નોંવેલો

નીચે લખેલી વાર્તાઓ ખાસ વાંચવા લાયક છે અને તે દરેકે દરેક ઇસ્લામી કુટુંબમાં રાખવા લાયક છે, બાળકો અને સ્ત્રીઓ પણ વાંચી શકે છે.

નિઝામી વાર્તાઓ—મી. કુરેશીની અતી દિલચસ્પ પ્રત્યક્ષ ટુંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ: દરેકે દરેક વાર્તા વાંચવા લાયક છે, એમાં સંસારિક, ધાર્મિક, નૈતિક અને ઇતિહાસિક વાર્તાઓ મળી કુલ પચીસ વાર્તાઓ પાકા પુઠા ને સોનેરી નામના પુસ્તકની કીંમત અઢી રૂપિયા.

સમીયા—આ વાર્તા પણ મી. કુરેશીની છે, બની હિમ્મતના વંશના સમયની ઇતિહાસિક ઘટના છે, હજમજ બિન યુસુફના ઝુલ્મો અને કા'બુલ્લાહનો બચાવ તથા સમીયાનો પ્રેમ ખાસ વાંચવા લાયક છે, એક વખત વાંચવી શરૂ કરતાં પુરી કર્યા વગર ચેન નહીં પડે. પાકા પુઠા ને સોનેરી નામના પુસ્તકની કીંમત બે રૂપિયા.

અરમાનુસા લા. ૧-૨ હજરત હિમર રદી૦ ના સમયની ઇતિહાસિક વાર્તા બારે દીલચસ્પ છે. મીસર કેવી રીતે કુતેહ થયું તેનો ઇતિહાસ વાર્તા રૂપે લખવામાં આવ્યો છે, ભાગ પહેલો દોઢ રૂપિયા ભાગ બીજો બે રૂપિયા.

ઇરાનની અપસરા—આ પણ ઇતિહાસિક વાર્તા છે વાંચવી શરૂ કરતાં પુરી કર્યા વગર ચેન નહીં પડે. કીંમત રૂ. ૧-૮-૦

ગવહુરજાન અથવા અલખેલીનાર—મી. કુરેશીની આ બારે પ્રખ્યાત થયેલી દીલચસ્પ અને નૈતિક વાર્તા બે મંગાવીને ન વાંચી હોય તો તરતજ મંગાવી લેજો, કેમકે હવે

ચોટીજ નકલો સીલીકમાં છે. અત્યાર આગમ્ય આ વા
ભારે લોકપ્રિયતા મેળવી લીધી છે. એમાં એક ગુણિ
ચોતાના મુખે વાર્તા રૂપે ચોતાની જીવન કથા લખેલી
ખાસ કરી નવયુવાનો અને તેમાંએ ગુણીકાના ૪
પહેલાઓ માટે તો આ વાર્તા શિક્ષકનીજ ગરજ સારી
છંદમાંથી ઉગારી લે છે, ગુણિકાઓના જીવનકપટનો પુરો
આલેખવામાં આવેલો હોવાથી એકજ વખતે વાંચી
તેમના કંઠે ફસાઈને ખુવાર થતો નથી. કીંમત રૂ. ૧-

જંગે આહુદ—ધરસાગી તવારીખમાં પ્રખ્યાત
આહુદની લડાઈનું વાર્તા રૂપે વર્ણન. કીંમત દસ આના.

દુઃખી ફીરોઝ—એક નિરાધાર યુવાન ચઢતી મહત્તીમાંથી
કેવી રીતે પસાર થાય છે તેનો આખેડુનું ચિતાર.
કીંમત દસ આના.

અણુધારી આફત—છુપી પોલીસને લગતી અતી
ખંચાણુ કારક વાર્તા કીંમત દસ આના.

જીવાની હીવાની—નાટકનો છંદ અણુસમજી ખાનદાની
જીવાનોને કેવા પરીણામે પહોંચાડે છે તેનો જીવતો જાગતો
ચિતાર, એકટ્રેસો પાછળ ગાંડા બનેલાઓ માટે લાભનું.
કીંમત આઠ આના.

દુશમને કમાલ—(સચિત્ર) એક હીંદી જાસુસ ગાંડી
મુસ્તુફા કમાલ પાશાનો જીવ લેવા તુરકી પહોંચે અને ત્યાં
જઈને કેવી રીતે પકડાઈને ફાંસીને માંચડે ચઢી ગયો તેનું
હિલચલ વાર્તા રૂપે વર્ણન. કમાલની ચળવળના બેઠ બરમો
અને તુરકી ખાજાનો સ્વદેશ પ્રેમ ખાસ વાંચવા લાયક છે.

અમીર હસન નિઝામી

પાંચપટ્ટી અમદાવાદ.

